

SOCIAAL WEERWERK

MAATSCHAPPELIJKE BETROKKENHEID IN ZORG EN WELZIJN

onder redactie van:
Richard de Brabander
Femke Kaulingfreks
Marcel Ham

Uitgeverij van Gennep

Sociaal weerwerk verschijnt als jaarboek van het
Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken

www.socialevraagstukken.nl

© 2021 auteurs / Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken / Uitgeverij van Gennep

redactie: Richard de Brabander, Femke Kaulingfreks, Marcel Ham

correctie: gedachtenwoorden

vormgeving & illustratie omslag: Machteld Hardick

ISBN: 9789461645500

NUR: 740

Inhoud

Inleiding	5
Nieuw maatschappelijk engagement in het sociaal domein	
Richard de Brabander, Femke Kaulingfreks en Marcel Ham	
DEEL 1 BENADERINGEN	
1 Een kwestie van mensenrechten	23
<i>Een fundament van sociaal werk</i>	
Didier Reynaert	
2 Sociaal werk is gelukkig al heel politiek	33
<i>Laten we dat koesteren</i>	
Thomas Kampen	
3 Duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid	43
<i>De klimaatkwestie als sociaal vraagstuk</i>	
Erik Jansen	
4 Politisering en radicale democratie	57
<i>De noodzaak van onenigheid en verdeeldheid</i>	
Richard de Brabander	
5 Wanneer kun je politiserend werken?	67
<i>Inspiratie uit Vlaanderen</i>	
Bart Van Bouchaute en Mariël van Pelt	
DEEL 2 praktijken	
6 Plek creëren voor neurodiversiteit	85
<i>Naar gelijkwaardigheid van psychische kwetsbaarheid</i>	
Karlijn Roex	
7 Waar staat de zeepkist in de jeugdzorg?	101
<i>Bij de beroepsvereniging!</i>	
Jurja Steenmeijer	

8 Maatschappelijk geëngageerd werken in de wijk	119
<i>Hoe doe je dat dan?</i>	
Lisbeth Verharen, Mariël van Pelt, Richard Slegers	
9 Geestverwanten politiseren in een crafting community	137
<i>Het alternatief van lokale samenwerking</i>	
Ympkje Albeda	
10 Breekijzers en botte bijlen	151
<i>Culturele expressie in het jongerenwerk, op hún voorwaarden</i>	
Sebastian Abdallah, Femke Kaulingfreks	
11 Mobiliseren rondom armoede in Amsterdam-Noord	173
<i>Levenslessen voor politiserend opbouwwerk</i>	
Jeroen Gradener, Samira Shadid en Saskia Welschen	
12 Dekoloniseren is politiseren	189
<i>Perspectief voor het hoger onderwijs</i>	
Charlotte Kemmeren en Sameha Bouhalhoul	
13 Liever sociale reflexiviteit dan individuele reflectie	201
<i>Lessen voor het hbo-onderwijs</i>	
Josip Kešić, Lilian Linders en Paulina Krijnen	
14 In een papieren huis kun je niet wonen	215
<i>Het engagement van een sociaal werker tegen dakloosheid</i>	
Marc Räkers	
Nawoord	223
Sociaal weerwerk, een gevoelde noodzaak	
Richard de Brabander, Marcel Ham en Femke Kaulingfreks	

Inleiding

SOCIAAL WEERWERK

Nieuw maatschappelijk engagement in het sociaal domein

RICHARD DE BRABANDER, FEMKE KAULINGFREKS EN MARCEL HAM

We kunnen het ons nu bijna niet meer voorstellen. Maar wie zoekt op Delpher.nl vindt ze nog, personeelsadvertenties voor vormingswerkers, maatschappelijk werkers en hulpverleners waarin ‘de bereidheid om mee te denken over en mee te werken aan politisering en democratisering’ en ‘maatschappelijk geëngageerd’ als functie-eisen staan beschreven. We kunnen ons ook nauwelijks een voorstelling maken van een welzijnsorganisatie of ggz-instelling die het als haar missie ziet te werken aan bewustwording en politisering om zo bij te dragen aan maatschappelijke verandering. Deze personeelsadvertenties zeggen beslist iets over het klimaat waarin het welzijnswerk in de jaren zeventig van de vorige eeuw verkeerde.

Het beeld dat in die jaren zeventig en tachtig in het welzijnswerk alles draaide om politisering moet evenwel worden genuanceerd. Want veel pleidooien voor politisering lezen als een kritiek op het toenmalige welzijnswerk. In ‘Politiserende hulpverlening. Een oriëntering’ (1978) beschrijft Bert de Turck politiserende hulpverlening als een kritiek op de individualisering van problemen van mensen. De hulpverlening moet zich niet alleen richten op het individu, maar ook op de maatschappelijke patronen die groepen individuen in een kwetsbare maatschappelijke positie brengen (Turck, 1978). Politiserende hulpverlening gaat ervan uit dat problemen die mensen ervaren verband houden met hun maatschappelijke positie. Daarnaast was het verwijt dat de hulpverlening de heersende maatschappelijke verhoudingen en ongelijke machtsrelaties in stand hield. De hulpverlener was de drager van het gezag waaraan hulpvragers

dienden te gehoorzamen. Wat zij wilden en verlangden deed er niet toe. De politiserende hulpverlening zocht naar methoden en werkwijzen om de maatschappelijke oorzaken van psychische problematiek in hun praktijken te betrekken en cliënten in hun relatie tot de hulpverlening te emanciperen.

In 1985 verscheen van de hand van Nora van Riet en Harry Wouters het studieboek 'Helpen = Leren. Politiserend maatschappelijk werk als bijdrage tot emancipatie', dat in 1993 een derde druk beleefde en later in de historische canon van het sociaal werk werd bijgezet. Dit boek leest niet zozeer als de kroon op maar eerder als een pleidooi voor de politisering van het welzijnswerk. Ook deze auteurs kritiseren de overheersende neiging van hulpverleners om problemen van hulpvragers te individualiseren en weg te kijken van de onderliggende maatschappelijke structurele oorzaken. Zo raken mensen in de opkomende consumptiemaatschappij in de schulden. Het maatschappelijk werk probeert deze gevolgen van grote kredietneming tegen te gaan door hulpvragers budgetteringscursussen en schuldsanering aan te bieden. Het richt zich daarmee op de gevolgen en niet op de maatschappelijke structuren die schuldenellende veroorzaken. Aan die structuren zou toch niets te veranderen zijn. Hierin, zo stellen Van Riet en Wouters onomwonden, verschillen maatschappelijk werkers niet zo veel van hun hulpvragers. Want die definiëren zichzelf ook als machteloos en apolitiek, en zullen daardoor ook onmondig en machteloos blijven: 'Het maatschappelijk werk, als eigenstandig beroep, is onmondig en machteloos, omdat het zich als zodanig beleeft en opstelt wanneer het gaat om beïnvloeding van de samenleving' (Van Riet & Wouters, 1988, p. 20).

Het welzijnswerk in de jaren tachtig werkt in hun ogen over 'het algemeen genomen aanpassend' en maakt hulpvragers ook afhankelijk van hulpverleners. Dat was ook de kritiek die filosoof Hans Achterhuis ventileerde in zijn roemruchte 'De markt van welzijn en geluk. Een kritiek van de andragogie' (1979) en herhaalde in 'Arbeid, een eigenaardig medicijn' (1984): het welzijnswerk richt zich op het aanpassen van cliënten en hulpvragers aan een samenleving die mensen ziek maakt, in armoede stort en uitsluit. De machteloosheid en de afhankelijkheid waar cliënten en hulpvragers mee te maken krijgen zijn geen ongelukkige bijkomstigheden. Hij betoogt dat het welzijnswerk met zijn aanbod de neiging heeft het vermogen

van individuen om voor zichzelf op te komen en hun levens te bepalen, te ontnemen. Het leren omgaan met sociale en psychische of existentiële problemen wordt steeds meer een zaak van professionele hulpverleners die als deskundigen cliënten en hulpvragers vertellen hoe ze daarmee om moeten gaan. Het beroep van welzijnswerker is een 'opkomende professie'. En 'deze professies proberen vaak hun bestaan te rechtvaardigen door te wijzen op hun onmisbaarheid' (Achterhuis, 1979, p. 31). Hij wijst op de tegenstrijdige dynamiek waarin er meer 'onwelzijn' ontstaat naarmate het aanbod van welzijn toeneemt. In strijd tegen de vervreemding van onszelf en anderen wordt het welzijnswerk steeds specialistischer en professioneler georganiseerd. Door het gebruik van eenzijdige aandacht voor methodieken en technieken houdt het die vervreemding juist in stand. Van politisering kwam dan ook niet veel terecht, vond Achterhuis.

Recent zien we de vergelijkbare kritiek op de toenemende mate waarin somberheid, vermoeidheid, neerslachtigheid en zingevingsvragen als depressie en daarmee als een medisch-psychisch probleem worden gezien dat behandeling behoeft (Dehue, 2008, Denys, 2020). Achteraf moest Achterhuis met lede ogen aanzien hoe zijn kritiek op het welzijnswerk uit zijn context werd gehaald en door de overheid werd aangegrepen voor bezuinigingen. De kabinetten Van Agt en Lubbers grepen met respectievelijke 'Bestek 81' en het 'no-nonsensebeleid' fors in de collectieve sector in, ook in het welzijnswerk. Maar Achterhuis' kritiek gold ook het politiserende werken in die tijd. Want '[o]ndanks verbale doelstellingen die vaak lijken aan te sluiten bij de maatschappelijke onvrede en verzet, blijkt het welzijnswerk dit verzet juist te neutraliseren of te ontkrachten' (Achterhuis, 1984, p. 299).

De Rotterdamse burgemeester en PvdA-coryfee Bram Peper uitte in 'Vorming van welzijnsbeleid' (1972) eerder al vergelijkbare kritiek op het opbouwwerk. Het doel van het opbouwwerk was het verbeteren van de kwaliteit van samenleven door in de preventieve sfeer belemmeringen weg te nemen voor de zelfontplooiing van de mens, en mensen bewust te maken van de situatie waarin zij zich bevinden. Daarbij is het essentieel dat de mensen van meet af aan betrokken worden bij de voorbereiding en uitvoering van het opbouwwerk. Peper concludeert dat daarvan weinig tot niets terecht is gekomen: het opbouwwerk is qua inhoud en structuur

zonder noemenswaardige bijdrage van de bevolking tot stand gekomen: 'Het [opbouwwerk] is gepousseerd in het klimaat van de verzorgende welvaartstaat-ideologie, die sterk van boven naar beneden dacht' (Peper, 1972, p. 364).

Het tekort van bewustwording

In plaats van emanciperend bleek het welzijns- en opbouwwerk paternalistisch en betuttelend en hield het ongelijke machtsrelaties in stand. Dat wordt met name manifest in het toenmalige buzzword van het politiserend werken: bewustwording. Juist door middel van bewustwording zouden individuen inzicht krijgen in de maatschappelijke verhoudingen en de machtsrelaties die hen onderdrukten. Bewustwording was de eerste stap naar emancipatie. Invloedrijk waren destijds de inzichten die de Braziliaanse pedagoog en filosoof Paolo Freire in 'Pedagogie van de onderdrukten' (1972) had uitgewerkt. Diens pedagogiek was sterk beïnvloed door Marx' idee van het valse bewustzijn: de verkeerde voorstelling die wij hebben van onszelf en van wat wij zijn of zouden moeten zijn. Indachtig Marx' stelling dat de heersende ideeën die van de heersende klasse zijn zouden de onderdrukten het beeld dat de onderdrukkers hebben van de werkelijkheid hebben geïnternaliseerd. Freire's pedagogiek beoogde de onderdrukten (en ook de onderdrukkers) te bevrijden van de verkeerde voorstelling die zij van zichzelf hebben. Daarom is het sleutelwoord tot bevrijding bewustwording. Daarbij gaat het nadrukkelijk niet om het overdragen van kennis en inzichten, maar om een leren en ontdekken van eigen mogelijkheden, kracht en creativiteit. Het doel van bewustwording is dat we op een andere manier naar onze situatie gaan kijken, dat we de ruimte die onze situatie biedt gaan benutten en we de grenzen onderzoeken en 'zo nodig en mogelijk verleggen' (Van Riet & Wouters 1988, p. 41).

Politiserende hulpverlening zoekt volgens Van Riet en Wouters naar de samenhang tussen problemen die individuen ervaren en de positie die zij innemen in de maatschappelijke structuren. Maar omdat zij een 'versluierd beeld' hebben van de maatschappelijke werkelijkheid en als vanzelfsprekend aannemen dat daaraan niets te veranderen is, ondergaan zij hun situatie apathisch. Zij hebben zich immers het bewustzijn van de onderdrukker eigen gemaakt en zijn daardoor niet in staat om hun onmacht

en achterstand te doorbreken. Sommigen ervaren dat er op kleine schaal wel iets kan worden veranderd, maar stellen zich afhankelijk op tegenover deskundigen die hen vertellen hoe de werkelijkheid in elkaar zit en wat zij moeten doen. Op een volgend niveau van toenemende bewustwording zien zij in dat ze zelf in staat zijn om situaties te veranderen en wordt de macht van de deskundige gerelativeerd. Ze gaan ook inzien hoe onderdrukking ontstaat en kan worden bestreden. Ze zijn zich politiek bewust wanneer ze doorzien welk belang onderdrukkers hebben bij de bestaande situatie en ongelijke machtsverhoudingen. Die ongelijke machtsverhouding wordt, zo vervolgen Van Riet en Wouters hun relaas, weerspiegeld in de relatie tussen hulpvrager en hulpverlener. De hulpverlening versterkt de afhankelijkheid van de hulpvragers. Hulpvragers dienen in te stemmen met de probleemdefinities van de deskundige en diens voorgeschreven te nemen stappen naar herstel. Zij die dat niet (zonder meer) doen zitten in de weerstand, hebben geen probleembewustzijn of zijn niet gemotiveerd (Van Riet & Wouters, 1988, p. 45).

Maar Van Riet en Wouters zagen over het hoofd dat de politiek van bewustwording aan hetzelfde euvel lijdt dat zij kritiseren. Dat is althans een tegenwoordige kritiek op politisering in de vorm van bewustwording zoals die in de jaren zeventig en tachtig van de vorig eeuw opgeld deed (Bingham & Biesta, 2010; Wildemeersch, 2018; Biesta, 2018). Heel het proces van bewustwording is gebaseerd op een tekort, dat wil zeggen op het valse bewustzijn van hulpvragers die niet beseffen dat zij worden onderdrukt. Voor onze emancipatie en bevrijding van onderdrukking zijn wij dus afhankelijk van de zogenaamde ‘helderziende’, die in de persoon van de therapeut, de welzijnswerker of de docent, wel doorziet hoe de macht werkt, hoe de maatschappelijke werkelijkheid in elkaar zit en wat ‘ons ware ik’ is. En aangezien we een vals bewustzijn hebben, worden onze ervaringen en inzichten door deze zogenaamde helderziende autoriteiten op voorhand gewantrouwd. Ontkennen we dat we worden onderdrukt, dan wordt die ontkenning misschien niet zozeer gezien als weerstand, maar wel direct gezien als het bewijs van het tegendeel en een gebrek aan bewustwording.

In haar streven naar emancipatie houdt deze alwetende meester in feite ook de afhankelijkheid van hulpvragers en de ongelijke machtsrelatie tussen hulpverlener en hulpvrager in stand. In zijn poging een antwoord

te vinden op de vraag hoe in de huidige tijd emancipatie betekenisvol kan zijn, pleit de sociaal pedagoog Danny Wildemeersch er daarom voor om deelnemers aan pedagogische praktijken niet meer te benaderen vanuit een perspectief van een tekort. Want zodra we ervanuit gaan dat deelnemers een gebrek hebben aan kennis, inzicht en vaardigheden, worden zij bij voorbaat op achterstand gezet en worden hun ervaringen niet echt serieus genomen. Bovendien merkt hij op dat die tekorten worden toegevoegd vanuit de bestaande orde die degene die zich wil emanciperen juist ter discussie stelt (Wildemeersch, 2018).

Maatschappelijk engagement: terug van weggeweest?

Met het no-nonsensebeleid van de kabinetten Lubbers verdwijnen de spreekwoordelijke geitenwollen sokken en de sandalen in de kast en zien we hoe het welzijnswerk in toenemende mate verzakelijkt. Na de val van de Berlijnse Muur (1989) gaan het opkomende (neo)liberalisme en marktdenken model staan voor de manier waarop de verzorgingsstaat georganiseerd wordt. Maatschappelijke doelen maken plaats voor resultaatafspraken en bijhorende bekostigingssystematiek. De normatieve vraag wat goed sociaal werk is, maakt plaats voor de instrumentele en organisatorische vraag hoe we het sociaal domein effectief kunnen inrichten. In het welzijnswerk, de gezondheidszorg, het onderwijs en het (academisch) onderzoek wordt de taal van het management en de markt gesproken. Rendement, efficiency, effectiviteit, product, PDCA-cyclus, kwaliteitszorg, klantmanager, indicatoren, evidence-based practice, accountability, innovatie, co-creatie, doorontwikkelen, output, outcome en impact en aanbesteding vormen het hedendaagse vocabulaire van het beleid van maatschappelijke instituties en interventies. Dat vocabulaire wordt normatief aangevuld met eigen verantwoordelijkheid, eigen regie, eigen kracht en zelfredzaamheid. Die interventies richten zich geheel op het activeren, ondersteunen, en motiveren van kwetsbare individuen, niet op het ter discussie stellen van machtsverhoudingen en maatschappelijke structuren waardoor individuen of groepen mensen in een kwetsbare positie zitten.

'Het moet nu echt anders'

Na decennia van rendements- en marktdenken zien we sinds een aantal ja-

ren echter een voorzichtige verandering optreden in het sociaal domein. Er is een vernieuwde, toenemende en nochtans aarzelende aandacht voor en discussie over de maatschappelijke opgave en het maatschappelijk engagement in het sociaal werk, de ggz en gezondheidszorg. Die discussie wordt gevoed door de huidige tijden van crisis. De complexe en veelomvattende uitdagingen die nu spelen in de samenleving kunnen niet gemakkelijk opgelost worden door ‘mensen in hun kracht te zetten’ of een beroep te doen op het eigen sociale netwerk. Of het nu gaat om de dreiging van covid-19, de groeiende kansenongelijkheid in de samenleving of klimaatverandering, het besef groeit dat oplossingen voor maatschappelijke problemen op collectief niveau gezocht moeten worden en dat deze oplossingen niet langer louter pragmatisch kunnen zijn, maar om een keuze vragen waar ‘we met de samenleving naartoe willen’. ‘Het moet nu écht anders, vindt de elite’. ‘Dit is het moment om problemen aan te pakken’. ‘Het is tijd voor een Great Reset’ (De Volkskrant, 2020). Het zijn krantenkoppen die we in de vorige jaren misschien niet voor mogelijk hadden gehouden.

De coronacrisis heeft niet alleen geleid tot een enorme druk op de zorg, maar heeft ook de zwakke plekken in onze samenleving blootgelegd. De kwetsbaarheid van globalisering en wereldwijde productieketens, de reikwijdte van sociale media en hun impact op de publieke opinie, de groeiende kansenongelijkheid en sociale onrechtvaardigheid vragen om een herwaardering van de publieke sector, een duurzame economie en een inclusieve samenleving. Het besef dat ‘het anders moet’ zou waarschijnlijk niet zo sterk zijn doorgedrongen als er niet eerder al signalen zouden zijn gegeven die erop wijzen dat ‘het zo niet langer kan’. Protesten van scholieren voor klimaatverandering, #MeToo, Black Lives Matter, Kick Out Zwarte Piet, de boerenprotesten – ze geven allemaal blijk van een groeiend maatschappelijk onbehagen. Nieuwe sociale bewegingen en protestbewegingen kaarten steeds vaker een gebrek aan representatie en inclusie aan in de huidige sociale en politieke orde. Dat maatschappelijk onbehagen wordt ook gevoed door uitwassen en affaires die laten zien hoe kwetsbaar onze sociale voorzieningen zijn. De toeslagenaffaire heeft een ongekend onrecht blootgelegd waarvan duizenden ouders en gezinnen het slachtoffer zijn geworden. Dat onrecht is ongekend, omdat zowel de uitvoering als de wetgever en de rechtspraak de grondbeginselen van de rechtsstaat

hebben geschonden. De politieke wens om de uitvoering van toeslagen efficiënt in te richten en fraude tegen te gaan hebben er volgens de parlementaire ondervragingscommissie toe geleid dat de individuele situatie van mensen geen recht werd gedaan. Het journalistieke platform *Follow the Money* legt een heel dossier aan over door hen aangeduide zorgcowboys, die zich in de thuiszorg en andere ambulante voorzieningen tegoed doen aan publieke gelden. Een grote ggz-instelling stuurt patiënten weg, omdat hun behandeling niet meer wordt vergoed. Het water staat hen ‘bedrijfsmatig’ aan de lippen. Daarom krijgen de behandelaren de instructie de behandeling te staken en nieuwe intakes te houden en daarmee nieuwe patiënten aan te nemen. Ook hier worden rechten van mensen geschonden.

Het einde van een tijdperk?

We zouden kunnen zeggen dat met de opkomst halverwege de jaren negentig van de neoliberale moraal, met een nadruk op eigen verantwoordelijkheid en op marktwerking, niet alleen de maatschappelijke opgave en politieke dimensie van het sociaal werk, maar ook sociale grondrechten onder druk zijn komen te staan. Dit komt zichtbaar tot uitdrukking in de verschuiving van overheidsverantwoordelijkheid voor sociale ondersteuning naar het maatschappelijk middenveld, de steeds moeilijker wordende toegankelijkheid tot sociale voorzieningen en het halen van je recht. Maar ook in werkwijzen en methodieken die in het sociaal werk gebruikt worden, wordt de nadruk gelegd op eigen regie, eigen verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid. Vanuit meerdere hoeken worden nu bij deze ontwikkeling vraagtekens geplaatst, omdat de kansenongelijkheid toeneemt en de kloof tussen mensen met en zonder een sterke sociale en financiële basis toeneemt.

We stuiten op de grenzen van een postpolitiek tijdperk waarin politiek een kwestie van efficiënt management is geworden en sociale vraagstukken in de eerste plaats bedrijfsmatig worden benaderd. Politiek als management gaat ervanuit dat sociale problemen neutraal en pragmatisch kunnen worden aangepakt: goed is wat werkt en meten is weten. De BV Nederland wordt gezien als een *organizational society* en de overheid als een *managerial state*. De *managerial principles* op basis waarvan onze samenleving en de publieke sector – het sociaal werk, de zorg, het onderwijs

en niet te vergeten het onderzoek – de afgelopen decennia is georganiseerd blijken in veel gevallen het antwoord op sociale problemen schuldig te moeten blijven.

Overspannen verwachtingen

Daarbij worden sociale problemen geïndividualiseerd, met als gevolg dat sterk wordt ingezet op het ‘activeren van individuen’ en ‘sturing op zelfsturing’, eigen regie, zelfredzaamheid en eigen kracht. De kritiek komt niet alleen uit een progressieve, maatschappijkritische hoek. In ‘Weten is nog geen doen’ (2017) wijst de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid op de ‘zelfredzaamheidsparadox’: door van iedereen dezelfde mate van zelfredzaamheid en verantwoordelijkheid te vragen, verliezen veel mensen die die lat niet halen juist de eigen regie over hun leven. En dat geldt niet alleen voor de groep die in een zogenoemde kwetsbare positie zit. Het Sociaal Cultureel Planbureau stelt in ‘Sociaal domein op koers?’ (2020) dat de decentralisaties in het sociaal domein niet hebben geleid tot wat zij beoogden: veel groepen hulpbehoevenden worden niet bereikt, de verwachtingen van zelfredzaamheid zijn te hoog. Het beroep op de eigen kracht en zelfredzaamheid van mensen lijkt steeds minder redelijk. De voorwaarden om gelijkwaardig en volwaardig te kunnen participeren in de samenleving en gezond te kunnen leven, moeten op institutioneel niveau gewaarborgd worden.

Tegelijkertijd merken sociaal werkers en jeugdzorgwerkers, dat hun handelingsruimte om voor de gedeelde belangen van kwetsbare groepen op te komen beperkt is, omdat hun eigen werk afhankelijk is van beleidsontwikkelingen en institutionele kaders waar ze maar beperkt invloed op hebben. In ‘Groter denken, kleiner doen’ waarschuwt voormalig vicepresident van de Raad van State, Herman Tjeenk Willink met ingehouden woede voor het uithollen van onze democratische rechtsstaat (2018). Hij beschrijft hoe professionals moeten werken in systemen die zich baseren op georganiseerd wantrouwen.

Engagement is een opgave

Gezien deze ontwikkelingen is het niet verwonderlijk dat er weer meer discussie plaatsvindt over de maatschappelijke opgave van het sociaal

werk en de mogelijkheden voor sociaal werkers om op een geëngageerde manier hun beroep te beoefenen. In de discussie over het maatschappelijk engagement in sociaal werk wordt veelvuldig verwezen naar de internationale definitie van het sociaal werk (IFSW), die het bevorderen van mensenrechten, emancipatie en empowerment en sociale rechtvaardigheid op de voorgrond zet. Het sociaal werk zou zich niet alleen moeten toeleggen op het begeleiden en ondersteunen van individuen of groepen, maar ook aandacht moeten vragen voor sociaal onrecht en uitsluitingsmechanismen door kleine verhalen publiek te maken en te laten zien dat ‘het persoonlijke politiek is’.

Sociaal werkers zouden individuele ervaringen in een bredere context van structurele maatschappelijke ontwikkelingen moeten kunnen plaatsen, en aandacht moeten hebben voor gedeelde ervaringen binnen die context. De kwetsbare positie waarin individuen of groepen verkeren, is niet enkel aan hen te wijten maar is het gevolg van politieke keuzes die zijn gemaakt, keuzes die vaak als politiek neutraal en noodzakelijk worden gepresenteerd. Deze depolitisering reduceert de sociaal werker tot uitvoerder van beleid. Hier ontstaat nu een groeiende onvrede over. De mogelijkheden voor sociaal werkers om onrecht op collectief niveau aan te kaarten of beleid te beïnvloeden, worden explicieter verkend.

Internationale discussie en onderzoek

In België en Groot-Brittannië wordt een levendige discussie over politiserend werken in praktijken van het sociaal werk gevoerd. Op het Belgische Sociaal.net is een dossier over politisering aangelegd. Er verschijnen in Vlaanderen studieboeken over mensenrechten en sociaal werk (Nachtgale et al., 2017; Hermans, Raeymaeckers, Roose & Vandekinderen, 2019). Het vuistdikke handboek *#sociaalwerk* (Tirions et al., 2019) neemt politiserend werken als een van zijn krachtlijnen. Sociaal werkers moeten ervoor zorgen dat mensen gebruik kunnen maken van hun rechten en inzien dat de oorzaken van hun problemen niet alleen bij het individu liggen maar ook op het niveau van de samenleving. In ‘Denken over sociaal werk’ (Raeymaeckers et al., 2021), een ander Vlaams boek, gaat het over nieuwe vormen van politisering. Nieuwe vormen, want wat dit korte overzicht van enkele studieboeken laat zien is dat de aandacht zich niet richt op de bewustwording van individuen zoals in de jaren zeventig en tachtig

gebeurde, maar op mensenrechten, uitsluitingsmechanismen, het stem geven aan mensen die buiten de boot vallen en de (onbedoelde) gevolgen van beleid. In het Engelstalige gebied verschijnen handboeken waarin het maatschappelijk engagement en politiserend werken in praktijken van het sociaal werk worden besproken. Zo verscheen, eveneens vuistdik, 'The Routledge Handbook of Critical Social Work' waar in bijna vijftig bijdragen een overzicht wordt gegeven van de belangrijkste onderzoeken die de afgelopen jaren zijn gedaan naar de posities, politieke context en methoden van maatschappelijk engagement in het sociaal werk.

In Nederland werden de afgelopen vier jaar, met name in 2018 en 2019, op socialevraagstukken.nl felle polemieken gevoerd over het maatschappelijk engagement van het sociaal werk en over de vraag of en zo ja welke politieke rol het sociaal werk zou kunnen of moeten spelen. In deze discussie zien we meerdere benaderingen en accenten: 1) een benadering die zich richt op het realiseren van mensenrechten, 2) een ecologische benadering, vanuit het besef dat oplossingen voor sociale ongelijkheid en armoede ook vragen dat we ons verhouden tot vraagstukken op het gebied van klimaat en brede welvaart, 3) een deliberatieve en coöperatieve benadering gericht op dialoog en het beïnvloeden van beleid en 4) een radicale benadering die de gevestigde praktijken bevraagt vanuit het besef dat iedere maatschappelijke ordening onvermijdelijk ongelijkheid en uitsluiting met zich meebrengt.

Binnen deze benaderingen zien we meerdere thema's terugkeren: aandacht voor structurele oorzaken waardoor mensen in een kwetsbare positie komen; aandacht voor mensenrechten als handelingskader; aandacht voor machtsmechanismen op beleidsniveau en binnen werkwijzen en methodieken, plus de bijdrage die het sociaal werk kan leveren aan het realiseren van democratie: de sociaal werker als democratische professional. In al deze benaderingen gaat het erom mensen een stem te geven of in staat te stellen hun stem te laten horen, hun rechten te verdedigen en sociaal onrecht zowel te signaleren als te bestrijden. In dit licht is van belang dat het sociaal werk zich kritisch de vraag stelt of en zo ja in hoeverre het zelf, wellicht tegen wil en dank, bijdraagt aan onrecht en hoe het kan bijdragen aan emancipatie en het bestrijden van sociaal onrecht.

Vragen, doel en opzet

In het huidige debat in Nederland is tot nu toe onderbelicht gebleven welke taaie vraagstukken en dilemma's sociaal werkers tegenkomen wanneer ze pogen sociale ongelijkheid op collectief niveau aan te kaarten of pogen beleid te beïnvloeden in het belang van bewoners, cliënten en mensen in een kwetsbare positie. Sociaal werkers constateren in hun dagelijkse praktijk onrecht, maar weten vaak niet hoe zij dit op publiek niveau kunnen aankaarten. Er lijkt een kloof te bestaan tussen enerzijds de maatschappelijke opgave van het sociaal werk en anderzijds de dagelijkse praktijk waarin het sociaal werk is gereduceerd tot 'doen wat nodig is' binnen de gegeven situatie en vaststaande beleidskaders.

Vragen

In deze bundel stellen we de vraag of er sprake is van een terugkeer van het maatschappelijk engagement en politiserend werken in praktijken van het sociaal werk, of daar ruimte voor is en hoe daaraan invulling wordt gegeven. Welke rol zou het sociaal werk kunnen spelen in het veranderen van structurele oorzaken van sociale (machts)ongelijkheid en uitsluiting? Welke mogelijkheden hebben praktijken in het sociaal werk om zich maatschappelijk te engageren en politiserend te werken, waar liggen belemmeringen? Welke inhoud en vorm krijgt het maatschappelijk engagement en politiserend werken in praktijken van het sociaal werk? Welke praktijken van politiserend werken zijn er? Welke methoden of instrumenten kunnen daarbij helpen? En tot slot, welke kritische vragen kunnen bij het politiseren zelf worden gesteld?

Doel

Het doel van deze bundel is zowel de theorie als de praktijk van politiserend werken te belichten en in Nederland nadrukkelijker op de agenda te zetten. We denken dat een analyse en doordenking van maatschappelijk engagement en mogelijkheden van politiserend werken met oog voor de ongemakken die dat met zich meebrengt een bijdrage levert aan het debat zoals dat op de website socialevraagstukken.nl werd gevoerd. Politiserend werken wordt soms begrepen als een oproep aan sociaal werkers om zelf meer politiek stelling te nemen of om voor het sociaal werk een duidelijk-

ke politieke agenda te ontwikkelen. Dit roept op het individuele niveau van werkers, op organisatieniveau en op beleidsniveau veel weerstand op. Daarbij rijst de vraag in hoeverre opleidingen, welzijnsorganisaties en overheidsinstellingen bereid zijn om kritisch denken en handelen van sociaal werkers te faciliteren en ondersteunen.

In de bundel willen we laten zien dat politiserend werken juist gaat over de vraag hoe de belangen van bewoners en cliënten het meest effectief voor het voetlicht kunnen worden gebracht, en hoe sociale verandering niet alleen door middel van beleidsbeïnvloeding maar ook in de alledaagse praktijken van het sociaal werk kan worden gerealiseerd. Daarmee beogen we op meerdere niveaus het maatschappelijk engagement en politiserend werken te thematiseren. Politiserend werken wordt al snel vereenzelvigd met het opwerpen van barricaden en demonstraties op het Malieveld, maar we willen nadrukkelijk aandacht vragen voor politiserend werken in het klein (micropolitiek of *minimal politics*). We beogen te agenderen en mogelijkheden daartoe te verkennen, terwijl we niet blind zijn voor de spanningen die de roep om politisering ook met zich meebrengt.

Opzet

In het eerste deel van deze bundel diepen vier auteurs de benaderingen van het politiserend werken in het sociaal werk nog eens uit: de mensenrechten-bril (*Didier Reynaert*), de democratische benadering (*Thomas Kampen*), werken aan duurzaamheid (*Erik Jansen*) en de radicale visie (*Richard de Brabander*). We sluiten dit deel af met een hoofdstuk waarin *Mariël van Pelt* en *Bart Van Bouchaute* nog eens goed kijken wat we van Vlaanderen kunnen leren, en wat daar nog beter kan.

In het tweede deel nemen we een negental praktijken van maatschappelijk geëngageerd en politiserend sociaal werk onder de loep. *Karlijn Roex* gaat om te beginnen op zoek naar plekken waar psychische kwetsbaarheid ruimte kan krijgen in een samenleving die anders-zijn maar lastig vindt. *Jurja Steenmeijer* onderzoekt in hoofdstuk 7 de mogelijkheden van politiseren voor een beroepsgroep voor wie dat bepaald niet vanzelfsprekend is: professionals in de jeugdhulp en jeugdbescherming. In het daaropvolgende hoofdstuk gaat het ook al over professionals die worstelen met geëngageerd werken: in de wijkteams. *Lisbeth Verharen*, *Mariël van Pelt*, *Richard*

Sleegers kijken hoe daar voorbij het oplossen van individuele problemen, wat nu meestal de praktijk is, gekeken kan worden (hoofdstuk 8). *Ymk-pje Albeda* beschrijft daarna een initiatief van lokale samenwerking dat de bestaande orde van hulpverlening uitdaagt: een netwerk van en voor kwetsbare mensen in Rotterdam-West. Voor jongerenwerkers is politiseren vanzelfsprekender, blijkt uit hoofdstuk 10. Jongeren blijken ook, als we goed kijken en luisteren, van alles te vinden over maatschappelijke kwesties, en jongerenwerkers kunnen heel goed vormen aanbieden voor de uiting daarvan, zo laten *Sebastian Abdallah* en *Femke Kaulingfreks* zien. Hoe politiserend opbouwwerk eruit kan zien blijkt uit de bijdrage van *Jeroen Gradener*, *Samira Shadid* en *Saskia Welschen*, die in hoofdstuk 11 een initiatief in van kerkelijke opbouwwerkers in Amsterdam-Noord beschrijven. Inzet: het tegengaan van armoede en het recht op betaalbaar wonen.

Ook in de opleiding van toekomstige professionals moet meer aandacht komen voor politisering. *Charlotte Kemmeren* en *Sameha Bouhalhoul* vertellen in hoofdstuk 12 over de noodzaak van een radicaal ander perspectief in het hoger onderwijs om ongelijke machtstructuren, die historisch zijn gegroeid vanuit ons koloniale verleden, te kunnen herkennen en aankaarten – dekoloniseren noemen ze dat. In het op één na laatste hoofdstuk trekken *Josip Kešić*, *Lilian Linders* en *Paulina Krijnen* eveneens lessen voor het hbo-onderwijs. Hun vertrekpunt: in plaats van individuele reflectie moet er meer aandacht komen voor sociale reflexiviteit. De bundel sluit af met een persoonlijk relaas van Eropaf!-oprichter *Marc Räkers*, waarin hij dertig jaar werken aan het bestrijden van dakloosheid beschrijft.

Referenties

- Achterhuis, H. (1979). *De markt van welzijn en geluk*. Een kritiek van de andragogie. Ambo.
- Achterhuis, H. (1984). *Arbeid een eigenaardig medicijn*. Ambo.
- Biesta, G. (2018). *De terugkeer van het lesgeven*. Phronese.
- Bingham, Ch., & Biesta, G. (2010). *Jacques Rancière. Education, Truth, Emancipation*. Continuum.
- De Turck, B. (1978). *Politiserende hulpverlening. Een oriëntatie*. Link.
- Dekker W., & Van Raaij, B. (2020, 12 december). Het moet nu écht anders, vindt de elite. *De Volkskrant*.
- Dehue, T. (2008). *De depressie-epidemie. Over de plicht het lot in eigen hand te nemen*. Augustus.

- Dehue, T. ((2014) *Betere mensen. Over gezondheid als keuze en koopwaar*. Amsterdam/Antwerpen. Augustus. (eBook)
- Denys, D. (2020). *Het tekort van het teveel. De paradox van de mentale zorg*. Nijgh & Van Ditmar.
- Freire, P. (1972). *Pedagogie van de onderdrukten*. In de Toren. Anthos-boek.
- Hermans, K., Raeymaeckers, P., Roose, R., & Vandekinderen, C. (2019). *Sociaal werk. Mensenrechten in praktijk*. LannooCampus.
- Nachtergaele, S., Reynaert, D., Gobeyn, H., De Stercke, N., & Roose, R. (2017). *Sociaal werk en mensenrechten*. ACCO.
- Peper, B. (1972). *Vorming van welzijnsbeleid*. Boom.
- Raeymaeckers, P., Gradener, J., Van Dam, S., Botman, S., Driessens, K., Boxstaens, J., & Tirions, M. (red.) (2021). *Denken over sociaal werk*. Acco.
- SCP (2020). *Sociaal domein op koers?* Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tirions, M., Raeymaeckers, P., Cornille, A., Gibens, S., Boxstaens, J., Postema, Y. (2019). #sociaalwerk. Acco.
- Tjeenk Willink, H. (2018). *Groter denken, Kleiner doen*. Een oproep. Prometheus. eBook.
- Van Riet, N. & Wouters, H. (1988, 3de druk). *Helpen = Leren. Politiserend maatschappelijk werk als bijdrage tot emancipatie*. Dekker van de Vegt.
- Webb, S. A. (ed.) (2019). *The Routledge Handbook of Critical Social Work*. Abingdon. Routledge.
- Wildemeersch, D. (2018). *Grensverleggers. Over kwesties die ons verdelen*. Garant.
- WRR (2017). *Weten is nog geen doen. Een realistisch perspectief op redzaamheid*. Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

DEEL 1
BENADERINGEN

Hoofdstuk 1

Een kwestie van mensenrechten

Een fundament van sociaal werk

DIDIER REYNAERT

Mensenrechten worden beschouwd als een fundament voor het sociaal werk; een moreel en sociaal-politiek kompas dat richtinggevend is voor het handelen van sociaal werkers (Reynaert et al., 2021; Healy, 2008). Dit wordt erkend in de internationale definitie van sociaal werk. Sommigen typeren het sociaal werk daarom ook wel als een ‘mensenrechtenberoep’ (Reynaert & Nachtergaele, 2015). Recent hebben mensenrechten aan aandacht gewonnen en worden ze alsmaar ruimer erkend als een cruciaal handelingskader voor het sociaal werk (Reynaert et al., 2021). Dit uit zich bij uitstek in het politiserend werken, waar mensenrechten worden gezien als een belangrijk instrument om situaties van ongelijkheid en onrechtvaardigheid aan te kaarten en om te buigen naar menswaardige leefsituaties. In deze bijdrage gaan we dieper in op politiserend werken vanuit een mensenrechtenbenadering. Willen we met de bril van mensenrechten kijken naar wat politiserend werken kan betekenen in het sociaal werk, dan moeten we het eerst hebben over hoe een mensenrechtenbenadering in het sociaal werk eruit kan zien. Dit doen we in het eerste deel. In een tweede deel gaan we vervolgens in op een aantal aspecten van politiserend werken in het sociaal werk.

Mensenrechten: een benadering ‘van onderop’

Mensenrechten in het sociaal werk kunnen op verschillende manieren worden begrepen, geïnterpreteerd of geconstrueerd. Bij het aanleggen van een nieuwe speelruimte in de wijk kan het recht op participatie van kinderen en jongeren op een heel formele manier gebeuren, bijvoorbeeld

door het opzetten van een participatieraad met kinderen en jongeren die de gemeente bijstaat in het uittekenen van de speelruimte. Veel aandacht zal dan gaan naar de werking van deze raad, de selectieprocedures om de raad samen te stellen, het zoeken naar representativiteit van deze raad, de wijze waarop bijeenkomsten van de raad moeten worden georganiseerd, et cetera. Maar het recht op participatie kan ook heel informeel vorm krijgen door een opbouwwerker die via een outreachende aanpak aansluiting zoekt bij de leefwereld van kinderen en jongeren en van daaruit probeert te begrijpen waar kinderen en jongeren nood aan hebben in hun wijk om zich te kunnen ontplooiën. Beide manieren kennen hun pro's en contra's. Maar wat dit eenvoudige voorbeeld aantoont is dat het recht op participatie op verschillende manieren vorm kan krijgen of kan worden geconstrueerd. Een constructieproces waar het sociaal werk actief mee vorm aan geeft door de keuze die ze maakt voor de ene of de andere vorm van participatie.

Het idee dat mensenrechten sociaal geconstrueerd worden betekent een appel op het handelingsvermogen of de *agency* van sociaal werkers. Het zijn immers sociaal werkers die in de frontlinie geconfronteerd worden met noden van mensen die verband houden met schendingen van fundamentele rechten. Deze noden detecteren, ze vertalen in mensenrechtenschendingen en zoeken naar antwoorden op deze kwesties maakt essentieel deel uit van het sociaal werk als mensenrechtenberoep 'van onderop'. Dit 'mensenrechtenwerk' gebeurt in eerste instantie in de dagelijkse leefomgeving van mensen. Het is deze leefomgeving die erg bepalend is in de wijze waarop mensenrechten worden geconstrueerd. Geschiedenissen van een buurt, verhalen van mensen, ervaringen van sociaal werkers en maatschappelijke tendensen als het belang van burgerparticipatie of eigen kracht geven allemaal samen mee vorm aan de wijze waarop in ons voorbeeld het recht participatie vorm kan krijgen. Het is vanuit de leefwereld van mensen, van onderop, vanuit lokale contexten, in de dagelijkse levenspraktijken dat mensen ideeën over mensenrechten construeren, deconstrueren en reconstrueren wanneer ze worden geconfronteerd met menonwaardigheid of sociale onrechtvaardigheid.

Met het uitgangspunt dat mensenrechten in het sociaal werk sociale constructies zijn, positioneren we ons tegenover objectieve opvattingen

over mensenrechten. Zulke objectieve opvattingen zijn erg gangbaar in het sociaal werk en worden vaak door sociaal werkers zelf toegepast. Het probleem van z'n objectieve benadering van mensenrechten in het sociaal werk is dat wordt verondersteld dat het implementeren van mensenrechten een neutrale en machtsvrije praktijk is waarbij het erop aankomt de 'juiste' maatregel toe te passen die invulling geeft aan de concrete realisatie van mensenrechten (Ife, 2009). In het voorbeeld van het recht op participatie van kinderen en jongeren bij het aanleggen van een nieuwe speelruimte in de wijk gaan we er dan vanuit dat we weten wat het probleem behelst (kinderen worden al te vaak genegeerd bij beslissingen die hun aangaan); wat de doelstelling is (kinderen moeten actief worden betrokken bij elke kwestie die impact heeft op hun leven); en hoe dit moet worden bereikt (er moet een participatieraad met kinderen en jongeren komen die mogelijk maakt dat kinderen gehoord worden). Hierbij wordt echter te vaak genegeerd dat zowel het probleem (gebrek aan betrokkenheid van kinderen) als de vooropgestelde strategie (een participatieraad voor kinderen oprichten) een constructie is, een constructie die niet per definitie in het belang van kinderen is. Zo kan in deze casus de vraag worden gesteld welke kinderen al dan niet kunnen, willen of mogen deelnemen aan deze participatieraad, wat het mandaat is van deze raad, welke reële impact ze heeft, en hoe men schijnparticipatie vermijdt.

Een contextuele oriëntatie op mensenrechten heeft belangrijke consequenties voor het sociaal werk. Het betekent dat mensenrechten in elke context moeten worden geïnterpreteerd en geconstrueerd, afhankelijk van deze context. Een belangrijke vaardigheid voor sociaal werkers is daarom ook het leren lezen van contexten. Dit houdt eveneens een maatschappelijke lezing in van de manier waarop onze samenleving functioneert, hoe machtsverhoudingen in de samenleving vorm krijgen en hoe sociale regels het spel van samenleven beïnvloeden. Net dit besef, het besef dat we mee de samenleving maken als sociaal werkers, stelt ons in staat deze samenleving te wijzigen. Het stelt ons in staat sociale regels en machtsverhoudingen om te buigen in de richting van een groter respect voor menselijke waardigheid en sociale rechtvaardigheid. Hier raakt de mensenrechtenbenadering 'van onderop' heel duidelijk aan het politiserend werken. We komen hier in een tweede deel op terug.

Een contextuele oriëntatie op mensenrechten in het sociaal werk leidt logischerwijs tot de vaststelling dat vele constructies van mensenrechten mogelijk zijn, afhankelijk van een diversiteit aan contexten. Dit roept de vraag op of elke constructie van mensenrechten gerechtvaardigd is. Het gevaar van mensenrechten op een contextuele manier te begrijpen is inderdaad dat ze worden blootgesteld aan een of andere vorm van cultureel of sociaal relativisme, waardoor alle mogelijke constructies legitiem zijn, zolang ze maar door contextomstandigheden worden gelegitimeerd. Zo'n 'anything goes'-benadering wordt hier niet bedoeld. Tegelijk is het een moeilijk punt om af te wegen waar dan de 'onderlat' precies ligt. Daarom moeten constructies van mensenrechten te allen tijde vatbaar zijn voor tegenspraak en discussie. Kortom, hoe we een kwestie vanuit een mensenrechtenkader definiëren is niet objectief en dus ook niet neutraal. Het kan integendeel gepaard gaan met verregaande consequenties voor de manier waarop we als sociaal werkers handelen. En hoewel bepaalde interventies van sociaal werkers met de beste bedoelingen vorm krijgen, blijken sommige van deze constructies van mensenrechten niet altijd op een positieve manier uit te pakken voor de betrokkenen. Kinderen en jongeren die zich engageren voor een participatieraad, daar tijd en energie in steken en uiteindelijk merken dat er met hun input weinig tot niets wordt gedaan, zonder enige terugkoppeling hierover, zullen zich al snel bekocht voelen en wel twee keer nadenken alvorens ze zich nog eens te engageren. Het kan leiden tot een verdere uitsluiting van een groep van kinderen of verdere uitsluiting van een belangrijke stem in de samenleving.

Basis voor politiserend werken

De benadering van mensenrechten 'van onderop' is heel nauw verbonden met het politiserend werken in het sociaal werk. In dit deel gaan we nader in op deze verbondenheid. We maken daarvoor gebruik van een inspirerend praktijkvoorbeeld: het theaterproject 'Verboden toegang – Over leven aan de rand'. Dit theaterproject is een initiatief van Recht-Op Jongeren. Recht-Op Jongeren is een onderdeel van de organisatie Recht-Op, een vereniging waar armen het woord nemen. Recht-Op Jongeren richt zich op jongeren tussen de twaalf en achttien jaar die in armoede leven en opgroeien. Aan de hand van dit praktijkvoorbeeld kaarten we twee

samenhangende dimensies aan van politiserend werken vanuit een mensenrechtenbenadering.

Het collectiviseren van individuele kwesties

De vertrekbasis van het theaterproject 'Verboden toegang' zijn verhalen van jongeren in armoede. In het project schreven jongeren 'brieven aan het systeem', waarin ze aan de hand van allerlei voorbeelden aantonen op welke levensdomeinen ze onrecht ervaren. Deze brieven zijn geen fictieve verhalen, maar een greep uit hun alledaagse ervaringen. De brieven werden vervolgens vertaald in een theatervoorstelling waarbij verschillende thema's aan bod komen, zoals het recht op arbeid, het recht op huisvesting en het recht op onderwijs. Wat hier in essentie gebeurde was het collectief maken van individuele kwesties. Politiserend werken gaat over de vraag welke kwesties in de leefwereld van mensen we als sociaal werkers opnemen en hoe we van deze individuele kwesties in de leefwereld collectieve kwesties maken. Hier zit de uitgesproken politiserende rol van het sociaal werk, met name het in het publiek debat brengen van gedeelde of gemeenschappelijke problemen die een inbreuk zijn op de realisatie van mensenrechten.

Dit is in essentie ook een kwestie van macht, van het bevragen en betwisten van macht, macht die wordt uitgeoefend en die leidt tot onrecht of mensenwaardige leefsituaties. Macht die zich situeert in structuren of verhoudingen, maar ook macht die gelegen is in het 'spreken over' bepaalde noden en problemen. Dit zouden we machtsdiscours of machtsvertoegen kunnen noemen. Bepaalde vertogen over sociale kwesties geven mee vorm aan hoe naar deze sociale kwesties wordt gekeken en hoe ze het beste kunnen worden aangepakt. Bovendien zijn bepaalde vertogen machtiger dan andere. Zo is in het armoededeбат het vertoog van het (individuele) schuldmodel een vrij dominante benadering van hoe naar armoede wordt gekeken. Door de persoon in armoede te bestempelen als medeverantwoordelijk (schuldige) voor het armoedeprobleem wordt ook op hem of haar beroep gedaan om dit armoedeprobleem op te lossen. Daartegenover staat een (structureel) ongevalmodel waarbij armoede wordt gezien als een gevolg van wijzigingen in de samenleving die buiten de verantwoordelijkheid van de betrokken individuen liggen, bijvoorbeeld een econo-

mische crisis. In deze laatste benadering wordt de persoon in armoede niet gezien als schuldige, maar als slachtoffer van een situatie en wordt hij bijgevolg ook niet aangesproken op zijn individuele verantwoordelijkheid om uit deze situatie te geraken.

De impact van machtsvertogen kwam ook uitdrukkelijk aan bod in het theaterproject: samen met jongeren werd gezocht hoe individuele ervaringen van armoede samenhangen met ook institutionele en structurele oorzaken van armoede. De jongeren spreken over hun ervaring van armoede vaak als een 'eigen-schuld-verhaal'. Sociaal werkers van Recht-Op Jongeren gaan hiermee aan de slag en trachten duidelijk te maken dat opgroeien in armoede ook te maken heeft met maatschappelijke processen van uitsluiting. Om maatschappelijke structuren en instituties niet als een 'ver-van-hun-bed-show' te bekijken, wordt dit voor jongeren zo concreet en herkenbaar mogelijk in hun leefwereld omgezet aan de hand van groepsgesprekken. In dialoog met jongeren ontstaat zo een bewustwordingsproces waarbij structurele uitsluitingsprocessen als gevolg van armoede in beeld worden gebracht.

Wat het theaterproject 'Verboden toegang' aantoont, is dat mensenrechten taal kunnen geven aan processen van uitsluiting en onderdrukking. Mensenrechten zijn in die zin een instrument om de eigen leefsituatie te leren zien en begrijpen, inclusief het leren zien en begrijpen van oorzaken van onrechtvaardigheid en schendingen van mensenrechten.

Politiek actorschap als bron van verandering

Politiserend werken is niet enkel gericht op bewustwording om vandaaruit individuele kwesties te collectiviseren. Het is eveneens gericht op verandering. Het besef dat individuele kwesties vaak worden gedeeld met andere burgers in een maatschappelijk kwetsbare positie biedt mogelijkheden om te zoeken naar structurele oplossingen. Ook op deze dimensie is het theaterproject 'Verboden toegang' inspirerend. De methodiek die wordt toegepast in het theaterproject is immers die van het Forumtheater, geïnspireerd door het 'Boalian theater' van Augusto Boal. Het is een vorm van participatief theater waarbij men poogt ruimte te creëren voor dialoog en actie met als doel sociaal onrecht en sociale uitsluiting tegen te gaan. Het draait fundamenteel om een stem en een podium te bieden aan

mensen die niet gehoord worden in de samenleving. Het kenmerkende van deze methode is dat de analyse van de situatie gebeurt door middel van (beeld)taal en dialoog, om vervolgens te reflecteren, en ten slotte te trachten concrete sociale veranderingen en acties te realiseren.

Theater wordt hier dus ingezet om sociale verandering te bereiken: door over een mogelijke oplossing voor situaties van maatschappelijke onderdrukking te spreken en te reflecteren. En cruciaal: door deze ook uit te proberen (op de bühne).

De methode bestaat erin om solidair met groepen in maatschappelijk kwetsbare posities op weg te gaan om structurele onrechtvaardigheden aan te pakken. Door individuen de kracht te bieden om zaken te veranderen, zonder de volledige verantwoordelijkheid voor de situatie van onrecht bij dat individu te leggen. In een forumtheatervoorstelling wordt er eerst een situatie gespeeld zoals ze niet gewenst is. Verschillende potentiële oorzaken en gevolgen worden er in beeld gebracht, en zo wordt er een concrete context gecreëerd. Dit gebeurt op basis van de suggesties en ervaringen van het publiek. Vervolgens kan het publiek het stuk opnieuw laten spelen, en samen op zoek gaan (met de spelers) naar wat de protagonisten in het verhaal mogelijk anders en beter hadden kunnen doen. Op die manier gaat het publiek samen op zoek naar hoe ze zelf binnen hun realiteit het heft in eigen hand kunnen nemen om bepaalde zaken te veranderen of te bewegen in de gewenste richting. Het theater wordt op die manier een politiek forum, waar de jongeren of participanten zelf actief deel van uitmaken en waar de dialoog en discussie met het publiek wordt aangegaan.

Door middel van het theaterproject worden deelnemers aangesproken op hun 'politiek actorschap' of hun plaats in de samenleving. Het gaat om de vraag of deze samenleving burgers al dan niet ondersteunt om tot hun recht te komen. Politiserend werken appelleert op deze manier aan een proactief sociaal werk, door vanuit protest zelf ook bij te dragen aan oplossingen die een antwoord zijn op de onrechtvaardige situaties waarin mensen verkeren. Politiseren gaat in die zin ook om het bewust worden van de rechten die men heeft en om zelf alternatieven creëren waardoor die rechten wel scherp zichtbaar worden. De sterkte in zo'n aanpak schuilt in de kracht van inspirerende of positieve verhalen om naar de overheid toe te stappen en die op haar verantwoordelijkheid te wijzen. Dit beleid

beïnvloedend werk behoort ook tot de kerntaak van Recht-Op Jongeren en maakt deel uit van hun politiserende rol. Tegelijk schuilt het gevaar in deze aanpak dat een oplossing gegarandeerd wordt door particuliere initiatieven buiten het overheidsbeleid om, waardoor diezelfde overheid zich bewust van haar publieke taak onttrekt om de rechten van haar burgers te realiseren.

Het risico van depolitisering

Als het sociaal werk de opdracht heeft om politiserend te werken, waarbij ze mee vorm geeft aan collectiviseringsprocessen van individuele kwesties en daarbij betrokkenen aanspreekt op hun politieke actorschap, dan moet dit sociaal werk ook reflectief zijn over haar eigen machtspositie in de samenleving en de wijze waarop zij als maatschappelijke kracht mee vormgeeft aan sociale kwesties en processen van collectivisering. De eigen rol van het sociaal werk dient eveneens voorwerp te zijn van machtsbevraging en machtsbetwisting in een soort van ‘zelf-politisering’. Het sociaal werk moet met andere woorden ook in eigen boezem durven kijken wanneer het over politiserend handelen gaat. Bepaalde actuele tendensen in het sociaal werk zetten politiserend werken in toenemende mate onder druk. Zo verregaand zelfs, dat er soms wel degelijk sprake is van ‘depolitisering’, waarbij de nadruk steeds meer komt te liggen op de controlerende kant van het sociaal werk, in plaats van op de emanciperende kant. Een gebrek aan middelen en mankracht, het over-bureaucratiseren van het werk of de schaalvergroting, met vaak een grote nadruk op een technisch handelen van de sociaal werker, de afhankelijkheid van subsidiëring – het kan er allemaal toe leiden dat er amper nog ruimte is voor sociaal werkers om politiserend te werken.

Een gedepolitiseerde sociaal werkpraktijk is in die zin ook een gevaar voor de realisatie van mensenrechten. Mensenrechten dreigen in z'n scenario heel minimalistisch ingevuld te worden. Samuel Moyn, professor in de rechten en de geschiedenis aan de Yale-Universiteit in de Verenigde Staten, onderscheidt in zijn boek ‘Not Enough’ twee verschillende principes die dit gevaar op scherp zetten: ‘toereikendheid’ en ‘gelijkheid’ (Moyn, 2018). De realisatie van mensenrechten in het sociaal werk vanuit het principe van ‘toereikendheid’ streeft ernaar het minimum (‘genoeg’)

te voorzien in de realisatie van mensenrechten. Zo kan men mensen in armoede materiële ondersteuning bieden door middel van voedselhulp, kleedij en dergelijke. Hoe betekenisvol deze vormen van ondersteuning ook kunnen zijn, ze dragen op geen enkele manier bij aan het oplossen van de structurele uitsluitingsgronden van mensen in armoede. Daartegenover staat een sociaal werk dat het principe van 'gelijkheid' centraal stelt. In het streven naar de realisatie van mensenrechten gaat de aandacht dan naar het voorzien in een degelijk structureel sociaal beleid dat wordt georganiseerd door de overheid en dat streeft naar materiële herverdeling. Het is van belang dat het sociaal werk zich bewust is van haar eigen machtspositie, om te vermijden dat mensenrechten verworden tot louter een pleister op de wonde of een vorm van *cold comfort* bij de structurele uitsluiting die mensen in de samenleving ondergaan.

Deze bijdrage is gebaseerd op de publicatie 'Sociaal werk en Mensenrechten' van S. Nachtergaele, D. Reynaert, H. Gobeyn, N. De Stercke en R. Roose. Acco, 2017.

Auteur

Didier Reynaert is lector sociaal werk en verbonden aan het EQUALITY// ResearchCollective van de Hogeschool Gent. Hij promoveerde in 2012 met een proefschrift over de betekenis van kinderrechten in het sociaal werk. Zijn expertise ligt in het domein van de sociaal werk theorie, sociale rechtvaardigheid en mensenrechten (van kinderen). Didier Reynaert is tevens verbonden als hoofddocent aan de masteropleiding Social Work van de Hogeschool Arnhem en Nijmegen en als gastdocent aan Hogeschool Odisee, waar hij kinderrechten doceert in de opleiding Gezinswetenschappen.

Referenties

- Healy, L. M. (2008). Exploring the history of social work as a human rights profession. *International social work*, 51(6), p. 735-748.
- Ife, J. (2009). *Human rights from below: Achieving rights through community development*. Cambridge University Press.
- Moyn, S. (2018). *Not enough: human rights in an unequal world*. Harvard University Press.
- Nachtergaele, S.; Reynaert, D.; Gobeyn, H.; De Stercke, N. & Roose, R. (2017). *Sociaal*

werk en Mensenrechten. Acco.

Reynaert, D., Nachtergaele, S., De Stercke, N., Gobeyn, H., & Roose, R. (2021). Social Work as a Human Rights Profession: An Action Framework. *The British Journal of Social Work*. <https://doi.org/10.1093/bjsw/bcab083>.

Reynaert, D. & Nachtergaele, S. (2015, 26 maart). Sociaal werk is een mensenrechtenberoep. Sociaal.net.

Hoofdstuk 2

Sociaal werk is gelukkig al heel politiek

Laten we dat koesteren

THOMAS KAMPEN

Sociaal werkers werken uit de aard van hun werk heel politiek. Ze zijn voortdurend bezig hun schaarse tijd over cliënten te verdelen en beslissen bovendien over de toekenning van schaarse middelen en voorzieningen. Politiek in optima forma dus. Beslissingen over ‘wie krijgt wat, wanneer en hoe’ noem ik de ‘micropolitiek’ van sociaal werk en die staat centraal in dit hoofdstuk. Uiteraard hebben sociaal werkers zich bij hun beslissingen aan regels te houden. En deze regels zijn weer het resultaat van politieke besluitvorming op lokaal of nationaal niveau. Vindt de daadwerkelijke politieke strijd dus ergens anders plaats? En zou de sociaal werker daarom de aandacht en inspanningen moeten verplaatsen naar een ander politiek strijdtoneel waar de werkelijk ingrijpende besluiten genomen worden? In dit hoofdstuk zal ik aan de hand van wetenschappelijke theorie over publieke dienstverlening het tegendeel betogen. Mijn stelling is dat er goede redenen zijn om de politieke aard van het sociaal werk te koesteren. Het is belangrijk om de micropolitiek van sociaal werk tegen inmenging van landelijke en lokale politiek te beschermen en dat is wat mij betreft een gedeelde verantwoordelijkheid van overheid, wetenschap en sociaal werk.

Discretionaire ruimte

Wie zich afvraagt of de politieke strijd vooral door politici of door sociaal werkers gevoerd wordt, kijkt – al dan niet bewust – door de bril van Michael Lipsky. Lipsky schreef in 1980 het boek ‘Street-level bureaucracy’. Daarin ontwikkelde hij een vrij algemene theorie over werken in de publieke sector waarbij hij zich wel richtte op een specifiek soort beroepen:

politieagenten, uitkeringsambtenaren of klantmanagers, onderwijzers en sociaal werkers. Lipsky had natuurlijk oog voor de verschillen tussen deze beroepen, maar hij verwonderde zich vooral over wat ze met elkaar gemeen hebben: een grote invloed op de wijze waarop beleid wordt uitgevoerd. Lipsky schreef zijn boek in een tijd waarin de gedachte heerste dat beleid overwegend werd uitgevoerd zoals het op papier stond, maar daar wierp hij met zijn werk een heel ander licht op. Zijn stelling was dat beleid in de uitvoering gemaakt wordt. Hij constateerde dat *street-level bureaucrats* bij de uitvoering van beleid veel vrijheid hebben en daarmee een grote invloed op de praktijk. Deze vrijheid heet in de theorie 'discretionaire ruimte'. Hij verklaarde het bestaan van deze ruimte in belangrijke mate uit de specifieke omstandigheden waaronder zij hun werk doen, zoals hun afstand ten opzichte van hun meerderen.

Lipsky bedacht de term *street-level bureaucracy* niet om aan te geven dat er op straatniveau bureaucratie bedreven wordt, maar om duidelijk te maken dat de uitvoerders van de regels zich op afstand van de bureaucratie bevinden. En dus ook verwijderd zijn van controle op hun handelen. Een meerdere heeft simpelweg geen zicht op wat een *street-level bureaucrat* doet. Dit geldt ook voor sociaal werkers, zelfs in nog sterkere mate sinds zij hun werk zoveel mogelijk achter de voordeur van cliënten verrichten. Een *street-level bureaucrat* legt wel verantwoording af aan een meerdere voor zijn of haar handelen, maar dat is vaak achteraf. De beslissing van bijvoorbeeld een agent om wel of niet een wetsovertreder te achtervolgen neemt de agent zelf *in the moment*. Het gebrek aan zicht op het handelen en het gebrek aan tijd om eerst te overleggen met een meerdere verschaffen de *street-level bureaucrat* discretionaire ruimte. En binnen die ruimte vindt, zoals gezegd, politieke besluitvorming plaats.

Argumenten tegen discretionaire ruimte

Lipsky stelt dus vast dat *street-level bureaucrats* het beleid maken in plaats van uitvoeren. Als het gaat over het al dan niet opleggen van een boete voor een verkeersovertreding zijn de gevolgen te overzien. Maar vaak gaat het over zwaarwegender besluiten. Als iemand bijvoorbeeld een uitkering of asiel aanvraagt dan kan dat een beslissing van levensbelang zijn. En dan maakt het natuurlijk uit of je een ambtenaar voor je hebt met veel

of met weinig ruimte om zelf te beslissen. Sociaal werkers nemen de hele dag door moeilijke beslissingen. Zij zijn bijvoorbeeld steeds vaker verantwoordelijk voor het stellen van indicaties, zoals de beoordeling van een aanvraag van dagbesteding. En zij hebben in steeds meer gemeenten een rol in de activering van bijstandsgerechtigden. Sociaal werkers nemen dus zwaarwegende beslissingen over zaken die diep ingrijpen in de levens van mensen, en de omstandigheden waaronder zij dat doen geven hun vrijheid die mogelijkheden biedt. In beleid en praktijk gaat het tegenwoordig vaak over de mogelijkheden van discretionaire ruimte – die zou ‘maatwerk’ mogelijk maken – maar er is ook reden tot zorg.

Als we op ons laten inwerken dat beleid op papier minder uitmaakt dan uitvoering in de praktijk, dan zijn daar wel een paar belangrijke kanttekeningen bij te plaatsen. Politicoloog Bernardo Zacka behandelt de drie belangrijkste in zijn inspirerende boek ‘When the State Meets the Street’ uit 2018. De eerste is dat het ondemocratisch is. Beleid en wetgeving worden bepaald door verkozen bestuurders en gecontroleerd door verkozen volksvertegenwoordigers. Maar wat blijft er over van deze democratische gang van zaken als degene die het uitvoert daar gewoon van kan afwijken zonder dat daar debat aan voorafgaat? Dat is het democratische argument tegen discretionaire ruimte. De tweede kanttekening is dat discretionaire ruimte ten koste gaat van de vrijheid van burgers, het liberale argument. De wet is er om onze *vrijheid te bewaken*, maar als dat wordt overgelaten aan de publieke dienstverlener in kwestie, dan is dat toch heel onvoorspelbaar en daarmee een vorm van vrijheidsbeperking? We moeten er toch op kunnen rekenen dat een agent niet geheel naar eigen inzicht kan beslissen of hij bijvoorbeeld iemand in hechtenis neemt?

De derde kanttekening is het republikeinse argument tegen discretionaire ruimte, gebaseerd op de republikeinse opvatting van burgerschap die hecht aan de zeggenschap van mensen over wat er met hen gebeurt. In deze opvatting maakt het machtsverschil tussen de street-level bureaucrat en de cliënt het heel onrechtvaardig dat een publieke dienstverlener van beleid mag afwijken. Een werkloze die als tegenprestatie voor de uitkering werk moet doen onder toezicht oog van een begeleider, die is er enorm bij gebaat dat er regels zijn die de begeleider moet naleven. Stel dat de begeleider van hem of haar vraagt om zijn schoenen te poetsen, dan is het

voor de uitkeringsgerechtigde natuurlijk van groot belang om te weten in hoeverre dat oneigenlijke machtsuitoefening is en of weigeren een optie is. Deze argumenten wijzen alle drie in de richting van depolitisering van sociaal werk door middel van preciezer omschreven handelingskaders of striktere naleving van de geldende regels. Maar zou het sociaal werk, en de burger, daarbij gebaat zijn?

De aard van beleid

Ondanks deze drie steekhoudende bezwaren is het toch belangrijk om street-level bureaucrats de ruimte te geven om – weliswaar binnen de grenzen van de wet – naar eigen inzicht te handelen (Zacka, 2018). Dat heeft ten eerste te maken met de aard van het beleid. De beleidsdoelstellingen die street-level bureaucrats dienen zijn vaak ambivalent en voor meerdere interpretaties vatbaar. Dat verschaft hun de ruimte om naar eigen inzicht invulling te geven aan wat beleid van hen vraagt. Neem bijvoorbeeld de opdracht om de zelfredzaamheid van cliënten te bevorderen. In de praktijk krijgt die vaak verschillende betekenissen. Een sociaal werker kan ervoor kiezen om het invullen van een uitkeringsaanvraag aan de cliënt te laten, want dat is een prima invulling van zelfredzaamheid. Maar een sociaal werker kan er ook voor kiezen om de uitkeringsaanvraag voor iemand in te vullen en in te dienen, want het resultaat is dat iemand de rekeningen weer kan betalen en dus zelfredzamer wordt. Ruimte voor eigen interpretatie van beleid schept dus discretionaire ruimte. Dit maakt het voor beleidsmakers verleidelijk om beleidsdoelstellingen veel ondubbelzinniger te formuleren, maar dat heeft ook een keerzijde. Strikt geformuleerd beleid werkt namelijk tunnelvisie in de hand. Als beleid bijvoorbeeld voorschrijft dat zelfredzaamheid bevorderen alleen kan door iemand zelf een schuldhelpverleningstraject aan te laten vragen, dan gaat het voorbij aan mensen met drempelvrees die geen hulp durven vragen. En die vraagverlegenheid is geen zeldzaam verschijnsel bij mensen die hun schulden ver hebben laten oplopen of op een andere manier diep in de problemen zitten.

Ten tweede zijn beleidsdoelstellingen niet alleen ambivalent, maar conflicteren ze ook vaak. Daarom is het nodig dat street-level bureaucrats discretionaire ruimte hebben. Conflicterende beleidsdoelstellingen zijn niet

te voorkomen, want beleid is een uitdrukking van onze waarden en die conflicteren ook. We vinden het belangrijk dat mensen zeggenschap hebben over hun eigen lichaam, maar voor de volksgezondheid zou het beter zijn om iedereen te dwingen zich te laten vaccineren. Dit soort spanningen zijn niet altijd op te lossen in beleid en zullen dus blijven bestaan, maar dat betekent ook dat ze verplaatsen van het politieke centrum naar het werkterrein van street-level bureaucrats. Uiteindelijk zullen sociaal werkers een uitweg moeten vinden uit dilemma's die de politiek niet heeft weten op te lossen. De keukentafel bijvoorbeeld, wordt een politiek strijdtoneel. Daar gaat de sociaal werker in gesprek over wie voortaan de zorg levert aan een moeder op leeftijd: de huishoudelijke hulp of toch de kinderen? Het voordeel daarvan ten opzichte van politieke besluiten die van hogerhand komen is dat street-level bureaucrats op die momenten de gelegenheid hebben om de politieke afwegingen die betrekking hebben op de situatie van de bewuste cliënt toe te lichten. Aan de andere kant: niet alle beslissingen moeten bij street-level bureaucrats komen te liggen. Het maakt het leven van sociaal werkers ook een stuk gemakkelijker als een deel van de waardenconflicten wel op bestuursniveau uitgevochten wordt. Toen de nood bij corona heel hoog werd omdat er een tekort aan ic-bedden ontstond, vonden zorgverleners het ook prettig dat de beslissing voor wie wel en wie niet opgenomen werd op de ic niet op het bordje van de individuele arts of ic-verpleegkundige lag, maar dat die strijd over het crisisprotocol voor 'code zwart' eerst door politici en medici uitgevochten werd.

Een derde reden dat discretionaire ruimte noodzakelijk en wenselijk is, is dat de beleidscategorieën waarin street-level bureaucrats mensen indelen altijd vage grenzen kennen, terwijl die indeling wel grote consequenties kan hebben. Bij de indeling komt altijd een zekere mate van interpretatie kijken. Dat is ook wenselijk omdat het publieke dienstverleners in staat stelt om rekening te houden met de specifieke eigenschappen van ieder apart geval. Stel dat een dakloze en drugsverslaafde man op de wachtlijst staat voor een behandeling. En stel dat zijn sociaal werker in een zelfredzaamheidsmatrix of ander scoreformulier moet invullen of hij wel of niet onder behandeling is voor een verslaving. Stel vervolgens dat het antwoord op die vraag bepaalt of de man in aanmerking komt voor tijdelijke huisvesting. Dan is het voor de cliënt van groot belang dat zijn

sociaal werker het ‘op de wachtlijst staan’ kan interpreteren als ‘onder behandeling staan’. Ook hier is ruimte voor micropolitiek gewenst, de cliënt is namelijk meer gebaat bij ruimte voor interpretatie van vage grenzen dan bij strakker geformuleerde categorieën van hogerhand.

Sociaal werk is dus politiek vanwege de aard van het beleid. En terecht. ‘De politiek’ kan nu eenmaal niet alles precies voorschrijven. Het is dus vaak beter dat beleid in de praktijk vorm krijgt. Maar belangrijker: sociaal werk zou niet te doen zijn als beleid geen ruimte voor micropolitiek zou laten. De inhoud van het huidige beleid ten aanzien van het sociaal werk is overigens sterk sturend. Het bevorderen van zelfredzaamheid is al jaren de voornaamste beleidsdoelstelling. De afgelopen jaren heb ik met collega’s meermaals gewezen op de problematische gevolgen daarvan (Kampen, Verhoeven, & Verplanke, 2013; Bredewold, Duyvendak, Kampen, Tonkens, & Verplanke, 2018) en wij stonden daarin niet alleen (De Brabander, 2014; Denters, Jonker, & Rijnkels, 2019). Tegelijkertijd liet beleid onder de vlag van ‘maatwerk’ ruimte aan sociaal werkers om tot creatieve oplossingen te komen. Opvallend is dat zij in de praktijk niet meer ruimte ervaren, doordat hun tijd en zeggenschap steeds verder beperkt worden door bureaucratische verantwoordingseisen (Kampen & Tonkens, 2018).

De aard van het werk

Behalve de aard van het beleid, vraagt ook de aard van het sociaal werk om ruimte voor micropolitiek. Ten eerste zijn de middelen waarmee street-level bureaucraten werken, zoals geld, tijd, aandacht en empathie, altijd beperkt. Een goede verdeling van die schaarse middelen is niet mogelijk zonder discretionaire ruimte. Het is natuurlijk wel mogelijk dat een publieke dienstverlener beslist dat de hoeveelheid tijd gelijkmatig wordt verdeeld over het aantal hulpvragers, maar dat is niet wenselijk. Stel dat beleid voorschrijft dat een sociaal werker al zijn of haar cliënten een half uur de tijd geeft om een hulpvraag te stellen. Dat zou wel een gelijkmatige verdeling zijn, maar dat maakt de verdeling nog niet wenselijk. De ene cliënt heeft nu eenmaal een groter probleem dan de andere en dus leidt een gelijke verdeling tot hele ongelijke uitkomsten. Dan schiet gelijke behandeling haar doel voorbij. Om de aandacht goed te verdelen heeft een sociaal werker dus discretionaire ruimte nodig.

Nog een reden voor de noodzaak van ruimte is dat het werk van street-level bureaucrats altijd met veel onzekerheid omgeven is. Sociaal werkers werken met de informatie die zij op een zeker moment tot hun beschikking hebben, maar zij weten zelden zeker of die informatie helemaal up-to-date en accuraat is. Om met die onzekerheid om te gaan, ontwikkelen zij 'vuistregels' zegt Zacka (2018). Een voorbeeld van een vuistregel van sociaal werkers is: als ik twijfel of de cliënt het kan, doe ik het zelf. Of andersom: als ik twijfel of de cliënt het kan, laat ik het de cliënt doen. Vaak doen zij dat op basis van ervaring met soortgelijke casussen. Het ligt voor de hand dat er dan bias insluipt. Oftewel: dat een sociaal werker met een softe aanpak steeds voor de softe oplossing zal kiezen en een strenge sociaal werker steeds voor de strenge aanpak. Dat is natuurlijk niet wenselijk. En toch is het beter om de ruimte hiervoor te laten aan de sociaal werker, want het is onmogelijk om alles dicht te regelen. Voor het ontwikkelen van die vuistregels kunnen we maar beter vertrouwen op degenen die het dichtst op de werkelijkheid van de cliënt zitten.

Dit hangt ook samen met de volgende reden dat street-level bureaucrats discretionaire ruimte hebben en dat dit ook wenselijk is: zij moeten vaak afgaan op zacht bewijs en niet op harde indicatoren. Veel van wat sociaal werkers besluiten, moeten zij besluiten op basis van wat cliënten hun vertellen. Uiteraard moeten cliënten daar soms bewijsmateriaal voor aanleveren, maar lang niet altijd. Een sociaal werker die beoordeelt of iemand in aanmerking komt voor huishoudelijke hulp moet tegenwoordig eerst checken of iemand hulp kan krijgen uit de directe sociale omgeving. Tijdens een gesprek dat ik zelf observeerde zei de aanvrager: 'Mijn burens zijn allemaal oud, mijn familieleden zijn allemaal afgekeurd, dus nee, er is niemand die mij kan helpen.' Deze persoon kreeg uiteindelijk huishoudelijke hulp. Terwijl aanvragers die vertelden dat zij de burens nog niet gevraagd hadden om bij te springen van dezelfde sociaal werker te horen kregen dat zij dat eerst maar eens moesten gaan doen. Dat klinkt niet heel eerlijk, maar toch is het volgens Zacka (2018) beter om een verzameling zacht bewijs te beschouwen en op basis daarvan een beslissing te nemen, dan op basis van een enkel hard bewijsstuk. En daar zit wel wat in. Als een kind blauwe plekken heeft en de sociaal werker huiselijk geweld vermoedt, dan is het eerlijker om eerst het verhaal van de ouders aan te horen dan

om meteen de kinderbescherming in te schakelen. Daarbij zal de sociaal werker onder meer letten op de verhalen van ouders en kind, hoe geloofwaardig die zijn, en hoe ouders en kind op elkaar reageren. Een beslissing op basis van deze verzameling zacht bewijs doet meer recht aan de situatie dan louter op basis van de blauwe plekken.

Street-level bureaucrats hebben discretionaire ruimte vanwege de onvoorspelbaarheid van hun werk. Sociaal werk laat zich moeilijk plannen en daarom hebben sociaal werkers de ruimte nodig om op creatieve manieren op onvoorziene gebeurtenissen in te spelen. En dat hangt nauw samen met de laatste reden, namelijk dat ook het doel van hun werk mee moet kunnen veranderen met wat ze aantreffen in de praktijk. Er wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen het ‘wat’ en het ‘hoe’. Sociaal werkers gaan wel over hoe zij het doel bereiken, maar het doel (het ‘wat’) ligt vast. Maar daarvan zegt Zacka (2018): die zijn niet uit elkaar te halen. Doel en middel worden voortdurend bijgesteld naar wat sociaal werkers in de praktijk aantreffen. Stel een sociaal werker gaat een aanvraag voor dagbesteding behandelen, maar bij de cliënt aangekomen blijken het huis en de persoonlijke hygiëne zwaar verwaarloosd. Dan is het goed dat de sociaal werker de dagbesteding even kan laten wachten en eerst passende hulp kan inschakelen. Kortom: ook de aard van het werk maakt sociaal werk een politieke aangelegenheid. En wederom terecht. Het zou naïef zijn om sociaal werk af te doen als een apolitieke aangelegenheid. Bovendien leidt ruimte voor micropolitiek in sociaal werk tot betere resultaten. Het alternatief is namelijk beperking van de ruimte voor micropolitiek, oftewel striktere naleving van de regels.

Informele verantwoording

Ruimte voor politieke besluitvorming door sociaal werkers is dus al praktijk en bovendien noodzakelijk om het werk goed te kunnen doen. Politisering in de betekenis van meer maatschappelijk engagement van sociaal werkers is wenselijk zolang die inspanningen erop gericht zijn om de ruimte voor micropolitiek te bewaken en vergroten. Depolitisering door scherper geformuleerde beleidsdoelstellingen en striktere naleving van regelgeving is onwenselijk. Het is daarom van belang de ruimte voor micropolitiek in sociaal werk te beschermen tegen te veel inmenging van

landelijke en lokale politiek. Die bescherming is wat mij betreft een gedeelde verantwoordelijkheid van overheid, wetenschap en sociaal werk. Het vraagt een bescheiden opstelling van de overheid en een kritische opstelling ten aanzien van beleid en sociaal werk van de wetenschap. En het vraagt een open en constructieve opstelling van sociaal werkers.

In het besef dat sociaal werk een politieke aangelegenheid is, is het goed om na te denken over welke manier van verantwoorden daar het best bij past. Gezien de eerder in dit hoofdstuk aangehaalde democratische, liberale en republikeinse argumenten tegen discretionaire ruimte liggen vormen van democratische verantwoording voor de hand: via debat en toezicht. Toch is louter democratische verantwoording onvoldoende, omdat het te traag en te veel op afstand is om sociaal werk adequaat te kunnen beoordelen. Voor professionele verantwoording is de ethische code van sociaal werk te algemeen geformuleerd en te onduidelijk over wat een sociaal werker zou moeten doen. Zacka (2018) pleit daarom voor informele manieren van verantwoorden tussen collega's. En hij ziet dit tijdens zijn observaties bij een centrum voor armoedebestrijding al op allerlei manieren gebeuren. Momenten bij de koffieautomaat, aan het bureau en tijdens de lunch waarop sociaal werkers met elkaar bespreken hoe zij handelen in welke gevallen en waarom.

Deze informele verantwoording is volgens Zacka (2018) onmisbaar voor goede publieke dienstverlening. Ten eerste omdat alleen collega's onderling de zachte sturingsmechanismen hebben die nodig zijn om elkaar tot de orde te roepen, zoals de spot drijven met elkaars werkwijze en iemand subtiel bekritisieren of confronteren. Alleen al het gevoel dat je je mogelijk tegenover je collega's moet verantwoorden is vaak voldoende. Ten tweede gaat de informele verantwoording in op heel specifieke onderdelen van het werk, zoals de toon die iemand aanslaat tegen cliënten en de taal die hij of zij gebruikt. Dat zijn zaken waar bijvoorbeeld een manager veel minder zicht op heeft of gevoel voor heeft en die al helemaal niet in regels te vatten zijn.

De belangrijkste voorwaarde waaronder deze informele verantwoording werkt is georganiseerde morele diversiteit op de werkvloer. Dat wil zeggen: verschillende opvattingen binnen een team van sociaal werkers. Om anderen te corrigeren moet iemand namelijk overtuigd zijn van het

eigen gelijk en niet denken ‘ieder heeft zijn eigen aanpak’. Daarnaast moet een sociaal werker weten dat er minstens één gelijkgestemde is onder collega’s, zodat er kans bestaat op steun bij het aanspreken van een collega. Informele verantwoording kan bestaan bij de gratie van een samenleving met vertrouwen in het vermogen van sociaal werkers om zich kwetsbaar op te stellen en elkaar aan te spreken op gedrag. Daarin moeten we niet naïef zijn. Het is geen waterdicht systeem dat willekeur en voortrekkerij voorkomt. Het vraagt om alert blijven op vooroordelen en stereotypering. Maar informele verantwoording is een passende manier om de micropolitieke besluitvorming door sociaal werkers in goede banen te leiden en verdient zeker de voorkeur boven depolitisering van het sociaal werk.

Met dank aan Jan Willem Duyvendak voor zijn waardevolle commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk.

Auteur

Thomas Kampen is socioloog en werkt als universitair docent aan de Universiteit voor Humanistiek. Hij schreef dit hoofdstuk als Instituut Gak Fellow aan het Netherlands Institute for Advanced Study (NIAS).

Referenties

- Bredewold, F., Duyvendak, J.W., Kampen, T., Tonkens, E., Verplanke, L. (2018). *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe de overheid nabij komt*. Van Gennep.
- De Brabander, R. (2014). *Wie wil er nou niet zelfredzaam zijn? De mythe van zelfredzaamheid*. Maklu.
- Denters, B., Jonker, J., & Rijnkels, H. (2019). Draagkracht als alternatief voor zelfredzaamheid. *Sociaal bestek*, 81(1), 53-55.
- Kampen, T., & Tonkens, E. H. (2018). Ruimte voor professionals? Een kwestie van geven of nemen. In Bredewold, F., Duyvendak, J.W., Kampen, T., Tonkens, E. Verplanke, L. (2018). *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe de overheid nabij komt*, p 187-210. Van Gennep.
- Kampen, T., Verhoeven, I., & Verplanke, L. (2013). *De affectieve burger. Hoe de overheid verleidt en verplicht tot zorgzaamheid*. Van Gennep.
- Lipsky, M. (1980). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public service*. Russell Sage Foundation.
- Zacka, B. (2018). *When the State Meets the Street*. Harvard University Press.

Hoofdstuk 3

Duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid

De klimaatkwestie als sociaal vraagstuk

ERIK JANSEN

Het nieuws van woensdag 14 juli 2021: In Noord-Amerika heerst een hittegolf die alle records verbreekt. Buitensporige regenval in Noord-Limburg leidt tot de grootste overstromingen sinds 1929. De Tweede Kamer debatteert over al dan niet te vroeg losgelaten coronamaatregelen waardoor besmettingsaantallen weer toenemen en een nieuwe lockdown dreigt. De Europese Commissie presenteert het masterplan voor de *Green New Deal* om Europese lidstaten in 2050 naar volledig CO₂-neutraal te transformeren. Daarbij moet energiearmoede in alle verschijningsvormen worden tegengegaan. Deze onderwerpen kunnen, direct of indirect, allemaal in verband worden gebracht met klimaatverandering, misschien wel de meest omvattende en meest fundamentele maatschappelijke kwestie in de geschiedenis van de mensheid.

Moet duurzaamheid naast sociale rechtvaardigheid worden toegevoegd aan het schakelbord van sociaal professionals? De opwarming van de aarde veroorzaakt hittestress en droogte op (on)verwachte plekken in de wereld en paradoxaal genoeg elders ook zeer lokale wateroverlast. Zowel water als droogte vormen een bedreiging voor het welzijn van mensen. Ze leiden daarom op wereldschaal tot verplaatsing van enorme mensenmassa's op zoek naar een beter en veiliger leven (Bauman, 2007; Latour, 2018). Verder spelen globalisering en wereldwijde verplaatsingen van mens en dier een grote rol in de razendsnelle pandemische verspreiding van het huidige covid-19 virus. Maatregelen tegen die pandemie zien we wereldwijd leiden tot vergroting van bestaande sociale en economische ongelijkheden (Berkhout et al., 2021). Sommige overheden realiseren zich dat en

proberen klimaatmaatregelen te koppelen aan sociale reparatie, zoals de EU in de Green New Deal. Bovendien zien we de sociale onrust toenemen ten gevolge van de verschillende opvattingen over politieke en economische keuzes over de (publieke) middelen voor duurzaamheidsmaatregelen en de verdeling van lasten versus baten daarvan, waarbij de Franse gele hesjes beweging wellicht nog het meest in het oog springt.

In dit hoofdstuk betoog ik dat duurzaamheid een breed sociaal vraagstuk is dat politisering verdient. Ik laat zien dat sociaal werkers de klimaatkwestie niet links kunnen laten liggen als ware het een technologisch oplosbaar probleem dat wel door anderen zal worden opgelost. Ik ga ik daarom in op de verstrengeling tussen duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid; probeer te duiden waar het gebrek aan aandacht voor duurzaamheid in het sociaal domein uit voortkomt; en bepleit een nieuwe oriëntatie op sociaal werk waar duurzaamheid wel een vanzelfsprekende plek heeft. Bovendien schets ik een weg voorwaarts om de verschillende waarden in een conceptuele aanpak samen te brengen.

Klimaatkwestie heeft sociale kanten

De voorbeelden hierboven schetsen ten minste drie typen kwesties waarin duurzaamheid sociale rechtvaardigheid raakt. Allereerst ontstaan er schaarstes in zaken die onze levenswijze in de kern raken en zijn er directe gevolgen van de klimaatverandering die mensen verschillend raken. Bruno Latour (2018) duidt de klimaatkwestie vooral als een gevolg van de uitputtende en instrumentele manier waarop we naar de omringende wereld zijn gaan kijken: de wereld dient slechts als vindplaats van hulpbronnen om onze manier van leven te voeden. Onze consumptieve en geglobaliseerde levenswandel put alle essentiële hulpbronnen op de aarde uit, en dat laat zien dat onze manier van leven niet houdbaar is. Dit zal leiden tot strijd om de zeggenschap over deze en meer basale schaarser wordende hulpbronnen, zoals zelfs voedsel en water, zo stelt Europese Commissie vicevoorzitter Frans Timmermans. Nu al merkbaar in Nederland zijn bijvoorbeeld het duurder worden van energie (zowel stroom als brandstoffen) die voor alles nodig is, het gebrek aan grondstoffen voor elektronica, de schaarste in vruchtbare landbouwgrond, krapte in betaalbare woonruimte, duur vers en gezond voedsel. Dit leidt tot beperkingen in welzijn

en de waardevolle vrijheden in onze levens, zoals mobiliteit, eigen levensprojecten kunnen nastreven, inkomenszekerheid, woonzekerheid en gezondheid. Het polariserende debat over verdelende rechtvaardigheid zou dan weleens als een veenbrand kunnen opblazen tot sociale strijd over de lasten en de opbrengsten. Sociaal werkers zullen de tweedelingen en tegenstellingen tussen groepen in het veld dus ook steeds meer tegenkomen.

Ten tweede zien we dat onze reactie middels invoering van maatregelen om klimaatschade tegen te gaan sociale gevolgen heeft. Deze maatregelen kosten namelijk geld of middelen en impliceren het maken van politieke keuzes over de besteding van dat geld en die middelen. Investeren in groene stroom beperkt de middelen die voor andere doelen beschikbaar zijn. Het is dan zaak dat klimaatmaatregelen niet ten koste gaan van basale mogelijkheden tot welzijn voor de sociaal-economisch minder gepri-vilegieerden. Daarom is het essentieel dat bij de inrichting van klimaatmaatregelen ook hun belangen worden meegewogen. We moeten daarbij scherp blijven op de onvoorziene en ongewenste gevolgen van een beleidsmaatregel of interventie voor de meest kwetsbaren. Zo weet niet zelden juist de beoogde kwetsbare doelgroep slecht te navigeren door subsidie- of steunregelingen voor bijvoorbeeld zonnepanelen of zijn er psychologische drempels om van dit soort regelingen gebruik te maken. Begrijpelijk dus dat sommige huurders in de sociale woningbouw zelfs niet akkoord gaan met huisaanpassingen die hun energiekosten omlaag zullen brengen (Jansen, 2019). En vergroot de inzet van ‘slimme’ duurzame technologie door verhuurder of energiemaatschappij daadwerkelijk de grip van huurders op hun woonomgeving? Dit lijken technische detailkwesties, maar individuen kunnen onbedoeld geraakt worden in hun dagelijkse leven dat zij proberen te beschermen. Sociaal werkers worden zo geconfronteerd met nieuwe breuklijnen voor de bekende sociale tweedelingen. Wil je deze nieuwe complexe ongelijkheidseffecten tegengaan, dan zullen sociaal werkers zich moeten verdiepen in deze nieuwe mechanismen. Alleen dan kunnen zij zich enerzijds roeren in het debat en anderzijds doen wat binnen hun vermogen ligt om de gevolgen van klimaatmaatregelen voor zwakkere groepen te verlichten.

Het derde type kwesties betreft de sociaal-culturele verandering en de weerstand die deze opwerpt doordat we willen vasthouden aan bekende

waarden. Daarvoor moeten we uitzoomen naar duurzaamheid als aspect van onze houding tegenover de wereld (Latour, 2020). Waar we tot voor kort de natuur nog beschouwden als niet-beïnvloedbare achtergrond waar we onuitputtelijke hulpbronnen vinden om ons leven naar eigen goeddunken vorm te geven, toont het nieuwe IPCC-rapport (Masson-Delmotte et al., 2021) andermaal dat onze invloed op die onuitputtelijk gedachte natuur desastreus is. Wij breken dus zelf de noodzakelijke voorwaarden voor onze eigen levens af. Het gaat dan niet alleen om direct niet-duurzame praktijken, zoals de CO₂-uitstoot van fabrieken en vliegtuigen of het gebruik van plastic verpakkingen, maar ook om andere praktijken binnen ons op consumptie en individueel comfort gerichte waardesysteem. Denk aan onze standaarden in hygiëne (lang of vaak douchen), wooncomfort (stoken in plaats van een extra kledingstuk dragen), voeding (overconsumptie, massaproductie van goedkope producten), recreatie (wereldreizen maken, vakanties) of economische vooruitgang (hoe meer hoe beter). Deze zaken hangen samen met onze opvatting over wat het betekent om in onze samenleving een vrij en verantwoordelijk individu te zijn. Het is evident dat sociaal werkers hun cliënten juist in deze praktijken van het dagelijks leven tegenkomen. Daarmee is ook duidelijk dat het dus van belang is dat ze de duurzaamheidsaspecten van deze dagelijkse praktijken leren herkennen, zowel voor wat betreft de directe sociale gevolgen van klimaatverandering, de gevolgen van onze reactie daarop en de gevolgen van de sociaal-culturele kanteling die gevraagd wordt.

Fundamentele reflectie nodig

In tijden van klimaatverandering heeft de fysiek-materiële wereld kortom niet meer de passieve rol die we haar toedichten, maar reageert deze op ons gedrag en onze aanwezigheid en beïnvloedt ze die ook. De klimaatkwestie vraagt daarom om fundamentele reflectie over onze rol in de wereld en over wat we daarin rechtvaardig vinden. Klimaatverandering en onze reactie daarop raken de armen namelijk sterker dan de rijken, zowel nationaal als wereldwijd, terwijl de cijfers laten zien dat de rijken beduidend meer uitstoot veroorzaken dan de armen (Robeyns, 2019). En dat neemt direct levensbedreigende proporties aan: in Phoenix (VS) vielen tijdens een hittegolf de doden onder de armen omdat zij leven in gebieden

met weinig groen, waar de temperatuur vijf graden hoger is dan in de rijkere delen waar wel veel groen is en bewoners zich bovendien in ruimtes met airconditioning kunnen terugtrekken. Bewoners van eilanden in de Grote Oceaan dreigen hun eilanden op korte termijn te moeten verlaten door de snelle stijging van de zeespiegel, terwijl Groenlanders de temperatuurstijging voorzichtig toejuichen omdat hun voorheen door gletsjers bedekte land nu exploiteerbaar wordt.

Het voorgaande gaat in feite over vraagstukken op het gebied van de zogeheten ecologische rechtvaardigheid: hoe worden de (globale) lasten van gevolgen en maatregelen sociaal rechtvaardig verdeeld (Paredis, 2005). Maar ook de sociaal-culturele opgave waar samenlevingen zich voor gesteld zien – een nieuw antwoord vinden op de vraag wat het betekent om mens te zijn in een ecologisch kwetsbare en begrensde omgeving – brengt sociale rechtvaardigheid in beeld. Het antwoord op die vraag vereist namelijk een collectieve zoektocht naar nieuwe betekenisgeving. Als deze zoektocht uitsluitend of met name wordt gevoerd door de politieke en academische elite komt de zogeheten kennisrechtvaardigheid (Fricker, 2007) in het geding. Streven naar duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid is dus innig met elkaar verweven. Het is zaak te herkennen en te onderzoeken hoe dat het dagelijks leven van mensen raakt om zo ook in de praktijk de koppeling tussen duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid te kunnen maken bij het plannen en inrichten van interventies (Van Hal et al., 2019).

Antropocentrisch denken is onvoldoende

Waarom wordt deze verwevenheid van duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid in het sociaal domein nog onvoldoende breed erkend? In de huidige wereldopvatting is een technisch-instrumentele houding ten aanzien van de natuur dominant (Latour, 1993). Daaruit volgen onbetwistbaar geachte uitgangspunten in economie en samenleving die de uitputting van de aarde aandrijven, zoals controle over de omgeving, vrije marktdenken, neoliberal vooruitgangdenken, en ongebreidelde groei. De klimaatkwestie kunnen we zien als integraal gevolg van deze uitgangspunten. Echter, het besef groeit dat juist deze uitgangspunten tot de onhoudbaarheid van al het leven op aarde leiden (Latour, 2018; Raworth, 2017) en dat we dus anders moeten omgaan met menselijke ontwikkeling

en sociale rechtvaardigheid, zoals ook de *sustainable development goals* van de Verenigde Naties laten zien (THE 17 GOALS | Sustainable Development, n.d.). De strikt geachte scheiding tussen mens en natuur werkt ook door in het sociaal domein. In haar uitgangspunten richt sociaal werk zich bijvoorbeeld voor wat betreft werkelijkheidsopvatting (ontologie) en afbakening van het relevante kennisdomein (epistemologie) als methodologie uitsluitend op menselijke sociale relaties (Bell, 2020). Ook benoemt de globale definitie van sociaal werk vooral begrippen die sociale relaties tussen (groepen) mensen betreffen (Global Definition of Social Work – International Federation of Social Workers, n.d.). Wederkerigheid in de relatie tussen mens en materiële omgeving of mens en natuur wordt nauwelijks serieus genomen, en de natuur wordt vooral gezien als de vindplaats van hulpbronnen. De omgeving is hierin functioneel en daarmee technisch-instrumenteel verbonden aan mensen.

Het sociaal werk is daarmee dus sterk antropocentrisch in haar kijk (Bozalek & Pease, 2020). Een dergelijk mensbeeld voedt precies de eerdergenoemde niet-productieve uitputtende mechanismen. Als de oorzaak van de problemen ligt bij een destructieve opvatting van onze verhouding met de natuur, zal meer handelen vanuit die opvatting nooit de oplossing kunnen bieden voor de klimaatkwestie en de samenhangende sociale kwesties. Met andere woorden: als arme mensen overlijden aan hittestress en rijke mensen zich met airconditioning beschermen, los je de klimaatkwestie (in ieder geval op de lange termijn) niet op door arme mensen ook van een airconditioning en elektriciteit te voorzien, ook al doe je op korte termijn misschien wel iets aan ongelijkheid. Je zou de omstandigheden waarin beide groepen verkeren, waaronder de hittestress, tegen het licht moeten houden en onderzoeken hoe de sociale praktijken van het dagelijkse leven zo kunnen worden aangepast dat een evenwichtiger én duurzamer balans tussen lasten en opbrengsten van de natuur ontstaat. Dat gaat niet alleen om verdelende rechtvaardigheid, maar ook om een fundamenteel andere houding ten opzichte van het leven op aarde, het collectief, en wat we in het leven ambiëren en nastreven, voor alle aardbewoners. En dat is uiteraard een enorm complexe aangelegenheid vanwege alle onderlinge afhankelijkheden en betekenisgeving tussen mensen onderling en hun omgevingen. We zullen onze opvatting over het sociale dus

moeten transformeren. En dit moet doorwerken en zichtbaar worden in het leven en de omgevingen zoals we die kennen. Binnen afzienbare tijd zal de wereld en het leven op aarde er anders uit moeten komen te zien.

Een al te antropocentrische benadering door sociale professionals heeft dus wellicht een blinde vlek doen ontstaan voor de benodigde meer kritisch-transformatieve houding ten opzichte van de klimaatkwestie. Toch worden hier en daar sociaal werkers betrokken bij duurzaamheidsvraagstukken. Zo roeren opbouwwerkers zich om hun werkwijzen en expertise in de wijkgerichte energietransitie, gericht op het aardgasvrij maken van woningen, toe te passen (Opbouwwerkers energietransitie op Krachtproef, n.d.). Ook worden in de energietransitie beproefde sociaal werkmethoden – bijvoorbeeld Asset-Based Community Development, participatief actieonderzoek, integraal werken en het zoeken naar koppelkansen – gepropageerd door anderen buiten de sociale professies (van Hal et al., 2019). Ook worden steeds meer sociaal werkers betrokken bij programma's om energiearmoede tegen te gaan, waarbij veel interventies neerkomen op opleiden of begeleiden van vrijwillige energiecoaches die bewoners ertoe moeten bewegen hun gedrag aan te passen en minder energie te gaan gebruiken.

Deze inzet van sociaal werk blijft echter nog erg binnen reeds vastgesteld beleid en bestaande politieke agenda's. Landelijk richt de sociaal-maatschappelijke aanpak van de energietransitie zich vrij eenzijdig op verwerven van draagvlak, gedragsverandering (Steg et al., 2015, 2021), het bepalen en uitvoeren van een mix van gedragsinterventies (Michie et al., 2011). Of hooguit tot het organiseren van een lerende aanpak waarin ook bewoners participeren. De inbreng van sociaal werkers blijft hierin vaak beperkt tot een instrumentele, uitvoerende rol, terwijl de hierboven genoemde fundamentele en existentiële vragen voor een paradigmashift naar een duurzame samenleving niet worden gesteld (De Walsche, 2011). Juist de confrontatie met die vragen is noodzakelijk voor de transformatie naar een democratische, sociaal rechtvaardige én duurzame samenleving (Bell, 2020).

In die transformatie kan de zogeheten nieuw-materialistische stroming in de sociale wetenschappen (Fox & Alldred, 2017) als wegwijzer fungeren door genuanceerd en precies inzicht te geven in de manier waarop

mens en materie in de dagelijkse realiteit met elkaar zijn verweven. Deze nieuw-materialistische benaderingen worden post-antropocentrisch of post-humanistisch genoemd: de mens is niet het centraal ankerpunt van sociale processen, maar het gehele socio-materiële spel wordt onderzocht waarin de mens slechts een van de vele spelers is, zoals ook technologie of culturele en andere betekenisvolle objecten dat zijn. Deze benaderingen worden onder meer veelvuldig toegepast om de sociale rol van technologie te kunnen duiden (Rosenberger & Verbeek, 2015). Zo is een auto voor sommige mensen niet alleen een vervoersmiddel, maar heeft deze ook emotionele waarde en kunnen we het afschaffen van eigen autobezit dus niet uitsluitend zien als een functionele ingreep om tot minder CO₂-uitstoot te komen. Als we ons minder blindstaren op de mens als het centrum van de wereld kunnen we wellicht inzicht krijgen in hoe we een minder technisch en instrumenteel perspectief op de rol van de mens in de klimaatkwestie kunnen vinden – een perspectief dat beter past bij de traditionele focus van sociaal werk op menselijk handelingsvermogen en sociale rechtvaardigheid.

Integraal benaderen

Hoe kunnen we in het sociaal domein tot een integrale benadering van duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid komen met behulp van een post-antropocentrisch perspectief? Een beloftevol kader wordt geboden door de zogeheten *practice theory* van Elizabeth Shove (Shove, Pantzar, & Watson, 2012). In deze theorie wordt gekeken hoe materialen, betekenissen en competenties in sociale praktijken met elkaar samenhangen. Oftewel, door naar het geheel van interacties van personen en dingen in een sociale praktijk te kijken wordt de aandacht verbreed van alleen menselijk gedrag en menselijke verhoudingen naar het geheel van betekenisvolle relaties. Hierdoor wordt de mens geen verheven uitzonderingspositie toegedicht, maar wordt deze gezien als drager van de praktijken. Practice theory kent inmiddels verschillende succesvolle toepassingen, onder andere ten aanzien van duurzaamheid, maar ook op het gebied van consumptieve praktijken en gezondheid.

Een goed voorbeeld van een praktijk ten aanzien van duurzaamheid is die van het douchen (Shove & Walker, 2010). Dagelijks warm (en niet

zelden langdurig) douchen is voor veel mensen gebruikelijke routine. De beperking van warm watergebruik (zoals korter of minder vaak douchen) kan een aanzienlijke verlaging van het gebruik van gas en daarmee CO₂-uitstoot in Nederland opleveren. Vanuit een energie-perspectief is het dus volstrekt rationeel om minder vaak en minder lang te douchen. Maar douchen is niet alleen een puur functionele hygiënische praktijk, maar ook een routine die door de aanwezigheid van aparte hypermoderne badkamers eenvoudig mogelijk is, die staat voor luxe en comfort, en door gewoonte is ingesleten vanuit de betekenis die we geven aan schoon zijn en hygiënisch leven. Bovendien is het 's ochtends nemen van een douche voor veel mensen een betekenisvolle manier om zich voor te bereiden op de drukte van de dag, en mensen dat ontzeggen kan zijn weerslag hebben op hun mentale weerbaarheid en stressgevoelens (Shove & Walker, 2010). Deze zaken werken allemaal het beoogde minder lang en minder vaak douchen tegen, en vragen hun eigen interventies of veranderingen, zoals in de betekenisgeving aan schoon zijn, hygiëne en dagelijkse routines. Maar dat kan alleen als we douchen niet slechts als een functioneel-technisch probleem zien, maar holistisch bekijken als een praktijk van het dagelijks leven die verschillende aspecten kent waaronder die van duurzaamheid, maar ook van hygiëne en comfort. Vanuit de practice theory moeten we juist kijken naar de verstrengeling van duurzaamheid en de praktijken van ons dagelijks levens, zoals die tot stand komen te midden van dingen, betekenissen en gedrag (Shove et al., 2012).

Het dominante beleidsdenken gaat doorgaans uit van een antropocentrisch wereldbeeld en is primair gericht op beïnvloeding van menselijk gedrag waarbij de context (betekenis en materialen) van de bredere praktijken genegeerd wordt (Shove, 2010; Shove & Walker, 2010). Vanuit de post-antropocentrische hoek wordt deze ABC-aanpak (*Attitude, Behavior en Choice*), de technisch-instrumentele aanpak van maatschappelijke verandering door houding, gedrag en keuzes van individuen te beïnvloeden, sterk bekritiseerd (Shove, 2010). De vooronderstelling dat als wordt geïntervenieerd in de keuzes en het gedrag van mensen er vanzelf uiteindelijk meer duurzame praktijken ontstaan, gaat namelijk volledig voorbij aan het feit dat deze praktijken juist een eigen complexe dynamiek tussen mensen en dingen hebben – zoals we in het douche-voorbeeld zagen. Een meer

holistische benadering is dan beter op zijn plaats. In het douche-voorbeeld betekent dat zowel minder CO₂-uitstoot als betekenisgeving rond schoon zijn en voelen. Het betekent ook dat onze normen op het gebied van comfort en luxe staan op het spel. Omdat juist sociaal werkers zich mede met de praktijken van het dagelijks leven van cliënten en bewoners bezighouden lijkt practice theory voor hen dus een goed kader.

Hoewel de ontwarring van een sociale praktijk inzicht kan bieden in hoe deze in elkaar steekt, verschaft dit echter nog geen normatieve basis om politisering en handvatten voor sociale actie mogelijk te maken. Daarvoor biedt de *capability* benadering (Nussbaum, 2001; Sen, 2001) soelaas. In deze benadering staan de realistische mogelijkheden van personen om in de praktijken van hun dagelijks leven uitdrukking te geven aan het leven dat zij waardevol vinden centraal. Als je fysieke gezondheid belangrijk vindt maar geen toegang hebt tot voldoende vers en gezond voedsel, terwijl een ander in dezelfde situatie dat wel heeft, dan is er sprake van een onrechtvaardig verschil in *capability*. Ieders aanspraak op een goed en waardig leven is echter begrensd door de hoeveelheid hulpbronnen die collectief beschikbaar is. Welke specifieke mogelijkheden voor een individueel waardig leven we als samenleving prioriteren moet daarom onderwerp van een (democratisch) proces zijn, waarin wordt bepaald wat als kern van waardevolle praktijken van het dagelijks leven collectief gefaciliteerd of beschermd zou moeten worden en welke keuzen voor de beschikbaarheid van middelen dat behelst. Dit betreft niet alleen huidige maar ook toekomstige generaties: het is onrechtvaardig om zoveel hulpbronnen te verbruiken dat onze (klein)kinderen daardoor minder goed in staat zijn om een goed en waardig leven op te bouwen. Vanuit deze visie zou duurzame ontwikkeling zich dan ook moeten richten op vergroting of behoud van menselijk handelingsvermogen (Sen, 2013), zodanig dat er geen onrechtvaardig verdeelde beperkingen in het handelingsvermogen ontstaan.

Die onrechtvaardigheid kan diverse gedaanten aannemen. Vanuit het douche-voorbeeld: stel dat we extreem op gedragsverandering zouden inzetten door mensen te verplichten minder lang en minder vaak te douchen verplichten. We beperken daarmee misschien de CO₂-uitstoot enigszins, maar ontzeggen tegelijkertijd sommigen de voor hen betekenisvolle mogelijkheid om zich mentaal voor te bereiden op hun dag; con-

fronteren anderen met schaamte omdat ze zich minder schoon voelen of tasten hun dagelijks comfort aan. Dat lijkt in algemene zin onschuldig en draagbaar, maar dit verandert als er specifieke, individuele omstandigheden zijn waardoor deze interventie minder onschuldige betekenis heeft. Denk aan iemand met een autismespectrumstoornis die douchen als een noodzakelijke weerbaarheidsroutine ervaart om de dag tegemoet te kunnen. Of iemand die sociaal angstig is en geconfronteerd wordt met het gevoel onzuiver te zijn en zich daardoor niet meer in sociale situaties durft te begeven. Daarnaast zal een bemiddeld persoon waarschijnlijk zelf alternatieven kunnen genereren om het gemis aan vaak en lang douchen op andere vlakken te compenseren, terwijl een persoon in armoede daar minder goed toe in staat zal zijn. Dit zijn vraagstukken die in het geweld van de energietransitie gemakkelijk aan de aandacht ontsnappen. Ze vereisen een gedetailleerde en genuanceerde blik voor de gevolgen van veranderingen en maatregelen in voor mensen waardevolle betekenissen in het dagelijks leven. Een dergelijk breed perspectief en een narratieve en integrale benadering past het sociaal werk uitstekend.

De combinatie van practice theory en de capability benadering kan dus een nuttig kader bieden voor duurzaamheid en de klimaatkwestie in dagelijkse praktijken van mensen (Walker, 2014). Practice theory helpt om de complexe socio-materiële dynamiek van dagelijkse praktijken te ontwarren, en de capability benadering voegt daar een normatief kader aan toe. Bovendien helpt het inzichtelijk te maken waar mensen kwetsbaar kunnen worden als gevolg van klimaatschade of duurzaamheidsmaatregelen. Deze inzichten kunnen bijdragen aan het publieke debat over wat het betekent als mens een goed, waardig en verantwoordelijk leven te leiden in de huidige tijd. De sociaal werker kan dan bijdragen aan het agenderen van de klimaatkwestie als sociaal vraagstuk én bijdragen aan kennisrechtvaardigheid door de stille stemmen hoorbaar te maken. Daarvoor moet de sociaal werker wel zelf kritisch kijken naar zijn of haar eigen al te technisch-instrumentele focus op gedrag en menselijk handelingsvermogen. Het vraagt ook dat de sociaal werker in denken en handelen meer aandacht heeft voor de betekenis van de fysiek-ruimtelijke omgeving voor mensen.

Auteur

Erik Jansen is associate lector Capabilities in Zorg en Welzijn verbonden aan de Academie Mens en Maatschappij van HAN University of Applied Sciences. Hij richt zich op de invloed van de directe omgeving op menselijk welzijn en sociale rechtvaardigheid met bijzondere aandacht voor technologie en kunst en cultuur. Jansen houdt zich tevens bezig met de wijkgerichte energietransitie binnen het hogeschoolbrede Zwaartepunt Sustainable Energy and Environment (SEE).

Referenties

- Bauman, Z. (2007). *Liquid times: Living in an age of uncertainty*. Polity Press.
- Bell, K. (2020). A philosophy of social work beyond the anthropocene. In V. Bozalek & B. Pease (Eds.), *Post-anthropocentric social work: Critical posthuman and new materialist perspectives*. Routledge.
- Berkhout, E., Galasso, N., Rivero Morales, P. A., Taneja, A., & Vazquez Pimental, D. A. (2021). *The Inequality Virus: Bringing together a world torn apart by coronavirus through a fair, just and sustainable economy*. Oxfam. <https://doi.org/10.21201/2021.6409>
- Bozalek, V., & Pease, B. (Eds.). (2020). *Post-anthropocentric social work: Critical posthuman and new materialist perspectives*. Routledge.
- De Walsche, A. (2011). Een veerkrachtige samenleving, over sociaal werk en transitie. Alma de Walsche in gesprek met Jef Peeters. *Oikos: Tijdschrift Voor Sociaal-Ecologische Verandering*, 56(1), p. 51-57.
- Fox, N., & Alldred, P. (2017). *Sociology and the new materialism: Theory, research, action*. SAGE Publications.
- Fricker, M. (2007). *Epistemic injustice: Power and the ethics of knowing*. Oxford University Press.
- Global Definition of Social Work – International Federation of Social Workers*. (n.d.). Geraadpleegd op www.ifsw.org/https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/
- Jansen, E. (2019). Groen is voor de happy few, blauw is voor iedereen. Een interview met Patrick Hoogenbosch (De blauwe wijkeconomie) over de sociale kant van de energietransitie. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 28(2), p. 10-15. <https://doi.org/10.18352/jsi.599>
- Latour, B. (1993). *We have never been modern*. Harvard University Press.
- Latour, B. (2018). *Waar kunnen we landen? Politieke oriëntatie in het Nieuwe Klimaatregime*. Octavo Publishers.
- Latour, B. (2020). *Het parlement van de dingen: Over Gaia en de representatie van niet-mensen*. Boom uitgevers.
- Masson-Delmotte, V., Zhai, P., Pirani, A., Connors, S. L., Péan, C., Berger, S., Caud, N.,

- Chen, Y., Goldfarb, L., Gomis, M. I., Huang, M., Leitzell, K., Lonnoy, E., Matthews, J. B. R., Maycock, T. K., Waterfield, T., Yelekçi, Ö., Yu, R., & Zhou, B. (Eds.). (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge University Press.
- Michie, S., Van Stralen, M. M., & West, R. (2011). The behaviour change wheel: A new method for characterising and designing behaviour change interventions. *Implementation Science*, 6(1), p. 42. <https://doi.org/10.1186/1748-5908-6-42>
- Nussbaum, M. C. (2001). *Women and human development: The capabilities approach* (Vol. 3). Cambridge University Press.
- Opbouwwerkers energietransitie op Krachtproef. (n.d.). <https://krachtproef.org/pagina/opbouwwerkers-energietransitie>
- Paredis, E. (2005). De wereldwijde strijd voor ecologische rechtvaardigheid. *De gids op maatschappelijk gebied*, 96(5), p. 12.
- Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics: Seven ways to think like a 21st-century economist*. Penguin.
- Robeyns, I. (2019). *Rijkdom: Hoeveel ongelijkheid is nog verantwoord?* Prometheus Nieuw Licht.
- Rosenberger, R., & Verbeek, P. P. (2015). A field guide to postphenomenology. In R. Rosenberger & P. P. Verbeek (Eds.), *Postphenomenological Investigations: Essays on Human-Technology Relations*. Lexington Books.
- Sen, A. (2001). *Development as freedom*. Oxford Paperbacks.
- Sen, A. (2013). The Ends and Means of Sustainability. *Journal of Human Development and Capabilities*, 14(1), p. 6-20. <https://doi.org/10.1080/19452829.2012.747492>
- Shove, E. (2010). Beyond the ABC: Climate Change Policy and Theories of Social Change. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 42(6), p. 1273-1285. <https://doi.org/10.1068/a42282>
- Shove, E., Pantzar, M., & Watson, M. (2012). *The dynamics of social practice: Everyday life and how it changes*. SAGE Publications.
- Shove, E., & Walker, G. (2010). Governing transitions in the sustainability of everyday life. *Research Policy*, 39(4), p. 471-476. <https://doi.org/10.1016/j.respol.2010.01.019>
- Steg, L., Perlaviciute, G., Sovacool, B. K., Bonaiuto, M., Diekmann, A., Filippini, M., Hindriks, F., Bergstad, C. J., Matthies, E., Matti, S., Mulder, M., Nilsson, A., Pahl, S., Roggenkamp, M., Schuitema, G., Stern, P. C., Tavoni, M., Thøgersen, J., & Woerdman, E. (2021). A Research Agenda to Better Understand the Human Dimensions of Energy Transitions. *Frontiers in Psychology*, 0. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.672776>
- Steg, L., Perlaviciute, G., & Van der Werff, E. (2015). Understanding the human dimensions of a sustainable energy transition. *Frontiers in Psychology*, 0. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2015.00805>
- THE 17 GOALS | Sustainable Development. (n.d.). <https://sdgs.un.org/goals>

Van Hal, A., Uytterlinde, M., & Coen, M. (2019). *De derde succesfactor bij het aardgasvrij maken van wijken*. Programma Aardgasvrije Wijken. Geraadpleegd op www.aardgasvrijewijken.nl

Walker, G. (2014). Beyond individual responsibility: Social practice, capabilities and the right to environmentally sustainable ways of living. In Y. Strengers & C. Maller (Eds.), *Social practices, intervention and sustainability: Beyond behaviour change*. Routledge.

Hoofdstuk 4

Politisering en radicale democratie

De noodzaak van onenigheid en verdeeldheid

RICHARD DE BRABANDER

De kernfunctie van het sociaal werk, zo schrijft de commissie Boutellier, ‘is het bevorderen van sociale samenhang, inclusiviteit en participatie van burgers – samengevat als sociale kwaliteit’ (Vereniging Hogescholen, 2014, p. 9). Deze kernfunctie beantwoordt aan onze gangbare politieke opvatting van liberaal-democratie, die geheel in het teken staat van het streven naar rationele consensus en van het ideaal van een menselijke samenleving zonder conflicten en zonder wij-zij-tegenstellingen. Welke verwachtingen kan een radicale opvatting van democratie wekken die niet consensus, maar dissensus, die niet harmonie maar confrontatie en onenigheid tussen politieke tegenstanders als een noodzakelijke voorwaarde van democratie ziet? Welnu, de stelling die ik hier waag voor te leggen is dat een radicale opvatting van democratie niet minder dan de kernfunctie van het sociaal werk moet zijn. Want de confrontatie tussen politieke tegenstanders en het onderbreken van de bestaande orde heeft niets minder dan werkelijke inclusie en participatie tot doel waarbij iedereen wordt erkend als een politieke actor.

Het belang van conflicten

In de discussie over politisering van het sociaal werk wordt regelmatig verwezen naar het werk van de Belgisch-Brits politiek filosoof Chantal Mouffe. In haar werk bekritiseert zij het democratisch ideaal dat door redelijk overleg wij-zijtegenstellingen overwonnen kunnen worden en consensus kan worden bereikt. Dit ideaal wordt gedragen door de mythe dat mensen zich uit gevoelens van empathie en wederkerigheid tot elkaar

verhouden. Dat gaat er volgens haar aan voorbij dat machtsrelaties, conflicten en belangentegenstellingen inherent zijn aan iedere samenleving. Het openstaan voor conflicten en het organiseren van tegenspraak vormen juist de kern van haar agonistische opvatting van democratie. Zo gezien betekent het poldermodel waarmee de Nederlandse politiek goede sier maakt in wezen het einde van de democratie. Een toelichting is hier meer dan op zijn plaats.

Het idee dat iedere samenleving per definitie is verdeeld en nimmer all-inclusive is vormt het uitgangspunt van Mouffes agonistische opvatting van democratie. Iedere orde en praktijk is volgens haar politiek en ‘hegemoniaal’ van aard en gebaseerd op de een of andere vorm van uitsluiting (Mouffe 2008, p. 25). Dat wij praktijken niet onmiddellijk als het resultaat van politieke keuzes herkennen komt doordat zij als vanzelfsprekend worden gezien. Daarop duidt het woord hegemoniaal: we kunnen ons nauwelijks voorstellen dat er andere mogelijkheden zijn om praktijken vorm te geven en anders daarover te denken en te spreken. Hier is niet zozeer sprake van een spreekverbod, als wel, in de woorden van Judith Butler (2007), van een ‘stilzwijgende censuur’. Zo ontbreekt het in het onderwijs volgens Gert Biesta (2012) aan een taal die ons in staat stelt om anders te denken over de vraag wat goed onderwijs is dan in termen van doelmatigheid en efficiëntie. Voor het sociaal werk geldt dat niet minder. In principe zijn er andere mogelijkheden om praktijken vorm te geven, maar deze worden uitgesloten. Dat iedere orde onvermijdelijk is gebaseerd op uitsluiting houdt verband met een welhaast ijzeren logica. Immers, ordenen betekent niets meer of minder dan het stellen van grenzen. Zodra we classificeren, een beleidskader formuleren of een sociale categorie definiëren, trekken we een grens en creëren we een tegenstelling tussen wat wel of niet normaal, mogelijk of wenselijk is, wie wel of geen goede burger is, wat wel of niet in het belang van iedereen is of wie wel en wie niet voor een bepaalde voorziening in aanmerking komt. De politieke hamvraag is altijd de vraag naar de grens, naar de legitimatie van de grens. Want de gestelde grens had namelijk ook elders getrokken kunnen worden. Iedere orde is daardoor wezenlijk instabiel en kan steeds opnieuw worden aangevochten. Het geharrewar over de coronamaatregelen illustreert dit. Iedere maatregel leidt tot discussie over haar legitimiteit: waarom mag een

drankzaak wel open, en wordt de bibliotheek gesloten? Maar de coronacrisis roept ook fundamentele vragen op die raken aan de manier waarop we over zorg denken en deze organiseren – hebben wij wel het recht om zo lang mogelijk te leven? Volgens filosoof Slavoj Žižek (2020) dwingt de pandemie ons ook om na te denken over een samenleving die is gebaseerd op wereldwijde en onvoorwaardelijk solidariteit en samenwerking en om ‘het communisme opnieuw uit te vinden’.

Iedere orde leidt onvermijdelijk tot een tegen-hegemonie die de bestaande orde uitdaagt om praktijken op een andere manier te ordenen. Vanuit het perspectief van de heersende orde zullen alternatieven vaak als onredelijk, onmogelijk of onwenselijk worden afgedaan. Maar door op deze manier de discussies en het conflict uit de weg te gaan worden politieke tegenstanders niet serieus genomen en monddood gemaakt. De strijd om de hegemonie omvat meer dan een verschil van mening. Het poldermodel reduceert het democratische debat tot het uitwisselen van meningsverschillen zonder dat de heersende orde waarbinnen deze verschillen worden geuit zelf ter discussie wordt gesteld. Het belang van conflicten en confrontaties is dat zij de vinger op de zere plek leggen van het politieke en hegemoniale karakter van praktijken en hun uitsluitingsmechanismen, én laten zien dat er wel degelijk andere manieren zijn om praktijken en instituties vorm te geven. Politisering kan niet bestaan zonder conflicten en strijd tussen politieke tegenstanders waarmee we ons kunnen identificeren. Het is van belang hierbij op te merken dat politiseren iets anders is dan polariseren. Van polariseren is sprake als de politieke tegenstelling wordt gemoraliseerd tot een tegenstelling tussen goed en kwaad én de ander wordt gezien als een vijand die ons bestaan bedreigt en daarom moet worden uitgeschakeld. Politieke tegenstanders bestrijden elkaars ideeën, maar erkennen elkaar als legitieme spelers op het politiek speelveld.

Politiek als goed bestuur

De hernieuwde aandacht voor politisering van en maatschappelijke engagement in het sociaal werk kan worden gezien als een reactie op maatschappelijke ontwikkelingen die ertoe leidden dat het sociaal werk ‘gedomesticeerd’ is tot het uitvoeren van het overheidsbeleid: het sociaal werk krijgt primair de taak ervoor te zorgen dat mensen voldoen aan de eisen

en verwachtingen die de moderne, westerse samenleving aan hen stelt (Coates 2003). Die samenleving wordt, zo stelt Mouffe, beheerst door een 'postpolitiek visioen' waartegen zij in het krijt wil treden. Na de val van de Berlijnse Muur in 1989 roept de liberaal-democratie zichzelf uit tot winnaar van de strijd tussen de toenmalige politiek ideologische tegenstanders: het kapitalisme en het communisme. En winnaars hebben het gelijk aan hun kant. Het kapitalisme en de liberaal-democratie worden vanaf dat moment niet zozeer gezien als een ideologie, maar een noodzakelijk antwoord op een sociaal-economische werkelijkheid waarin de dynamiek van de markt in het belang van iedereen werkt. Vanaf de jaren negentig zal het neoliberalisme en zijn economische rationaliteit bepalend worden voor hoe we het onderwijs, het sociaal werk, de zorg en niet te vergeten de wetenschap organiseren.

In deze overwinningsoes worden maatschappelijke kwesties gedepolitiseerd. Het politieke debat wordt niet langer beheerst door politiek ideologische tegenstanders; het beperkt zich tot een discussie over de efficiënte inzet van middelen en vermeende effecten van voorgenomen wetgeving en beleid. Zo viel mij op dat op het politieke spectrum van links tot rechts een algemene consensus bestond over de maatschappelijke doelen van de Wmo en dat de honderden amendementen die werden ingediend vooral gingen over de uitvoering en effectieve inzet van middelen om deze doelen te bereiken (De Brabander, 2014). In het postpolitieke tijdperk wordt de samenleving gezien als een *organizational society*, de overheid als een *managerial state* die de samenleving managet. Politiek wordt een kwestie van goed bestuur en publiek management ligt in handen van experts die als vanzelfsprekend de neoliberale receptuur volgen. Marktwerving in de zorg, de aanbestedingscarrousel, privatisering van de diensten (het openbaar vervoer, de energievoorziening, ziektekostenverzekering) zijn daarvan zichtbare uitingen.

Bestuur van het zelf

Minder zichtbaar is hoe de rationaliteit van de markt en de taal van goed bestuur doorwerken in de didactiek en methodieken die worden gebruikt in het bestuur van het zelf of zelfmanagement. Het bestuur richt zich namelijk niet alleen op de doelmatige inzet van middelen, maar ook op

het creëren van een burgerlijke identiteit die beantwoordt aan ‘de nieuwe geest van het kapitalisme’ (Boltanski & Chiapello, 2018). Deze nieuwe geest bezielt ook de hervorming van de verzorgingsstaat in een participatiesamenleving, waarvan het bevorderen van eigen kracht, eigen verantwoordelijkheid, eigen regie en zelfredzaamheid van individuen het uitgangspunt vormt. Concreet komt het erop neer dat we onszelf leren ervaren als een autonoom en proactief individu en ons leven gaan zien als het resultaat van onze keuzes en daarvoor verantwoordelijkheid nemen. Trudy Dehue (2008, p. 236) is heel stellig wanneer zij opmerkt dat hulpverleningsprogramma’s ons bewegen tot hetzelfde gedrag als bedrijven en onszelf als onderneming leren zien. Succes is een keuze. Net als falen. En de ratrace naar succes vereist dat we levenslustig, creatief en ondernemend zijn en doelen stellen – waar wil je over vijf jaar staan? –, het beste uit onszelf halen en van onszelf laten zien, voortdurend aan onszelf werken en op onszelf reflecteren.

In het verlengde van Michel Foucaults begrip van ‘bestuurlijkheid’ wijzen meerdere auteurs op de rol die onder andere het sociaal werk speelt in het ‘bestuur van het zelf’ (Dehue, 2008; Miller & Rose, 2008; Gilbert & Powell, 2010; Han, 2016; Wildemeersch, 2018). De bestuurlijkheid heeft tot doel een ‘positieve invloed’ op het leven uit te oefenen, de richting daarvan te bepalen en de waarde ervan op te voeren en te vermenigvuldigen, zonder dit van bovenaf op te leggen (Foucault, 2018, p. 139). Niet wetten en voorschriften, maar methodieken en didactische werkvormen reguleren hoe wij ons tot het leven verhouden. Activeren en motiveren, sturing op zelfsturing en het versterken van eigen kracht en eigen regie richten zich op de cognitieve en morele ordening van onze ervaringen, intenties en handelingen om cliënten te verleiden zich te gedragen volgens de heersende conventies (Miller & Rose, 2008). Het kritisch-reflexieve zelf wordt het centrum van de controle (Wildemeersch, 2018, p. 33).

Het sociaal werk wordt ontslagen van de opdracht om sociale rechtvaardigheid, emancipatie en sociale verandering te bevorderen en sociaal onrecht en ongelijkheid aan te kaarten. Volgens Malcolm Payne (2006) richt de ‘therapeutische benadering’ in het sociaal werk zich op het individu en komt die in dienst te staan van de benadering die het behoud van de sociale orde tot doel heeft. De ‘transformationele benadering’ die werkt

aan sociale en structurele veranderingen en daartoe bestaande machtsverhoudingen aanvecht, verdwijnt zo goed als uit zicht. De kritische blik keert zich naar binnen. Cliënten en burgers worden uitgedaagd om de confrontatie met zichzelf aan te gaan, uit hun comfortzone te treden, en aan zichzelf te werken, niet om de bestaande orde te bevragen en te wijzen op structurele oorzaken of wetgeving waardoor individuen of groepen individuen achtergesteld worden en hun recht op recht wordt aangetast. Sociale problemen, en daarmee de oplossingen, worden op een subtiële manier geïndividualiseerd. Dit betekent niet dat de oorzaak van sociale problemen bij het individu ligt, maar wel dat het zich volgens de mores van het ondernemende zelf proactief moet leren verhouden tot omstandigheden als die niet meezitten.

Laat ik het bovenstaande verduidelijken met een voorbeeld. Een student kreeg van een organisatie de opdracht te onderzoeken waarom mensen in de bijstand weinig enthousiast tonen om bij wijze van tegenprestatie iets terug te doen voor de samenleving. Haar werd gevraagd te onderzoeken welke methodes en werkwijzen van motiveren effectief kunnen worden ingezet om de weerstand te verminderen. De richting voor een oplossing werd ook al gesuggereerd: 'Positieve begeleiding vermindert de weerstand en biedt meer kans op resultaat'. Opmerkelijk is dat de weigering open te staan voor de tegenprestatie als vanzelfsprekend wordt opgevat als weerstand tegen de hulpverlening en gebrek aan motivatie en op geen enkele manier wordt (h)erkend als een kritiek of als een politiek verzet tegen de manier waarop mensen die langdurig werkloos zijn voortdurend worden aangesproken op hun eigen verantwoordelijkheid en eigen kracht, zonder dat er structureel iets aan hun achtergestelde positie wordt veranderd. Door op voorhand hun mogelijke kritiek en verzet te psychologiseren als 'weerstand', 'onwil' of 'gebrek aan motivatie' wordt hun weigering gedepolitiseerd en worden zij als politieke actor niet serieus genomen.

Politiek onrecht en 'internal exclusion'

In dit voorbeeld treedt een fundamenteel onrecht naar voren dat volgens de Franse filosoof Jacques Rancière onze politieke orde bepaalt: het onderscheid tussen wie wel en niet beschikt over oordeels-, inlevings- en onderscheidingsvermogen en zelfreflectie, wie wel en wie niet in staat is

om in alle redelijkheid te spreken. Vanaf Aristoteles wordt in het politieke denken onderscheid gemaakt tussen hen die over rede beschikken en een onderscheid kunnen maken tussen wat rechtvaardig is en wat niet, én hen die enkel hun ongenoegen en sociale pijn kunnen uiten. Politiek onrecht begint volgen Rancière (1995) met het niet willen begrijpen en niet serieus willen nemen van de ander: ‘les parts des sans-parts’. Dat zijn al diegenen die deel uitmaken van onze samenleving zonder werkelijk mee te tellen, zonder dat hun stem wordt gehoord en hun spreken als zinvol en redelijk wordt erkend. Wie politiek serieus genomen en gehoord wil worden, moet zich conformeren aan procedures en conventies die bepaalde vormen van expressie toestaan en andere niet. Aan deelname worden stilzwijgend toegangseisen gesteld.

Om dit te verduidelijken verwijs ik vaak naar een bewoonster uit Nieuw-Crooswijk die op mijn vraag naar de inspraakmogelijkheden in de herstructurering antwoordde: ‘Hoezo inspraak?! Ze vinden overal een vergadering voor uit!’ Dit voorbeeld illustreert treffend wat Iris Marion Young (2000) ‘internal exclusion’ noemt. Bewoners kunnen en mogen formeel meepraten. Maar de manier waarop de inspraakavonden worden vormgegeven (een vergadering) ervaren zij in het geheel niet als een mogelijkheid om werkelijk mee te praten en geeft hen het gevoel niet serieus te worden genomen en er niet bij te horen. Daarbij merkt Young op dat de redelijkheid die van bewoners wordt verwacht verwijst naar een ‘communicatieve deugd’. Een kleine groep van beleidsmakers en projectontwikkelaars eigent zich een positie van deskundige toe om in naam van bewezen inzichten en common sense te bepalen wat in het belang van iedereen is. Bewoners worden, zo stelt zij, als redelijk gezien voor zover zij bereid zijn om te luisteren naar en mee te gaan in de ideeën die in naam van het algemeen belang op de agenda worden gezet.

Ook al voldoet men aan de eisen, dan nog tellen zij niet mee. Zo merkt Paul Michael Garrett op dat de gebruikelijke classificaties en categorieën die in het sociaal werk als wetenschappelijk en neutraal worden gepresenteerd ongemerkt de politieke ordening bepalen waarin mensen die hulp nodig hebben worden uitgesloten van discussie over maatregelen en beleid die direct van invloed zijn op hun leven (Garrett, 2018, p. 114). Hulpvragers, cliënten en patiënten worden geacht om hun ervaring te verwoorden

binnen de gehanteerde methodieken en volgens de gebruikte protocollen. De neutraliteit die aan methodieken, protocollen en effectief bewezen interventies wordt toegedicht, getuigt van een depolitisering die de controverse over de achterliggende waarden en doelen waartoe deze instrumenten worden ingezet uit de weg gaat. Interessant is dat er binnen de ggz een beweging gaande is die de bestaande classificatie ter discussie stelt. Zo vertellen patiënten dat ze bipolair zijn of een depressie hebben, om daaraan toe te voegen: 'Maar ik ben niet mijn diagnose.' Door te weigeren zich met hun diagnose te identificeren ontregelen zij de gebruikelijke manier waarop zij geacht worden zich tot zichzelf te verhouden.

Politiseren van inclusie en participatie

Hoe kan het sociaal werk sociale samenhang, inclusie en participatie bevorderen en het recht op recht waarborgen wanneer bepaalde uitingen van ervaren onrecht niet als redelijk worden (h)erkend? Of dezelfde vraag anders geformuleerd: hoe kan het sociaal werk sociale samenhang, inclusie en participatie bevorderen zonder de bestaande orde en uitsluitingsmechanismen die daarin werkzaam zijn ter discussie te stellen? De praktijk van participatie en inclusie komt er veelal op neer dat we deelnemen aan de bestaande orde zonder dat bestaande machtsverhoudingen en voorwaarden om deel te nemen ter discussie kunnen worden gesteld. Van werkelijke medezeggenschap is geen sprake wanneer we niet in staat worden gesteld onze situatie en ervaringen op eigen wijze uit te drukken. Wat is onze stem waard als deze niet serieus wordt genomen omdat zij niet beantwoordt aan het gevoerde beleid?

Wil het sociaal werk daadwerkelijk participatie en inclusie en sociale samenhang bevorderen, dan zal het moeten wijzen op structurele oorzaken van sociaal onrecht en op uitsluitingsmechanismen. Deze politisering van inclusie en participatie begint ermee dat de definitie en daarmee de grenzen van participatie, inclusie en sociale samenhang niet als een vanzelfsprekend gegeven worden aanvaard. Want er zal in principe altijd politieke verdeeldheid en onenigheid bestaan over wat werkelijke participatie en inclusie inhoudt. Anders gezegd, zonder politieke verdeeldheid kan er geen sprake zijn van inclusie of participatie, evenmin van democratie. Het bepalen van de inhoud van deze 'welfare words' (Garrett, 2018) is niet

voorbehouden aan deskundigen. Daarmee zou immers het politiek onrecht waarop Rancière wijst blijven bestaan. We beschikken niet allemaal over een gelijke intelligentie (Rancière, 2007), maar iedereen is in principe in staat om inhoud te geven aan participatie, inclusie en sociale samenhang. Participatie en inclusie vragen geen specifieke competenties om als volwaardig deelnemer te worden erkend.

Politisering vraagt om het collectiviseren van individuele ervaringen van sociaal en politiek onrecht. Het gaat er niet om dat sociaal werkers zich als woordvoerder van onrecht opstellen. Want door die rol op zich te nemen bevestigen zij dat niet iedereen in staat is om voor zichzelf te spreken. Wel kunnen zij een publieke ruimte mogelijk maken waarin de stem van dit onrecht kan worden gehoord. Van groter belang is dat sociaal werkers uitingen van ongenoegen leren (h)erkennen als een mogelijke vorm van kritiek en politiek verzet en dat het psychologiseren daarvan leidt tot uitsluiting en de participatie en inclusie niet bevordert.

Tot slot. Het is waar dat een agonistische opvatting van politisering in het huidige sociaal werk in Nederland nauwelijks gehoor vindt of serieus wordt genomen. Maar juist op dit punt moeten we voor ogen houden dat de praktijk van het sociaal werk politiek van aard is en dat haar grenzen verlegd kunnen worden. De politisering van het sociaal werk begint precies met de vraag wat wel en niet tot het sociaal werk behoort.

Auteur

Richard de Brabander is sinds juli 2021 lector Dynamiek van de stad bij Hogeschool Inholland. Daarvoor was hij hoofddocent en gaf hij onderwijs in filosofie en ethiek. De afgelopen twee jaar deed hij onderzoek naar de ethisch-politieke dimensie van empowerment en politisering. In zijn lectoraat wil hij zich onder andere gaan richten op de rol die het sociaal werk kan spelen in de gevolgen van klimaatverandering voor kwetsbare groepen in de samenleving en blijft hij zich bezighouden met ethisch-politieke vraagstukken in het sociaal werk.

Referenties

- Biesta, G. (2012) *Goed onderwijs en de cultuur van het meten. Ethiek, politiek en democratie*. Boom Lemma.
- Boltanski & Chiapello (2018). *The New Spirit of Capitalism*. Verso.
- De Brabander, R. (2014). *Wie wil er nou niet zelfredzaam zijn? De mythe van zelfred-*

- zaamheid. Garant.
- Butler, J. (2007) *Opgefokte taal. Een politiek van de performatief*. Parrèssia.
- Coates (2003). *Ecology and Social Work. Toward a New Paradigm*. Fernwood.
- Dehue, T. (2008). *De depressie-epidemie. Over de plicht het lot in eigen hand te nemen*. Augustus.
- Foucault, M. (2018). *Geschiedenis van de seksualiteit I, II, III*. Boom.
- Garrett P.M. (2018). Disrupting, destabilising and declassifying: Jacques Rancière's potential contribution to social work. *International Social Work*, vol. 61 issue: 1, p. 106-118. <https://doi.org/10.1177/0020872815603988>
- Gilbert, T. & Powell, J.L. (2010). Power and Social work in The United Kingdom. A Foucauldian Excursion. *Journal of Social Work*, 10(1), p. 3-22. <https://doi.org/10.1177/1468017309347237>
- Han, B-C (2016). *Psychopolitiek. Neoliberalisme en de nieuwe machtstechnieken*. Van Gennep.
- Miller, P. & Rose, N. (2008). *Governing the Present. Administering Economic, Social and Personal Life*. Polity.
- Mouffe, C. (2005. [1993]). *The Return of the Political*. Verso.
- Mouffe, C. (2008). *Over het politieke*. Klement/Pelckmans.
- Malcolm Payne (2006). *What is Professional Social Work*. Polity.
- Rancière, J. (1995). *La Mésentente. Politique et philosophie*. Galilée.
- Rancière, J. (2007). *De onwetende meester. Vijf lessen over intellectuele emancipatie*. Acco.
- Vereniging Hogescholen (2014). *Meer van waarde. Kwaliteitsimpuls en ontwikkelrichting voor het hoger sociaal agogisch onderwijs*.
- Wildemeersch, D. (2018). *Grensverleggers. Over kwesties die ons verdelen*. Garant.
- Young, I.M. (2000). *Inclusion and Democracy*. Oxford University Press.
- Žižek, S. (2020). *Pandemie. Hoe corona de wereld verandert*. IJ.

Hoofdstuk 5

Wanneer kun je politiserend werken?

Inspiratie uit Vlaanderen

BART VAN BOUCHAUTE EN MARIËL VAN PELT

Sinds politiseren door de Vlaamse Sociaal Werk conferentie in 2018 als een van de vijf krachtlijnen van Sterk Sociaal Werk naar voren werd geschoven (Vandekinderen et al., 2018), wordt in Nederland de vraag gesteld of Vlaanderen als gidsland gezien kan worden (Van Pelt & Spierts, 2019). Vlaanderen lijkt immers op Nederland voor te lopen als het gaat om erkennen van, reflectie over en praktijkontwikkeling in politiserend werken. Het markeerde het begin van het recente debat over politiserend werken in Nederland, zoals onder andere op de website van socialevraagstukken.nl. Tot nu toe wordt politiseren in Nederland vooral besproken door onderzoekers, docenten en kenniswerkers. De discussie gaat over het belang van politiseren in de huidige tijd, benaderingen en definities. Over of sociaal werkers vooral uitvoerders van beleid (*stage agents*) dan wel belangenbehartigers van burgers (*citizen agents*) kunnen zijn (Bogaerts & Ham, 2020). En welke verwachtingen over politiseren door sociaal werkers daarom reëel zijn (Veldboer, 2019). Sociaal werkers zelf mengen zich niet zo in dit debat en weten niet goed hoe ze moeten politiseren (Van der Tier & Van Lieshout, 2020). In dit hoofdstuk staat de vraag centraal hoe politiserend werken in de praktijk vorm kan krijgen en hoe dat er dan concreet uitziet. Voor het beantwoorden van deze vraag steken we ons licht op bij onze Vlaamse burens. Politisering kan zich er vandaag verheugen in een toenemende aandacht in de praktijk van en de reflectie over het sociaal werk. Het is in Vlaanderen ‘nu in de mode, toen in de marge’, zoals een Vlaamse docent-onderzoeker onlangs zei. Die aandacht voor politisering is dus in Vlaanderen – net als in Nederland – jong, kwam er niet zonder

slag of stoot en is een gevolg van externe en interne druk.

Politisering is in Vlaanderen zeker nog geen mainstream

Er was in Vlaanderen de externe druk van 'boven'. Door de langdurige herstructurering van de verzorgingsstaat dreigt de garantie op sociale rechten te verschuiven naar de verantwoordelijkheid en plichten van het individu of zijn omgeving. Dit lokte kritische reacties uit in het sociaal werk. Maar er was ook de druk van 'beneden'. In een aantal prangende kwesties gingen burgers en grassroot organisaties mensen organiseren, claims ontwikkelen en het publieke debat opzoeken. Daarbij daagden ze ook het gevestigde sociaal werk uit (Bogaerts, 2019). Ook intern werd de druk verhoogd door bestuurders van organisaties, door steunpunten en koepels, maar evenzeer en vaak heftig door sociaal werkers zelf. Telkens doken dezelfde vragen op. Zijn we te braaf geworden? Te veel nuttige beleidsuitvoerder en te weinig luis in de pels? Waarom mijden we publieke standpunten over prangende sociale noden? Naast discussie ontstonden er ook nieuwe politiserende praktijken, zoals de tijdelijke bezetting van leegstaande sociale woningen vanuit Samenlevingsopbouw in Brussel (Schuermans, 2014).

Tijdens de Sociaal Werk conferentie in 2018 is dit uitgemond in een krachtig pleidooi om de politiserende opdracht voluit te erkennen en opnieuw meer ruimte te geven. Na de conferentie werd politisering als opdracht opgenomen in het Actieplan Sterk Sociaal Werk van de Vlaamse overheid (Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin, 2018). Hoewel politisering in Vlaanderen zeker nog altijd geen mainstream is, wordt er in verschillende sectoren – van usual suspects zoals jeugdwerk en samenlevingsopbouw tot minder vanzelfsprekende als jeugdhulp of algemeen welzijnswerk – gewerkt aan een werkzaam handelingskader (Socius, z.d.).

Uit de Vlaamse praktijkontwikkeling komen een aantal vragen boven drijven waar je als sociaal werker mee te maken krijgt als je handen en voeten wilt geven aan politiseren. Die vragen kunnen Nederlandse sociaal werkers inspireren en daarom nemen we ze mee in ons verhaal:

1. Waarom en wanneer kies je voor politiserend werken?
2. Hoe ga je om met macht en conflict?
3. Wie politiseert en wat is de rol en positie van alle betrokkenen?
4. Welke vormen van politiseren kun je inzetten?
5. Gebeurt politiseren alleen op macroniveau of kan het ook kleiner?
6. Wat zijn remmende en stimulerende factoren waar je rekening mee moet houden?

Voor we inzoomen op deze vragen stellen we eerst nog wat scherper wat wij onder politiseren verstaan. Daarna beschrijven we het praktijkvoorbeeld van ‘Geen kind op straat’ waarin de miserabele situatie van dakloze gezinnen werd aangeklaagd. Vervolgens laten we zien hoe de bovengenoemde praktijkvragen vorm kregen in deze casus.

Politiseren in het sociaal werk

In een Vlaams handboek over politisering, dat momenteel wordt uitgewerkt voor de volgende Sociaal Werk conferentie in mei 2022, past politisering in een opvatting van politiek-als-handelen. Politiek wordt daarbij niet alleen gezien als iets waar politici mee bezig zijn. Politiek is eveneens meer dan politieke besluitvorming, het is overal waar mensen samen nadenken over, discussiëren, het wel of niet met elkaar eens zijn en besluiten nemen over de manier waarop we met elkaar samenleven en hoe we om willen gaan met problemen waarin we als samenleving tegenaan lopen (Palonen et al., 2019). Alles en iedereen kan dus op elk moment deel uitmaken van politiek. In deze opvatting vormt politisering dan het fundament van politiek. Want bij politiseren worden kwesties publiek gemaakt. Publiek maken wil zeggen: onder de aandacht brengen van de samenleving en overheid. Politisering duidt op praktijken die bijdragen aan het publieke debat over het samenleven. Onvermijdelijk is dat je daarbij stuit op meningsverschillen en onderliggende machtsverhoudingen.

Politisering krijgt in het sociaal werk een specifieke betekenis. Sociaal werk is immers geen technisch-neutrale activiteit, maar kent een uitgesproken normatief karakter (zie globale definitie van IFSW, IASSW, 2014). Juist vanwege dat normatieve karakter dagen politiserende praktijken in het sociaal werk de samenleving uit zich te positioneren tegenover

ongelijkheid en onrecht die elke samenleving onvermijdelijk kent. Sociaal werkers zijn vaak op plaatsen waar dit aan het licht komt. Zij brengen allerlei voorzieningen in onze welvaartsstaat vaak letterlijk naar de mensen toe. Tevens kunnen zij vaststellen hoe sommige mensen en problemen over het hoofd worden gezien of tussen de wal en het schip vallen. Deze bijzondere positie en normativiteit van het sociaal werk kunnen een sterke stimulans zijn voor politisering door werkers en deelnemers. Ze zijn hierbij niet alleen kritisch ten opzichte van samenleving en overheid, bijvoorbeeld als het gaat om dominante beelden en framing in de media, maar ook ten opzichte van het sociaal werk zelf. Er kunnen immers allerlei routines, logica's en regels in het sociaal werk zelf zijn die leiden tot onrecht en ongelijkheid. Denk bijvoorbeeld aan de toegankelijkheid van sociaal werk. Is je informatievoorziening wel goed afgestemd qua taal op de diversiteit van de inwoners die jouw ondersteuning nodig hebben? De politiserende opdracht van het sociaal werk is dan uiteindelijk gericht op het zien, benoemen, bevragen en veranderen van de sociaal werkpraktijk, het overheidsbeleid en de samenleving als geheel in de richting van een meer democratisch, rechtvaardig, duurzaam en inclusief samenleven.

'Geen kind op straat': een voorbeeld van politiseren

In Gent en andere Vlaamse steden zijn er te weinig sociale woningen en lange wachtlijsten. Mensen met een laag inkomen zijn aangewezen op het laagste segment van de private huurmarkt. Door de grote vraag en het beperkte aanbod zijn de huurprijzen vrij hoog en is de woonkwaliteit laag. Verhuurders kunnen in deze context makkelijk een selectie maken tussen kandidaat-huurders, waarbij kandidaten met een laag inkomen vaak aan het kortste eind trekken. En als ze al iets kunnen huren, dan moeten ze dikwijls een keuze maken tussen te veel betalen of slecht wonen, een keuze die ze niet willen maken en eigenlijk niet zouden moeten maken. Dakloosheid is voor een aantal gezinnen een tries-te uitkomst van deze situatie op de huurwoningmarkt.

Jongeren en kinderen worden ongemeen zwaar door deze wooncrisis getroffen. Individuele hulpverleners doen wat ze kunnen om dakloze gezinnen en

kinderen bij te staan, maar vinden onvoldoende of geen gepaste plaatsen in opvanginitiatieven. Ouders met kinderen kunnen niet terecht in de nachtopvang, waardoor ze gedwongen de nacht op straat of in erbarmelijke panden doorbrengen. Deze onzekerheid zorgt voor sociale en psychologische destabilisatie van kinderen, jongeren en ouders. Niet weten waar je kinderen de nacht zullen moeten doorbrengen, laat weinig ruimte over om werk te zoeken, de kinderen op tijd naar school te brengen of een gezonde maaltijd te geven. Dak- en thuisloosheid veroorzaakt zo psychologische, pedagogische, sociale en financiële kosten voor de hele maatschappij.

De onmiddellijke aanleiding voor actie is wanneer jeugdwerkers van een organisatie voor jeugdwelzijnswerk vernemen dat een aantal van hun gezinnen hun woning dreigt te verliezen. Een dramatisch hoogtepunt van een stilaan onoverzichtelijke wooncrisis. Gezinnen overnachten in het stadspark en geraken niet meer uit een patroon van dakloosheid, tijdelijk wonen, overnachten bij vrienden, nachtopvang en weer dakloosheid zonder veel vooruitgang. Vrijwilligers en eerstelijns werkers slaan half augustus 2017 alarm (Staes, 2017). Dit leidt heel snel tot een informeel overleg met naast jeugdwerkers ook woonactivisten, vrijwilligers in het vluchtelingenwerk, de kinderrechtencoalitie, samenlevingsopbouw en werkers van de stedelijke dienst outreachend werk en de jeugddienst. Tijdens dit overleg wordt meteen beslist om met een manifestatie de wooncrisis krachtig op de publieke en politieke agenda te zetten. Naast een doe-groep die de manifestatie voorbereidt met jongeren en kinderen van verschillende jeugdorganisaties, ontwikkelt een schrijfgroep een manifest. Een opbouwwerker en een begeleidster uit het jeugdwelzijnswerk worden woordvoerder. De krachten en expertises worden verder gebundeld in een breder netwerk met de huurdersbond, de stedelijke Jeugdraad, armoede-organisaties, sociaal-artistiek werk, zelforganisaties, een vakbond en een grote welzijnsorganisatie. Binnen zo'n netwerk van organisaties en burgers is het niet vanzelfsprekend om de inhoudelijke boodschap en de strategie samen te bepalen. Toch slagen ze erin om in minder dan twee maanden van interne bespreking naar een concrete publieke actie te gaan.

De actie 'Geen kind op straat' op 20 september 2017 bestaat uit een manifestatie in de open Stadshal bij het Gentse stadhuis met gezinnen, jongeren, jeugd-

organisaties en sympathisanten (Solidariteitsmoment 'Geen kind op straat', 2017). Deze wordt gepland in de late namiddag, meteen rond sluitingstijd van de scholen en terwijl de winkels nog open zijn. Na een toespraak voor deelnemers en pers is er een korte betoging door de centrale winkelstraten. De actievoerders gaan in gesprek met voorbijgangers en met beleidsmakers. De actie krijgt heel wat media-aandacht. Bij de uitvoering van de actie ligt de klemtoon op het zichtbaar en hoorbaar maken van de betrokken jongeren. Hun woonervaringen worden in het persbericht verwerkt. De jongeren maken bovendien zelf hun kwestie op creatieve manieren publiek, met spandoeken en slogans, met de opbouw van een 'favela-woning' en een sambaband bij de betoging.

De actie leidt tot meer betrokkenheid van grote welzijnsorganisaties en tot de oprichting van een Task Force die de wooncrisis heel direct moest aanpakken. De publieke druk houdt aan met een tweede publieke manifestatie wanneer in april 2018 de stedelijke nachtopvang dreigt te sluiten en er opnieuw bedden te kort zijn voor dakloze mensen (Staes & Salumu, 2018). Onder die druk groeit de wooncrisis uit tot het dominante campagnethema van de lokale verkiezingen in 2018 en krijgt deze bovendien prioriteit in het Gentse bestuursakkoord waar alvast negentig miljoen euro opzij wordt gezet voor een betere aanpak.

Waarom en wanneer

In de casus 'Geen kind op straat' zien we mooi waarom en wanneer gepolitiseerd wordt. Eerstelijnswerkers staan dicht bij de leefwereld van de betrokken jongeren en gezinnen. Vanuit die positie zien ze duidelijk hoe de wooncrisis zich verdiept en wat dakloosheid aanricht. Dat is de directe aanleiding. Vanuit de confrontatie met dit onrecht gaat een appel uit naar werkers en organisaties, maar tevens naar gezinnen en jongeren zelf om de bestaande situatie op de woonmarkt te bevragen en te verstoren. Dit doen zij door de woningnood en de onrechtvaardige gevolgen hiervan voor meerdere gezinnen onder de aandacht te brengen bij de inwoners van Gent en andere steden en de lokale overheden. De politiserende vormen die worden gekozen passen bij dit publiek maken: spandoeken, een betoging, muziek maken, zorgen voor aandacht in de pers.

Manieren die alleen gericht zijn op beleidsmakers, denk bijvoorbeeld

aan lobbyen of achter de schermen in gesprek gaan met de wethouder, worden door ons niet tot politiseren gerekend. Datzelfde geldt voor belangenbehartiging voor één gezin dat dakloos dreigt te raken. Dit kunnen trouwens wel degelijk heel effectieve en dus belangrijke manieren zijn om met sociale problemen van mensen in een kwetsbare positie om te gaan. Maar het valt buiten onze afbakening van politiserend werken, waarin het publiek maken centraal staat. Verder is het belangrijk te weten wanneer je beter niet kunt politiseren: omdat een kwestie nog niet helder is of wanneer zaken op scherp zetten nadelig kan uitpakken voor de betreffende inwoners. Bij bijvoorbeeld mensen zonder papieren kan politiseren hun rechten bij bepaalde heersende machtsverhoudingen juist ondermijnen. Maar ook omdat je inschat dat het publiek er nog niet klaar voor is; omdat je meer getuigenissen van individuele personen nodig hebt, voordat je er een publieke kwestie van kunt maken; of omdat de nood voor één gezin zo hoog is, dat daar eerst aan gewerkt moet worden.

Macht en conflict

In politiserend werk is het steeds de vraag of we een uitweg zoeken uit de onvermijdelijke tegenstellingen door dialoog of door confrontatie. Soms hebben mensen en organisaties een duidelijke voorkeur voor een benadering, soms verschuift hun opstelling in de loop van het proces: eerst de confrontatie zoeken om een kwestie hoog op de agenda te krijgen, daarna de publieke dialoog voeren in de zoektocht naar een aanpak. In het sociaal werk is er nogal wat bijval voor de ‘machtsvrije dialoog’ (in de lijn van Habermas, 1984) bij de aanpak van samenlevingskwesties – al dan niet verpakt in hippe termen als cocreatie. Dit klinkt aantrekkelijk, maar gaat voorbij aan een elementaire realiteit: tussen machtigen en machtelozen zijn vormen van confrontatie en verzet noodzaak (Mouffe, 2008). Hoewel conflict vaak als afbrekend wordt weggezet en kritisch bevragen als niet-constructief, kan conflict net een beter evenwicht helpen opbouwen. Vaak zien we dat er pas na een fase van conflict toegewerkt kan worden naar een nieuw compromis dat meer tegemoetkomt aan de terechte eisen van de machtelozen. Politisering gebeurt in elk geval niet in een machtsvrije ruimte. Het analyseren van de bestaande machtsverhoudingen en het netwerk van mede- en tegenstanders om met een goede strategie de machtsbalans

te doen kantelen, vormt een belangrijk onderdeel van politiserend werk.

In de casus zien we hoe verschillende strategieën worden ingezet bij het onvermijdelijke conflict over de bestaande woonsituatie. Met de demonstratie wordt de publieke confrontatie opgezocht en het conflict op scherp gezet. Die fase wordt gevolgd door een fase van dialoog in de Task Force Wonen op zoek naar een snelle doorbraak. Zowel de confrontatie als de dialoog gebeuren openbaar, in de publieke sfeer.

Wie

Op de vraag ‘wie politiseert’ zijn verschillende antwoorden mogelijk: de burgers, de deelnemers aan sociaal werk, de sociaal werkers, sociaal werkorganisaties, bredere coalities in het sociaal werk of nog bredere netwerken. We zoomen hier specifiek in op de rol van de deelnemer aan het sociaal werk. In praktijken van politisering wordt immers vaak verwezen naar de emancipatie van de deelnemers als centraal doel of uitgangspunt. Onder dat ene begrip gaan echter verschillende benaderingen schuil. Er is het model van de voorhoede die het proces leidt en de deelnemers die volgen. In klassieke sociale bewegingen herkennen we dat in de uitspraak dat ‘de achterban gemobiliseerd moet worden’. Een andere positie is de belangenbehartiging, de *advocacy* rol, waarbij professionals spreken namens de doelgroep en voor hun belangen opkomen. Verder zijn er de op de pedagogiek van de onderdrukten (Freire, 1996) geïnspireerde modellen van bewustmaking en bewustwording (zie ook hoofdstuk 11 van Gradener, Shadid en Welschen), waarbij mensen de cultuur van het zwijgen leren doorbreken om zelf te spreken. Ten slotte is er de radicale opvatting van democratie (Rancière, 2005, 2007) die stelt dat iedereen kan en mag spreken over het samenleven als gelijke aan om het even wie.

Jongeren sluiten zich aan bij de actie

Jong Gent in Actie, een organisatie die jongeren in armoede een platform geeft om actie te voeren tegen onrecht, sloot zich onmiddellijk aan bij ‘Geen kind op straat’. Jongeren komen bij Jong Gent in Actie in hun vrije tijd samen voor ontspanning en ontmoeting. De organisatie voert regelmatig ac-

ties om prangende kwesties zichtbaar te maken in de samenleving. Een groepswerker voert groeps gesprekken met de jongeren over zaken die hen bezighouden, voor individuele problemen kunnen ze terecht bij een trajectbegeleider. De jongeren die zelf de directe gevolgen voelen van de wooncrisis gaan samen met de trajectbegeleider aan de slag voor de manifestatie, met ondersteuning van de organisatie, maar door zelf aan het stuur te zitten.

De ondersteuning richt zich vooral op het op een werkbare manier naar buiten brengen wat hen zo frustriert en wat ze veranderd willen zien. Jongeren doen mee aan de brainstorming, volgen overlegmomenten mee of bepalen vooraf wat het standpunt van de professionals in het overleg zal zijn. Dit alles kan omdat deze manier van werken de norm is binnen de organisatie en doordat de partners in het netwerk dit erkennen (Van Bouchaute, 2020).

Jong Gent in Actie doet ons nadenken over de positie en rol die deelnemers krijgen en nemen binnen sociaal werkorganisaties: kunnen ze meepraten, meedenken en meedoen aan politiserend werk als gelijke van professionals en bestuurders?

Vormen

De casus 'Geen kind op straat' dreigt een cliché te versterken: politisering als manifesteren. Wie nauwkeuriger kijkt, ziet in de casus meer manieren om de kwestie publiek zichtbaar te maken: muziek maken, een rap schrijven, een tentoonstelling (de favela-woning) en getuigenissen in de pers brengen. Dit zijn diverse zichtbare en creatieve manieren van politiseren. Net als samen met inwoners een documentaire maken over hun kwetsbare situatie, waarin zij bijvoorbeeld vertellen over hoe het voor hen is om regulier werk te moeten vinden: over de stress bij het werken aan een kassa, over het afgewezen worden als 50-plusser door een interimkantoor (uitzendbureau, *red.*) en over allerlei andere ervaringen op de reguliere arbeidsmarkt. Deze documentaire – waarin de betrokkenen subject werden van hun verhaal – werd getoond aan verantwoordelijken van de werkgevers, vakbonden, arbeidsbemiddeling (Insite-outsight, 2016).

Een andere manier van politiseren is het ontwikkelen van alternatieve

praktijken. Het opzetten van nieuwe initiatieven waarmee getoond kan worden dat het ook anders kan door de gewenste verandering – vaak op beperkte schaal – al in praktijk om te zetten. Een voorbeeld van dit laatste: jongeren zonder stabiele woonsituatie alvast een jaar lang in een leegstaande sociale woning te laten wonen, waarbij ook begeleiding wordt geboden. Dit gebeurt in overleg met de Vlaamse en lokale overheid (Bogaerts, 2021).

Op macroniveau en kleiner

De casus toont hoe gelaagd politiserende processen kunnen zijn. In eerste instantie denken we bij politisering wellicht het meest aan het macroniveau van de grote structuren en dominante opvattingen. Maar elk niveau biedt kansen om te politiseren. Het minst vanzelfsprekend lijkt dit op microniveau waar de focus ligt op de dagelijkse praktijk van het sociaal werk in interactie met inwoners en cliënten. Toch zijn ook hier altijd mogelijkheden om het publieke meningsverschil op gang te brengen. Het bewustwordingsproces van individuele ervaring naar collectieve actie vormt zelfs vaak de kern van een politiserend proces. Zo vormden bij Jong Gent in Actie de soms schrijnende individuele verhalen die jongeren deelden met de trajectbegeleider de basis voor aansluiting bij ‘Geen kind op straat’. Die centrale rol van de trajectbegeleider is opvallend. Haar diepe kennis van de individuele woonproblemen en haar sterke vertrouwensband met de jongeren vormen de basis voor een proces waarin ze samen bepalen hoe ze deze kwestie publiek zullen maken. Precies daarom kan ze in deze kwestie met een groep jongeren aan de slag gaan.

Op het mesoniveau kijken we naar de interactie tussen individuen binnen grotere eenheden, zoals voorzieningen, verenigingen of overheidsdiensten. Beslissingen die voortvloeien uit de onderlinge strijd of samenwerking binnen en tussen deze eenheden hebben gevolgen voor de groepen tot wie de eenheid zich richt. In de casus ‘Geen kind op straat’ zien we hoe een coalitie van organisaties en activisten de handen ineenslaat om samen vanuit een gedeelde analyse concrete eisen te formuleren en een strategie te ontwikkelen. Hier gaat heel wat debat en besluitvorming binnen de organisaties aan vooraf: eerstelijnswerkers overtuigen leidinggevend, organisaties besluiten om hun veilige uitvoeringsrelatie met het stadsbestuur te verlaten voor een riskante openlijke actie, stede-

lijke diensten besluiten hun medewerking te verlenen aan de actie. Ook binnen het netwerk duiken er moeilijke kwesties op. Inhoudelijke kwesties vragen afstemming: welke analyse maken we gezamenlijk, wat zijn onze belangrijkste eisen op korte en lange termijn? De strategische vraag over (hoeveel) dialoog of conflict wenselijk en haalbaar is, kan eveneens voor heel wat spanning zorgen. Bij politisering op mesoniveau kunnen bovendien de interne, vanzelfsprekende logica's van organisaties worden bevraagd door werkers en deelnemers. Bijvoorbeeld als zelforganisaties de voorzieningen ter discussie stellen. Ze draaien dan de vanzelfsprekende logica om: misschien is niet hun doelgroep 'moeilijk bereikbaar', maar juist de instellingen en organisaties met hun aanbod (Bogaerts, 2019).

Bij het macroniveau richt politiserend werk zich op de samenleving of de heersende cultuur. Dit blijkt duidelijk uit het eisenpakket van de actie 'Geen kind op straat'. Er moet altijd opvang en tijdelijke woonruimte beschikbaar zijn voor dakloze gezinnen. Voor dakloze kinderen en jongeren moet de toegang tot nachtopvang zeer laagdrempelig zijn. Om gezinnen te laten groeien naar zelfstandigheid moeten er meer solidaire woonprojecten vanuit het housing first principe worden uitgebouwd. Leegstaande private woningen moeten door de stad tijdelijk worden overgenomen en gerenoveerd voor sociale doeleinden. Deze politiserende eisen gaan over regels, voorzieningen en structuren op macroniveau. Maar ook de dominante opvattingen kunnen worden bevraagd. Zoals Antwerpse jongeren met een migratieachtergrond lieten zien. Zij vonden dat zij en hun wijk gestigmatiseerd werden door de voortdurende focus van beleidsmakers en media op de 'probleemjongeren'. Vanuit de J100, een initiatief van het jeugdwerk om honderd jonge mensen samen te brengen om te debatteren over de toekomst van hun stad, werden daarom alternatieve wijkwandelingen georganiseerd. Jonge mensen leidden geïnteresseerden, beleidsmakers en journalisten door hun wijk om vanuit hun perspectief de kansen en moeilijkheden te schetsen. Hiermee daagden ze rechtstreeks de dominante beeldvorming uit (J100, z.d.).

Remmende en stimulerende factoren

Of sociaal werkers actief politiserend gaan werken met mensen en kwesties hangt samen met de visie, de rolopvatting, de betrokkenheid en de

ervaringen van de professionals zelf. Maar het zou wat kort door de bocht zijn om de verantwoordelijkheid enkel bij de individuele beroepskracht te leggen. Politiserend werken vraagt ruimte in de organisatie en de samenleving. In de casus, die een geslaagd voorbeeld van politiseren is, zien we helder een aantal stimulerende factoren. Ten eerste is er de duidelijke overtuiging en motivatie bij de trajectbegeleider van Jong Gent in Actie. Politiserend werk vloeit voor haar voort uit de verhalen en frustraties die ze opvangt in de individuele begeleiding. Ze kan bogen op haar sterktes als vertrouwenspersoon en leefwereldexpert. Ze krijgt daarbij ondersteuning voor nieuwe rollen: een collega helpt bij de groepsbegeleidingen en vanuit het netwerk wordt ze ondersteund als woordvoerder voor de actie. Ten tweede zien we hoe van verschillende kanten wordt ingezet op de actie. De organisatie Jong Gent in Actie en de armoedebewegingen zetten zich er voluit achter. Samenlevingsopbouw werkt aan een dossier en maakt sterke persberichten, activisten zetten zich in voor een vlotte voorbereiding van de actie, vanuit outreachend werk en buurtwerk wordt de dakloosheid nauwgezet in kaart gebracht. Op de derde plaats zien we hoe er extern kansen zijn. Enkele stedelijke diensten en bestuurders zijn overtuigd van de onhoudbaarheid van de wooncrisis en de noodzaak tot drastische reactie. De media en de publieke opinie zijn gevoelig voor het schrijnende beeld van dakloze kinderen die moeten overnachten in de parken. Er is een klimaat waarin een aantal organisaties en mensen al eerder hebben samengewerkt en elkaar makkelijk vinden.

De ondersteuning van de sociaal werker in politiserend werk start bij het directe team van interne collega's en externe experts. Teamleden kunnen inhoudelijke kennis, methodische vaardigheden en emotionele steun bieden. Als we ruimer kijken naar de hele organisatie, is de hamvraag of politisering in het hart of in de marge van de organisatie zit. En als politiserend werken op papier tot de missie van de organisatie behoort, wordt dit dan ook effectief in de praktijk omgezet? Soms blijft die ruimte beperkt door de behoedzaamheid van de organisatie om subsidies van de overheid of een goede samenwerking met instellingen niet in gevaar te brengen. Of om de sympathie in de publieke opinie niet te verliezen. Naast het eigen team en de eigen organisatie kunnen bredere netwerken politiserend werk versterken. Inhoudelijke experts dragen bij aan een sterkere dossiervor-

ming en ervaren activisten kunnen zorgen voor een stevige methodische aanpak. Een breed netwerk kan bovendien het draagvlak verbreden in de samenleving of bij de overheid. Professionals kunnen betere training, coaching en advies krijgen. Netwerken kunnen echter ook verlamdend werken of leiden tot vrij ‘slappe’ uitkomsten in het bepalen van een gemeenschappelijke strategie.

Ten slotte is de ruimte bij de overheid en in de samenleving soms beperkt. Beleidsmakers kunnen moeite hebben met kritische burgers en organisaties of ze kunnen vrezen dat de harmonie wordt verstoord of dat de polarisering rond een bepaalde kwestie wordt versterkt. Soms is het niet wenselijk of mogelijk om met een kwestie naar buiten te komen, omdat het publiek of de beleidsmakers de doelgroep nog negatiever zouden bekijken en ze nog minder kansen zouden krijgen. Dan kan het een strategische keuze zijn om niet (langer) ‘publiek te gaan’ met de kwestie, maar wel ‘achter de schermen’ te lobbyen. Moeilijke vraag hierbij: kan een sociaal werker of een organisatie alleen beslissen om niet publiek te gaan, zonder de betrokken mensen?

Leren van Vlaamse vakgenoten

Hoewel duidelijk mag zijn dat politiseren in Vlaanderen ook nog volop in ontwikkeling is en in het sociaal werk zeker nog geen mainstream is, kunnen, zoals blijkt uit het voorgaande, Nederlandse sociaal werkers zeker een en ander leren van hun Vlaamse vakgenoten. We geven een voorzet voor verdere reflectie en praktijkontwikkeling in Nederland én Vlaanderen. We hebben politisering in het sociaal werk opgevat als concrete praktijken die bijdragen aan het publieke meningsverschil over hoe we de samenleving – en dus tevens sociaal werkpraktijken – vormgeven. Deze beginnen bij openheid en alertheid in het sociaal werk voor vragen, behoeften, claims vanuit kwesties en mensen die minder zichtbaar en hoorbaar zijn. Niet alleen richting politiek, beleid en de samenleving, maar eveneens richting het eigen sociaal werk. Politiseren kun je op veel verschillende manieren doen: korte en langere termijn, omvangrijk of kleinschalig; rondleidingen door jongeren in hun wijk, persconferenties geven, verhalen optekenen, een documentaire of film maken, demonstreren, leegstaande panden bezetten en kritische vragen stellen in het team. Naast de politisering vanuit

het sociaal werk is de politisering van het sociaal werk zelf een even belangrijke dynamiek (zie ook hoofdstuk 1 van Didier Reynaert). Daarnaast is netwerkvorming vaak een belangrijk onderdeel van politiseren.

Houd altijd rekening met macht en conflict. Het publieke meningsverschil over de kleine en grote samenleving hangt onverbrekkelijk samen met de onderliggende machtsverhoudingen. ‘Machtsvrije dialoog’ kan een mooi ideaal zijn, maar conflict zal vaak nodig en zelfs bepalend zijn om tot verandering te komen. Opbouw van (tegen)macht om een machtsbalans te doen kantelen zit in het hart van politiserende praktijken. Conflict wil overigens niet zeggen dat dit meteen gaat om actievoeren of activisme. Het verdient aanbeveling om de blik te verschuiven van de professionals naar de deelnemers in het sociaal werk. Verschillende benaderingen van politisering kennen een andere positie en rol toe aan de deelnemers in het sociaal werk. De centrale kwestie hier is: hoe kunnen deelnemers (meer) subject worden in plaats van object in politiserende processen? Zowel de modellen van bewustmaking en bewustwording als de modellen van radicale democratie verdienen het om (opnieuw) verder ontwikkeld te worden in politiserende praktijken.

Hoewel politisering vaak benaderd wordt als een praktijk op macroniveau, hebben we in dit hoofdstuk bewust de gelaagdheid van politisering op verschillende niveaus uitgewerkt. Hoewel we erkennen dat politisering wellicht vanzelfsprekender is in opbouwwerk dan in bijvoorbeeld schuld-hulpverlening, benadrukken we dat processen van politisering kunnen starten zodra een kwestie niet langer wordt beschouwd als privaat – het individuele probleem van een buurtbewoner, jongere of ouder – maar als publiek probleem – een probleem dat ons allen in de samenleving aangaat. Deze praktijk op microniveau kan immers aanleiding geven tot ruimere claims waarin meer en meer deelnemers betrokken raken en tot nieuwe praktijken die onze kleine of grotere vormen van samenleven bevragen en veranderen. Politiserende momenten zijn altijd mogelijk, ook in contexten die weinig ruimte bieden. Maar voor het bevorderen van politisering in sociaal werk is een steunende context onontbeerlijk: ruimte, steun en hulpbronnen vanuit organisaties en de samenleving. Niet alleen sociaal werkers, maar tevens hun organisaties en opdrachtgevers moeten dus nadenken over het belang van politiseren en de kansen die dat biedt voor de

aanpak van sociale problemen en het samenwerken aan een meer rechtvaardige samenleving. Voor de rolopvatting en competentie van professionals in politiserend werk spelen evenzeer de opleidingen een cruciale rol. Politisering bevraagt en verstoort dus ook de tendensen naar individualisering en psychologisering in de opleidingen sociaal werk zelf.

Met dank aan Steven Rommel (steunpunt SAM) en Pascal Debruyne (Odisee Hogeschool) voor hun kritische commentaar op de eerste versie van dit hoofdstuk.

Auteurs

Bart Van Bouchaute is lector bij de Opleiding Sociaal werk van de Arteveldehogeschool en coördineert het postgraduaat 'Politisering in het sociaal werk' binnen de Associatie UGent.

Mariël van Pelt is senior-adviseur bij Movisie op het gebied van Sociaal Werk en Professionalisering en hoofddocent bij de Master Social Work van de HAN University of Applied Sciences.

Referenties

- Departement Welzijn, Volksgezondheid en Gezin (2018). *Actieplan Sterk Sociaal Werk*. Geraadpleegd op <https://www.departementwvg.be/ssw/actieplan>.
- Bogaerts, N. (2019, 30 januari). Zelforganisatie is geen excuus voor terugtrekkende overheid. *Sociaal.net*.
- Bogaerts, N. & Ham, M. (2020, 20 oktober). Sociaal werkers alleen gaan de wereld niet veranderen. *Sociale vraagstukken.nl*.
- Bogaerts, N. (2021, 16 maart). Het sociaal werk is veel te braaf. *Sociaal.net*.
- Dossier Politisering sociaal werk (2018, 27 april tot heden). *Sociale vraagstukken.nl*.
- Freire, P. (1996). *Pedagogy of the oppressed* (revised). Continuum.
- Solidariteitsmoment 'Wooncrisis: Geen kind op straat' (2017, 20 september). <https://samenlevingsopbouwgent.be/>.
- Habermas, J. (1984). *The theory of communicative action*. Beacon.
- Insite-outsite (2016). Documentaire. <https://samenlevingsopbouwgent.be/>.
- IFSW & IASSW (2014). *Globale definitie van sociaal werk*. Geraadpleegd op <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>.
- J100 (z.d.). *Wat doen wij?* Geraadpleegd op <https://www.j100.be/over-j100-2/>.
- Mouffe, C. (2008). *Over het politieke*. Klement/Pelckmans.
- Palonen, K., Wiesner, C., Selk, V., Kauppi, N., Trenz, H.J. et al. (2019). Rethinking Politi-

- cisation. *Contemporary Political Theory*, 18(2), p. 248-281.
- Rancière, J. (2005). *La haine de la démocratie*. La fabrique.
- Rancière, J. (2007). *Aux bords du politique*. Gallimard.
- Schuermans, G. (2014). *Leeggoed bezet leegstaande sociale woningen*. Samenlevingsopbouw Vlaanderen. <https://samenlevingsopbouw.be/>.
- Socius (z.d.). *Actieplan politiserend sociaal werk*. <https://socius.be/>
- Staes, B. (2017,14 augustus). Gezinnen kunnen nergens terecht en slapen dan maar in het park: vrijwilligers slaan alarm. *Het Nieuwsblad Mobile*. Geraadpleegd op https://m.nieuwsblad.be/cnt/dmf20170813_03016886.
- Staes, B., & Salumu, T. (2018, 3 april). Gent heeft te weinig bedden voor daklozen: hoever laten we dit nog komen? *Het Nieuwsblad Mobile*. Geraadpleegd op https://m.nieuwsblad.be/cnt/dmf20180402_03441773.
- Van Bouchaute, B. (2020). *Case study politisering: 'Geen kind op straat'*. Niet-gepubliceerd bachelorproject. Opleiding Sociaal werk Arteveldehogeschool Gent.
- Vandekinderen, C., Roose, R., Raeymaeckers, P., & Hermans, K. (2018). *Sterk Sociaal Werk. Eindrapport Sociaal Werk Conferentie 2018*. Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Van der Tier, N. & Van Lieshout, C. (2020). De conflictloze weg: exploratief onderzoek naar politiserend werken in het opbouwwerk. *Journal of Social Intervention*, 29(6), p. 43-60.
- Van Pelt, M., & Spierts, M. (2019, 5 januari). Vlaanderen: een inspiratiebron voor Nederlands sociaal werk. *Sociale vraagstukken.nl*.
- Veldboer, L. (2019, 25 november). Niet politiseren maar laveren. *Sociale vraagstukken.nl*.

DEEL 2 PRAKTIJKEN

Hoofdstuk 6

Plek creëren voor neurodiversiteit

Naar gelijkwaardigheid van psychische kwetsbaarheid

KARLIJN ROEX

Mensen van wie wordt gezegd dat er ‘psychiatrisch’ iets aan ze mankeert, verdienen een plek in de samenleving. Die plek piept en kraakt, is benauwd en krap. Zij mogen meedraaien in de samenleving, die onder het mom van inclusie haar psychiatrische gestichten sloot, maar tegelijkertijd hun nabijheid blijft weigeren. Hoe creëren we met z’n allen waardige plekken voor anders-zijn? Waarom zijn dit soort plekken eigenlijk noodzakelijk? De noodzakelijkheid blijkt overduidelijk uit schokkende cijfers over werving en selectie op de arbeidsmarkt. Een geïnterviewde hr-manager vertelde dat zodra iemand met een psychische aandoening langskomt voor een sollicitatiegesprek, zij dit in haar achterhoofd houdt. Na het horen van de aandoening kan de kandidaat praten wat hij wil, maar zij heeft al besloten hem of haar af te wijzen (Brouwers et al., 2019). Bijna twee derde van de ondervraagde managers neemt geen kandidaten met een psychiatrische achtergrond aan (Janssens et al., 2021). Daarnaast hebben mensen met een psychiatrische achtergrond een hogere kans op allerlei ellende op de werkvloer nadat hun anders-zijn bekend is geworden: geen contractverlenging, gedwongen worden tegen minder salaris te werken of zelfs worden weggepest. Hr-managers zeggen zelf dat zij enkele van deze praktijken toepassen (Brouwers et al., 2019). Maar liefst een kwart van de mensen met een psychiatrische achtergrond in Nederland voelt zich oneerlijk behandeld op het werk of bij het solliciteren (Place et al., 2014).

Het probleem is niet alleen de verwachting van meer ziekteverzuim. Mensen met een psychische kwetsbaarheid – de benaming suggereert het al – worden vaak gezien als tweederangs arbeidskrachten. Enerzijds

worden hun kwaliteiten onderschat, anderzijds worden hun kwaliteiten ook gewoonweg niet gewaardeerd. Want los van hun geschiktheid voor de functie, is de werkvloer helemaal niet klaar om met hun rariteiten om te gaan. Dit probleem speelt op alle belangrijke levensgebieden, zoals bij vriendschappen. Mensen vinden hen simpelweg vreemd, eng zelfs. Uit een internationale enquête blijkt dat bijna de helft (48 procent) van de respondenten denkt dat mensen van wie gezegd wordt dat ze een 'psychiatrische aandoening' hebben minder betrouwbaar zijn (Perscosolido & Martin, 2015). Maar liefst veertig procent wil liever niet met hen omgaan. Vierenveertig procent wil hen liever niet als collega. Bijna twee derde vindt zelfs dat zij geen onderwijs mogen geven aan kinderen. De helft (53 procent) acht de kans groot dat zij gewelddadig worden naar anderen.

Veel mensen met een psychiatrische achtergrond raken daardoor gevangen in een cyclus van consequenties van hun 'vreemdheid'. Doordat anderen, zoals werkgevers of burens, hen afkeurend of niet gelijkwaardig bejegenen, is het voor hen veel lastiger om te functioneren in de maatschappij. Immers, heel veel dingen krijg je niet voor elkaar zonder mensen of organisaties die achter jou staan. Die sociale back-up is voor veel mensen zodanig vanzelfsprekend dat de onmisbaarheid ervan pas duidelijk wordt wanneer de samenleving iemand systematisch afwijst, nee verkoopt, wegstuurt, ontwijkt. Duidelijk is dat de houding jegens anders-zijn moet veranderen. We hebben een filosofie nodig die verschillen niet ziet als een probleem dat bestreden moet worden, maar als een aspect van samenleven. Kort gezegd: de samenleving heeft een emanciperend ideeëngoed nodig.

Neurodiversiteit

Een veelbelovend concept dat ik steeds vaker terug zie komen is 'neurodiversiteit'. Dit concept is gemunt door de socioloog Judy Singer (1999), die zelf ergens op het autistisch spectrum zit. Neurodiversiteit is niet slechts een term, maar een ideeëngoed met twee grondslagen:

1. De verschillen tussen mensen die 'psychiatrisch afwijken' van de 'psychiatrisch normalen' en laatstgenoemden zijn niet veel anders dan de verschillen tussen een Android of Windows telefoon, zo stelt de

neurodiversiteit-activist Dawn-joy Leong (White, 2019). Oftewel: we kunnen geen hiërarchische waarde toekennen aan onze onderlinge neurologische verschillen. Dit betekent niet dat we worstelingen of leed ontkennen, maar dat we afrekenen met het als minderwaardig bestempelen van een groep mensen die niet aan het typische plaatje voldoet.

2. Degenen die neurologisch afwijken van de genormaliseerde standaard, verdienen een gelijkwaardige bejegening en plek in deze samenleving.

Singers concept wijst daarmee op het bestaan van een genormaliseerde standaard in samenlevingen: de ‘neurotypische’ standaard. Niet iedereen voldoet aan die standaard en degenen die sterk afwijken worden ‘neurodivers’ genoemd. Het innovatieve aan dit concept is dat het anders-zijn niet wegzet als individuele kwetsbaarheid, maar als iets dat ons allemaal aangaat. Neurodiverse mensen hebben een kwetsbare status als groep. Zij zijn een maatschappelijke minderheid die risico loopt te worden gemarginaliseerd als groep mensen voor wie voldoen aan wat beschouwd wordt als de normale standaard niet iets natuurlijks is. Zij krijgen te maken met veel uitsluiting op gebied van wonen, werken en in hun sociaal leven. Zij worden afgewezen om hun manier van zijn, hun uitstraling, energie of de vibe die om hen heen hangt, hun mimiek en identiteit. Dit buitengesloten worden komt voort uit het idee dat er een groep is die het referentiekader mag bepalen waarin sommige mimieken, spreekwijzen, motorieken of manieren van doen ‘onhandig’ zijn. Het concept neurodivers is een verzet tegen dit eenzijdig opleggen van een superieure normale standaard waartegen alles dat afwijkt als minderwaardig of defect afsteekt.

Rond het concept neurodiversiteit is een sociale beweging ontstaan die streeft naar een gelijkwaardige plek voor mensen die maatschappelijk worden gemarginaliseerd vanwege hun anders-zijn. Ondanks dat deze beweging het nut inziet van neurodiversiteit, ziet zij ook een belangrijk nadeel. Kan de mensheid wel zo makkelijk worden ingedeeld in neurotypisch en neurodivers? Is er niet eerder sprake van een ingewikkeld spectrum? Wie is er immers neurotypisch? Om die vragen te beantwoorden, moeten we ons eigenlijk afvragen: wat is normaal? Singer heeft hiermee de treffende sociologische constatering gedaan dat er kennelijk een stilzwij-

gende standaard bestaat van normaal gedrag. Stilzwijgend, want normaal zélf heeft geen definitie. Wij hebben niet met elkaar een lijst met duidelijk omschreven gedragingen, manieren van zijn, uitstralen, kleden, spreken, enzovoorts, die het voorrecht hebben om normaal te mogen heten. Normaal-zijn heeft geen definitie nodig omdat het buiten de discussie staat. ‘Het draagt juist daarin haar autoriteit’, constateerde ik in mijn eerdere werk (Roex, 2019, p. 24-25). ‘Elke uitdieping van haar definitie zou haar onderdrukkende politiek onthullen. Normaal is eigenlijk alleen maar te definiëren als: datgene wat niet afwijkt.’

Normaliteit komt namelijk pas aan de oppervlakte als er iets opduikt dat sterk afwijkt van deze onuitgesproken norm. Nooit zal ik het verhaal vertellen van een transgender die ging solliciteren en na afloop de directeur tegen de personeelsmanager hoorde zeggen dat ‘de organisatie nog niet klaar is voor dit soort mensen’. Dit incident staat niet op zichzelf, zo blijkt uit onderzoek naar de arbeidsmarktervaringen van transgenders in Nederland (Glasner et al., 2017). Mensen die zichtbaar afwijken van gendernormen, worden al gauw gezien als niet-presentabel en daardoor als ongeschikt voor het werk. Het feit dat klanten of collega’s in een samenleving bepaalde medewerkers zouden afkeuren, heeft niets te maken met ziek of verwerpelijk zijn van die mensen. Het zijn dominante normen die hen ongeschikt maken voor het werk. Een vergelijkbaar probleem speelt voor neurodiverse mensen in een neurotypische samenleving. De samenleving verwacht van de werkgever dat deze neurotypische medewerkers presenteert, met bijbehorende normale omgangsvormen. De neurodiverse medewerkers bij wie het anders-zijn zichtbaarder is, worden dan per definitie minder presentabel of collegiaal. Het onderscheid normaal-abnormaal is zoals sociologen zouden zeggen een sociaal feit – ofwel een dagelijkse realiteit in ons samenleven. Zoals ik in mijn boek verwoord, ben je neurotypisch wanneer ‘jouw specifieke mentale functioneren of oriëntatie het überhaupt mogelijk maakt om je geruisloos te conformeren aan het “normaal-zijn”’ (Roex, 2019, p. 24). Dit geeft jou vervolgens toegang tot allerlei privileges, het opent deuren.

Een vraag die steeds terugkomt is of ondertussen niet iedereen afwijkt. Het antwoord luidt: jazeker, normaliteit is immers een spectrum. Iedereen wijkt in bepaalde mate af. Je kan nog steeds normaal zijn in je mate van afwijken. Het verschil zit in de reactie die je ontvangt op jouw afwijken. Leidt

jouw afwijken ertoe dat agenten jou staande houden op straat om te vragen of het wel goed gaat? Krijg je veel vragende blikken als je op jouw manier in het park wandelt? Dat normaal en abnormaal een echt iets zijn – een sociaal feit – blijkt wanneer we luisteren naar de ervaringen met sociale uitsluiting van mensen die in ons dagelijkse samenleven als raar, gek, absurd, bizar, gestoord of excentriek worden bestempeld. Een voorbeeld is het verhaal van Sweet Anita, een influencer met het syndroom van Gilles de la Tourette, over haar lange periode van eenzaamheid, werkloosheid en (nog steeds) onveiligheid door de heersende vooroordelen over haar afwijking. Zo vertelde zij dat treinreizen voor haar geen optie zijn, deels doordat mensen agressief worden van haar ongecontroleerde expressies. Ze is jarenlang gepest door haar Tourette en heeft het lang zonder vrienden moeten redden.

Uitsluiten is helaas ook binnen de neurodiversiteitsbeweging gebeurd. Toen het concept neurodivers nog jong was, werd door sommigen bepleit dat mensen met een beperking of aandoening daar niet bij hoorden. Maar wanneer is iets een aandoening of beperking? Bovendien: wat is het nut van het onderscheid? Zowel met ons gezonde als ongezonde afwijken zouden we gebaat zijn bij een samenleving die meer open en begripvol staat tegenover andere manieren van zijn dan alleen de neurotypische. Ook als mensen beperkt zijn in hun functioneren in bepaalde maatschappelijk gevalueerde gebieden, dan hebben zij nog steeds evenveel morele waarde en verdienen zij evenzeer een plek in de maatschappij als anderen. Inmiddels is dit gedeelde belang breed geaccepteerd binnen de neurodiversiteitsbeweging. Andere kritiek op het concept neurodiversiteit gaat over de nadruk op het brein. Het concept wekt de indruk dat we afwijkingen in gedrag en oriëntatie alleen maar toeschrijven aan het brein. Maar kijken we naar neurodiversiteit als sociale beweging, gemeenschap en in de literatuur, dan is dat niet (meer) zo. Er wordt erkend dat gedrag meerdere oorzaken kan hebben. Veel belangrijker is het doel van de beweging: abnormaal gedrag en afwijkende zijnswijzen accepteren. Sociologisch zou je het concept neurodivers kunnen classificeren als een typische eenentwintigste-eeuwse benaming van het klassieke maatschappelijke onderscheid tussen normaal en abnormaal. Wat mensen neurodivers maakt, is niet een aantoonbare afwijking in het brein, maar de ervaring met een specifieke maatschappelijke marginalisatie. Het concept geeft hen eindelijk een

naam waaronder zij zich kunnen organiseren en emanciperen.

Verward?

De urgentie van emancipatie-inspanningen is groot. Normaal gedrag is een dwingende standaard. De handhaving van deze gedragsverwachtingen noem ik in mijn boek 'In verwarde staat: de politiek van normaliteit' (Roex, 2019). Het gaat hier niet zozeer om het bestraffen van schadelijk gedrag dat abnormaal wordt gevonden, zoals het zomaar trekken van een mes om iemand aan te vallen. Er zijn zoveel onschadelijke manieren van doen waarmee men toch ineens allerlei afkeuring en sociale uitsluiting over zich afroept. De kleurrijke paradijsvogel die tegen een struik staat te praten in het park, maar ook iemand die de verkeerde mimiek bezigt tijdens een vergadering. Lange tijd verdwenen zulke mensen in de psychiatrische instellingen.

Pas sinds de jaren negentig worden mensen met een psychiatrische stoornis geacht om normaal in de wijk te wonen, als gewone burgers – zo verwoordde de socioloog Paul Schnabel (1997) het. Inclusie werd het toverwoord. De psychiatrische mens mag net als de andere mensen midden in de samenleving vertoeven. Maar deze inclusie betekende duidelijk nog niet het accepteren van verschillen, van diversiteit. De samenleving werd gastvrij mits de psychiatrische nieuwelingen normaal bleven doen. De 'echte gewone burgers' mochten dus niet te veel worden geconfronteerd met hun vreemde kanten – zo beschreef Schnabel de heersende opinie. Deze echte gewone burgers, de neurotypische mensen, voelen dat zij het recht hebben om niet gestoord te worden, schetst hij. Dit recht om niet gestoord te worden, is precies wat de politiek van normaliteit probeert te waarborgen. Deze politiek van normaliteit is de afgelopen jaren aan het intensiveren met een officiële beleidsagenda die de 'verwarde-personen-aanpak' heet. Termen als veiligheid en inclusie worden daarin vormgegeven vanuit een louter neurotypische beleving die neurodiversiteit uitsluit.

Laten we eens naar die 'verwarde-personendiscussie' kijken. Sinds 2011 registreert en telt de politie 'verwarde personen'. Wie zijn zij? Als we afgaan op de mediaberichtgeving over deze politiemeldingen ontstaat de indruk dat het gaat om messentrekkers, brandstichters en schreeuwende 'dakklimmers'. Maar als de politie er in latere jaren op terug gaat kijken,

komt een veel bredere definiëring bovendien. Volgens politiechef Anja Schouten betreft het gedragingen of situaties die ‘heel vaak niet gevaarlijk’ zijn. Want ‘[i]edereen die een beetje in de war is en daarnaast een misdrijf pleegt, [...] dat komt allemaal niet in de E33-bak.’ Deze E33-bak is de speciale meldcode die de politie sinds 2011 hanteert voor de ‘verward persoon’. Schouten voegt toe dat het niet allemaal mensen zijn met een psychiatrische achtergrond. ‘Daar zien we liefdesverdriet, daar zien we dronkenschap, daar zien we “even mis”, daar zien we “heel vaak mis”’ (Schouten, 2019). In 2015 schreef de toenmalige minister van Volksgezondheid Edith Schippers dat ‘verwarde personen’ kampen met ‘verschillende aandoeningen en/of beperkingen (psychiatrische klachten, licht verstandelijke beperkingen, dementie, verslaving) en/of verschillende levensproblemen (schulden, dakloosheid, verlies van dierbaren, gebrek aan participatie, onverzekerd zijn, illegaliteit, enzovoorts). Vaak is het een combinatie van factoren die leidt tot verward gedrag. Deze mensen worden verward genoemd op het moment dat zij, door de genoemde combinatie, afwijkend gedrag vertonen’ (Schippers, 2015, p. 1-2).

Verward gedrag is dus afwijkend gedrag. Maar alleen als het gedrag aan een genoemde reeks van begrijpelijke omstandigheden of belemmeringen te wijten valt. Als je beschonken en in kostuum over straat wandelt als onderdeel van een studentenontgroening, dan ben je niet verward. Maar als een solistische dakloze precies ditzelfde gedrag vertoont op dinsdagavond, bellen mensen al sneller de politie. Mensen kunnen verward doen doordat ze psychiatrische klachten hebben, maar dit hoeft niet. Ook levensproblemen kunnen een oorzaak zijn. De reeks denkbare levensproblemen is onbeperkt, zoals ook blijkt uit de opsomming van Schippers die ze afsluit met een enzovoorts. We kunnen dus misschien eerder spreken van een verwarde definitie dan van verwarde personen. Afwijkend gedrag wordt in deze discussie per definitie een calamiteit, een zorgvraag, een roep om interventie. Afwijkend gedrag staat synoniem aan ‘het gaat mis’ – ook waar het niet gaat om geweld of gevaar. In dat geval lijkt afwijkend gedrag te worden gezien als voorsymptoom van geweld of gevaar. ‘Door hun afwijkende gedrag’, schreef Schippers (2015), ‘kunnen zij een (acuut) gevaar voor zichzelf en/of hun omgeving vormen.’

Mensen met afwijkend gedrag mogen in de wijk wonen, mits het af-

wijkende gedrag te allen tijde wordt ingedamd en het liefst voorkomen. Een inclusieve wijk wordt ineens een buurt die actief vroeg signaleert en ingrijpt als de neurodiverse bewoner afwijkend gedrag vertoont. Zo stelt toenmalig zorgbestuurder Annelies Versteegden dat het voor een ‘inclusieve wijk voor [...] mensen die verward gedrag vertonen [...] belangrijk’ is ‘om snel signalen van verward gedrag te kunnen oppikken. Zodat preventief ingegrepen kan worden [...]’ (Hurkmans, 2018). Zo helpt de zogenoemde normale burger de ‘vreemde bewoner’ in de wijk te kunnen blijven, is de gedachte. Kennelijk is er een sociaal contract waarin staat dat normaal gedrag – dat wil zeggen de afwezigheid van verward gedrag – de voorwaarde is om in de wijk te mogen blijven wonen. Wat dit betreft is er niets veranderd ten opzichte van de jaren negentig waarin Paul Schnabel het door ‘gewone burgers’ geclaimde ‘recht om niet gestoord te worden’ constateerde.

De gevolgen zijn groot. Een hele groep mensen wordt als risicogroep neergezet. Continu moeten zij ervoor zorgen dat anderen niet schrikken. Het etiket verwarde personen is een ‘machtsgeladen’ frase die tevens – onbedoeld – een vorm van symbolisch geweld is. Deze manier van spreken brengt dus eerder de veiligheid van de neurodiverse gemeenschap in het geding dan die van de zogeheten normale mensen. Triviale zaken zoals over straat lopen worden een riskante bezigheid voor de mensen wiens manier van zijn of uitstraling een overtreding is op het dwingende bevel van normaal gedrag. Het praten tegen een struik of het iets te duidelijk huilen om een misgelopen tentamen, kunnen overreacties uitlokken van de alerte, bezorgde burgers en het openbare ordeapparaat. Juist hier houdt een concept als neurodiversiteit de samenleving een spiegel voor. Het wordt tijd dat we stoppen met het tot beleidsdoel maken van de behoefte dat alles om ons heen neurotypisch moet zijn. De mensen, hun zijnswijzen en hun gedragingen die nu verward worden genoemd, verdienen een gelijkwaardige plek in de samenleving. Behalve uiteraard als er geweld wordt gebruikt, maar dat geldt ook voor mensen die niet verward worden genoemd.

Projecten

Het kan immers ook anders. Elke dag maken allerlei professionals en onafhankelijke geesten het verschil. Met hun praktijken laten zij zien dat het wel kan: een gelijkwaardige plek bieden aan anders-zijn. Laten we van die

praktijken leren door eens te kijken naar enkele inspirerende projecten. De reeks projecten die ik hieronder bespreek is allesbehalve uitputtend en bovendien selectief – het zijn projecten waarmee ik toevallig in aanraking kwam. De projecten pakken verschillende probleempunten aan (zie tabel 1). Sommige richten zich op de praktische gevolgen van marginalisatie, zoals dakloosheid of werkloosheid, terwijl andere een belangrijke bron van de marginalisatie aanpakken: stigmatisering. Weer andere richten zich op het creëren van een fysieke en sociale ruimte voor het anders-zijn. Eigenlijk zijn al deze probleemvelden zodanig verweven dat de projecten ze allemaal tegelijk aanpakken. Toch is er vaak één probleemgebied aan te wijzen waar ze zich primair op richten. Ik zal hier bespreken hoe deze projecten hardnekkige patronen weten te doorbreken. Tot slot zal ik enkele lessen trekken uit deze projecten.

Tabel 1. Projecten

Probleemgebied	Een plek bieden	Destigmatisering	Praktische problemen aanpakken
Projectnaam	Spoons	Verwarrend Nieuws	Heilige Boontjes Wegloophuis

Spoons

Maandelijks komt een groepje mensen in Utrecht bijeen om z'n hart te luchten. Iedereen is welkom. De sessies, die de naam Spoons dragen, zijn het initiatief van de neurodiverse psycholoog Sara Tonin die glashelder is over het patroon dat Spoons moet doorbreken: 'Zelfs buiten een instelling [zijn] er nog zoveel onwrikbare machtsongelijkheden tussen mij, de "patiënt" of "cliënt" enerzijds, en de therapeut anderzijds. Niet alleen zijn we een interactie aangegaan die in een kapitalistisch dienstverleningsmodel zit, maar ik moest ook nog bewijzen aan externe autoriteiten dat ik "gek genoeg" ben om behandeling te "verdienen" – maar ook weer niet zo gek dat ik totaal niet meer te redden lijkt. Hoe heilzaam individuele therapie ook kan zijn, het vervreemdt beide partijen. Horizontale netwerken van zogeheten peers, die hun eigen en elkaars grenzen respecteren, facili-

teren hulp en solidariteit op een organische wijze' (Tonin, 2020). De naam Spoons komt van de zogenoemde lepelmetafoor. Deze metafoor werd als eerste door de chronisch zieke Christine Miserandino gebruikt om haar mentale en fysieke energiepeil uit te drukken. Hoe minder lepels, hoe minder energie.

Een deel van het Spoons-netwerk heeft taken van Tonin overgenomen. Volgens haar heeft deze zelforganisatie een duidelijke meerwaarde: 'Een belangrijk deel van de autonomie die door een netwerk van onderop wordt geboden, is dat men niet langer meer de doodvermoeiende façade van "normaal gedrag" hoeft op te houden. Dat is een bevel dat vooral hoort bij een validistische samenleving, die ons telkens bedreigt met uitsluiting [...] wanneer we ons niet conformeren aan een neurotypische standaard. Binnen Spoons zorgen onze verschillen er juist voor dat elk van onze bijdragen uniek waardevol is in plaats van een verplichting' (Tonin, 2020). Kenmerkend voor de groep is de grote aandacht die besteed wordt aan maatschappelijke marginalisatie. Het samen verwerken van ervaringen hiermee werkt helend en emanciperend, omdat mensen samen sterker staan tegenover dit maatschappijbrede probleem.

Verwarrend Nieuws

Verwarrend Nieuws is een serious game. *Serious gaming* is een speelse, interactieve manier om bewustwording aan te wakkeren bij een publiek over bepaalde maatschappelijke problemen. Deze game is geïnspireerd op een voorganger die mensen immuun kon maken voor misinformatie (bijvoorbeeld Roozenbeek & Van der Linden, 2019). Het idee is dat mensen spelenderwijs de kenmerkende aspecten van misinformatie leren herkennen. De spelers blijken een soort 'mentale antilichamen' te produceren die ze helpen om misinformatie sneller te herkennen in de toekomst. Aan de hand van deze hoopvolle bevindingen ontstond mijn idee voor Verwarrend Nieuws, waarbij het niet gaat over misinformatie, maar over stigmatiserende nieuwsberichtgeving rondom neurodiversiteit.

De game doorbreekt het dominante patroon dat de interventie altijd gericht is op het neurodiverse individu dat moet veranderen. De game draait het om: degenen die hun houding moeten veranderen zijn wij allemaal. De krantenlezer, en misschien vooral de journalisten en hun opvolgers:

studenten journalistiek. Het is een interventie voor de samenleving. Spelers ervaren hoe mediaberichtgeving allerlei stigma's over neurodiversiteit kan verergeren en leren die stigma's te vermijden en in plaats daarvan open-minded tegenover neurodiversiteit te staan.¹

Wegloophuis

Het Wegloophuis Utrecht heeft een rebelse geschiedenis. Een oprichtingsbrief uit 1981 geeft aan wat het project wil doorbreken: 'Mensen die de greep op hun leven in deze maatschappij verloren hebben en zich afwijkend gedragen, zonder dat ze de macht hebben om hun gedrag voor normaal te laten doorgaan, lopen een grote kans om uit de samenleving gestoten te worden' (genoemd in: Van de Wetering, 2007, p. 5). Het Wegloophuis moest een waardige plek worden voor deze verstotelingen, anders dan de psychiatrische instellingen. De plek is opgericht door kritische zorgstudenten, zonder subsidie in een kraakpand. Zij boden een plek voor degenen die letterlijk waren weggelopen uit de instellingen. In de loop der tijd werd het Wegloophuis een stichting met enkele betaalde medewerkers, een legaal pand en overheidssubsidie. Door dit laatste kon de overheid als geldverstrekker de voorwaarde stellen dat bewoners slechts een beperkte tijd in het Wegloophuis mogen verblijven. Daarna moeten zij weer de samenleving in die hen nog steeds 'naar de rand' verwijst. Bewoners worden begeleid richting nieuwe huisvesting en dagbesteding, maar niet altijd in een vorm die bij ze past. We missen juist plekken in de samenleving waar mensen in hun eigen vorm mogen blijven wonen. Dit is een dilemma dat ook gevoeld wordt onder de medewerkers en vrijwilligers.

Desalniettemin biedt het Wegloophuis een unieke, broodnodige plek ten opzichte van de meer normaliserende en corrigerende instituten zoals ggz en begeleid wonen. Inmiddels wonen er niet alleen weglopers, maar ook mensen die een rustige plek nodig hebben of dakloos zijn geworden. Allemaal met een ggz-verleden. In het Wegloophuis is zorgweigering geen symptoom van een psychiatrisch ziektebeeld, maar een 'netwerkverschijnsel' – er is iets stuk in de verhouding tussen groepen mensen in de

¹ De game heb ik samen opgezet met Samen Sterk Zonder Stigma, de start-up DROG en ontwerpbureau Gusmanson. Vanaf oktober 2021 kan de game gespeeld worden op: www.verwarrendnieuws.nl.

samenleving, die niet gelijkwaardig met elkaar communiceren. Zo was er de man die naakt rondrennend van de straat was geplukt en vervolgens opgenomen werd op de opname-afdeling van een psychiatrische kliniek. Hij liep weg en belandde in het Wegloophuis. Helaas werd zijn nieuwe verblijfslocatie door de kliniek ontdekt en werd hij opgehaald en – vanwege zijn weglopen – in de isoleercel geplaatst. Toen heeft een medewerker van het Wegloophuis met de psychiater van de kliniek zitten bellen en onderhandelen. De man was tijdens zijn wekenlange verblijf in het Wegloophuis gewoon rustig geweest. Dit moedige bellen en onderhandelen overtuigde de psychiater en binnen korte tijd woonde de man tevreden in een appartement met een veel lichtere dosis medicatie. Het Wegloophuis fungeert als de missende vertrouwensschakel en doet wat anderen niet aandurven. Het laat zien dat bepaalde dingen wél kunnen.

Heilige Boontjes

De Rotterdamse koffietent Heilige Boontjes gaat als werkgever midden in de weigerende samenleving staan en zegt: wij weigeren niet. De tent wordt gerund door jongeren met een justitieel verleden, maar ook door andere groepen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Neurodiverse mensen bijvoorbeeld. Terwijl de arbeidsmarkt hen over het algemeen afkeurt, krijgen zij in dit gezellige team een kans, een opleiding en een positieve draai aan hun leven. Ze zijn floormanager, shiftleader, distributieleider of barista. Er wordt gekeken naar wat een persoon nodig heeft. Naast de gecertificeerde horecakennis, leren mensen er de basisvaardigheden van werken: op tijd komen en collegialiteit. Na een poos kunnen zij op vastere basis aan de slag bij de koffietent zelf of bij de horecabedrijven in het netwerk van Heilige Boontjes.

Helaas werkt het concept niet voor iedereen. Juist omdat Heilige Boontjes geen subsidie krijgt en dus zichzelf moet bedruipen, kan de organisatie het zich niet permitteren om veel arbeidsongeschikte mensen in dienst te nemen. En niet elke neurodiverse persoon kan werken. En los van arbeidscapaciteit: niet elke neurodiverse persoon heeft het geluk dat diens gedrag voor voldoende normaal door kan gaan. Deugden zoals collegialiteit en klantvriendelijkheid worden nog steeds onbewust erg neurotypisch ingekleurd. In onze samenleving verwachten klanten een neurotypische

omgang. Groot voordeel voor de groep die wel dit werk kan verrichten, is dat het een negatieve vicieuze cirkel doorbreekt. Door juist de groepen die extra moeilijk aansluiting vinden een ingang te geven, fungeert Heilige Boontjes als de vaak missende schakel die levenstrajecten verandert. Want een betaalde baan opent deuren naar een woning, sociale contacten, zelfvertrouwen en sociaal vertrouwen: het laat zien aan andere werkgevers dat deze mensen wél kansrijk zijn.

Lessen

Wat leren deze inspirerende initiatieven ons? Al deze projecten weten in enige mate de patronen van de politiek van normaliteit te doorbreken. Afwijkend gedrag wordt op deze plekken niet gepathologiseerd of gestigmatiseerd. Cruciaal is dat de mensen om wie het gaat een centrale rol hebben in het vormgeven van het project. Het gaat immers om hun emancipatie. Het liefst zijn zij ook de initiators en de aanstuurders van een project. Als daar vanuit de neurodiverse gemeenschap behoefte aan is, kunnen neurotypische bondgenoten een ondersteunende rol bieden in hun emancipatie. Zij kunnen bijvoorbeeld organisatievermogen bieden, middelen of overtuigingskracht waar zij vanuit hun neurotypische privilege en professionele rollen toegang toe hebben. Denk aan kritische zorgprofessionals, kritische studenten, werkgevers, fondsenwervers of zelfs softwareontwikkelaars (in het geval van mijn game). Ook als consument kan de neurotypische medemens bondgenoot zijn: koop je jouw koffie bij de allerbekendste keten of bij een plek die kansen biedt aan neurodivers talent?

Belangrijke vraag blijft: met wie wil je samenwerken? Als de overheid subsidieert, werk je met haar samen – wat zijn daarvan de gevolgen voor de emancipatie die je wilt bereiken? Wees ook zélf de verandering. Mobiliseer jouw hr-manager om neurodivers personeel aan te nemen. Voor dit alles is het belangrijk om krampachtig wantrouwen te vervangen door een activerend vertrouwen – een houding van ‘laten we het gewoon eens gaan proberen’. Wat de projecten ons meegeven is dat we moeten durven doen. Wees degene die laat zien dat neurodivers samenleven wél kan.

Auteur

Karlijn Roex (1989) is socioloog en schrijver op het gebied van risico-narratieven. Ze is gepromoveerd aan het Max Planck Instituut. De afgelopen twee jaar roerde ze zich als publicist in het debat over ‘verwarde personen’.

Referenties

- Brouwers, E. P. M., Joosen, M. C. W., Van Zelst, C., & Van Weeghel, J. (2019). To disclose or not to disclose: A multi-stakeholder focus group study on mental health issues in the work environment. *Journal of Occupational Rehabilitation*, 30, p. 84-92.
- Glasner, T. J., Van der Vaart, W., & Van Alphen, E. (2017). *Transgender en Werk. Factsheet*. <http://transgendernetwerk.nl.transurl.nl/wp-content/uploads/TransgenderenWerkfactsheet2017-1.pdf>.
- Hurkmans, M. (2018, 25 juni). *Hoe gaat u om met mensen met verward gedrag?*. www.vilans.nl.
- Janssens, K. M. E., Van Weeghel J., Dewa, C., Henderson, C., Mathijssen, J. J. P., Joosen, M. C. W., & Brouwers, E. P. M. (2021). Line managers' hiring intentions regarding people with mental health problems: a cross-sectional study on workplace stigma. *Occupational & Environmental Medicine*, 78, p. 593-599.
- Perscosolido, B. A., & Martin, J.A. (2015). The Stigma Complex. *Annual Review of Sociology*, 41, p. 87-116.
- Place, C., Hulsbosch, L. & Michon, H. (2014). *Factsheet Panel Psychisch Gezien*. www.trimbos.nl.
- Roex, K. (2019). *In verwarde staat. Kritiek op een politiek van normaliteit*. Lontano.
- Roozenbeek, J., & Van der Linden, S. (2019). Fake news game confers psychological resistance against online misinformation. *Humanities & Social Sciences Communications*, 65, p. 1-10, 2019.
- Singer, J. (1999). Why can't you be normal for once in your life. From a "problem with no name" to the emergence of a new category of difference. In M. Corker & S. French (red.). *Disability Discourse* (p. 59-67). PI: Open University Press.
- Schippers, E. I. (2015). *Plan van aanpak problematiek rond verwarde personen*. Kamerbrief met correspondentienummer 791520-138830-CZ. Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Schouten, A. (2019, 6 maart). *Gekte op straat*. www.debalie.nl.
- Schnabel, P. (1997). De last van psychische stoornissen. In K. Schuyt (ed.). *Het sociaal tekort. Veertien sociale problemen in Nederland* (p. 182). De Balie.
- Tonin, S. (2020). Gek geworden als in: Het zat zijn. Een peersupportnetwerk als voertuig van radicale verandering. *Buiten De Orde*, 1, p. 24-25.

- Van de Wetering, K. M. (2007). *Te gek om vast te zitten. 25 Jaar Wegloophuis Utrecht*. Stichting Wegloophuis Utrecht.
- White, M. (2019). *A different way of thinking*. Geraadpleegd op <https://www.sbs.com.au/news/feature/different-way-thinking>.

Hoofdstuk 7

Waar staat de zeepkist in de jeugdzorg?

Bij de beroepsvereniging!

JURJA STEENMEIJER

2 september 2019. De NOS kopt op haar website: Eerste staking ooit in jeugdzorg: ‘Heel heftig, maar de nood is hoog.’ Ongeveer vierduizend medewerkers komen af op de demonstratie in Den Haag. Ze komen daar samen om hun zorgen te uiten. Over de hoge werkdruk waardoor veel professionals de sector verlaten. Over de structurele financiële tekorten waardoor jeugdigen en gezinnen niet de juiste hulp krijgen of veel te laat. Over de enorme regeldruk en administratieve lasten, die het verlenen van hulp vertragen, veel tijd en geld kosten en het werk niet leuker hebben gemaakt. Bonden en professionals eisen daarnaast een einde aan de inkoopwaanzin. Het Parool schrijft een dag voor de staking: ‘Het is een bijzondere gebeurtenis in de geschiedenis van de jeugdzorg. Staken zit niet in de aard van jeugdzorgwerkers; zij kiezen altijd eerst voor de cliënt, zelfs tot ver over hun eigen grenzen. Maar niks doen is geen optie meer, want de jeugdzorg gaat kopje onder’ (Van de Aar, 1 september 2019). De barricaden op en actievoeren voor een betere kwaliteit van zorg is een vorm van politisering. Een vorm die in ieder geval volgens deze nieuwsberichten vrij zeldzaam is in de context van de jeugdzorg. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de politiserende praktijken van sociaal werkers in de jeugdhulp en jeugdbescherming. Is politiseren een wezenlijk aspect van hun vak, en ervaren zij dat zelf ook zo? Welke praktijken van politisering zien we in welke context? Wat maakt het moeilijk voor professionals om te politiseren en wat kan daarbij helpend zijn?

Politiseren is een gangbaar begrip in het sociaal werk, maar het wordt slechts zelden helder geconceptualiseerd of gedefinieerd. ‘Bij politiserende

hulpverlening gaat het om de samenhang tussen problemen van mensen en de maatschappelijke structuren waarbinnen deze mensen leven' (Van Riet & Wouters, 1988, p. 15). Debaene en Van Bouchaute (2019) definiëren politiseren als praktijken die vormgeven aan het publieke debat over kwesties in de samenleving. In die opvatting is politiseren een containerbegrip dat meerdere praktijken omvat. Praktijken die vaak in verband worden gebracht met politiseren of zelfs als synoniem worden gebruikt zijn structureren, signaleren en agenderen. Concrete handelingen of interventies zijn het collectiviseren van ervaringen en problemen, het belangen behartigen, het emanciperen van mensen, het beïnvloeden van beleid of de publieke opinie en het voeren van sociale actie. In dit hoofdstuk ga ik uit van een brede definitie van politiseren die ruimte biedt aan een waaier van praktijken of concrete handelingen die in het publieke of politieke debat de individuele ervaringen van mensen relateren aan de maatschappelijke structuren waarin zij zich bevinden. Ik beperk me tot politiserende activiteiten van een groep speciaal opgeleide en gepositioneerde professionals: de Ambassadeurs Jeugd. Eerst geef ik echter een korte uiteenzetting over politisering als kerntaak van het sociaal werk en een beknopte schets van de jeugdhulp en jeugdbescherming.

Signaleren en agenderen worden gezien als kerntaken van het sociaal werk. Met signaleren wordt dan niet signalering van gedragsproblematiek of kindermishandeling bedoeld, maar het signaleren van misstanden in de maatschappelijke structuren die belemmeren dat mensen tot hun recht komen. Het sociaal werk richt zich van oudsher niet alleen op de individuele mens, maar ook op de sociale omgeving, de leefomstandigheden en beleid. Het zijn deze perspectieven op sociaal werk die in de geschiedenis van het vak steeds in beweging zijn geweest en elkaar ook uitdaagden. De hoofdstroom van het maatschappelijk werk richt zich voornamelijk op de *case*, op het individu in de directe sociale omgeving met een sterke nadruk op gedrag, coping en weerbaarheid. Het kritische, structurele en politiserende sociaal werk vraagt vooral de aandacht voor de *cause*. Hoe komt het dat mensen in de problemen komen? Liggen de oorzaken louter bij het individu of is er sprake van structurele aspecten die ervoor zorgen dat mensen in de problemen komen? Een hedendaags voorbeeld daarvan is het inzicht dat stress – door armoede veroorzaakt – verhindert dat

mensen de juiste beslissingen nemen en op die manier arm blijven. De oplossing wordt dan gezocht in het reduceren van stress door het aanleren van manieren om met de stress om te gaan. Op zich geen onzinnige onderneming, maar daardoor wordt buiten beeld gedrukt dat mechanismen in de samenleving – denk aan de toeslagenaffaire – ervoor zorgen dat mensen steeds verder in de problemen komen.

In de beroepsprofielen, beroepscodes en het landelijk opleidingsprofiel van het sociaal werk wordt deze dubbelfunctie beschreven. In het beroepsprofiel van de sociaal werker staat bijvoorbeeld: ‘Een tweede doel van het sociaal werk is de maatschappelijke componenten – die het welzijn en welbevinden van mensen in de weg staan – te signaleren en aan te pakken. Denk bijvoorbeeld aan discriminatie en achterstelling van bepaalde groepen. Sociaal werkers werken daarom ook structureel, duurzaam en preventief aan het verstevigen van de sociale basis van mensen om sociale gelijkheid te bevorderen en (verergering) van sociale problematiek te voorkomen’ (Beroepscompetentieprofiel van de sociaal werker, 2018). In het competentieprofiel van de Jeugd- en gezinsprofessional (2017) is een vergelijkbare – maar veel beknoptere – formulering opgenomen: ‘Je signaleert nieuwe vragen en trends die voorkomen in het werkveld, en kaart deze bij de eigen organisatie aan.’ In de beroepscode voor de sociaal werker (BPSW, te verschijnen) wordt gewezen op de verantwoordelijkheid van professionals om maatschappelijke ontwikkelingen en beleidseffecten die het tot hun recht komen van mensen kunnen belemmeren te signaleren en agenderen. Ondanks deze opdrachten is het voor sociaal werkers niet vanzelfsprekend om te politiseren, en dat lijkt in nog sterkere mate op te gaan voor professionals in de jeugdhulp en jeugdbescherming. Wat zijn factoren die daarbij meespelen? We gaan voor een mogelijk antwoord op deze vraag eerst te rade bij de geschiedenis van de jeugdhulp en de jeugdbescherming.

Geschiedenis

De kinderbescherming is ontstaan als reactie op de omstandigheden waaronder kinderen opgroeiden ten tijde van toenemende industrialisering. Aan het einde van de negentiende eeuw waren de leefomstandigheden van kinderen zo schrijnend, dat ze leidden tot particuliere maar ook

justitiële initiatieven ter bescherming van jeugdigen. Waar ouders – als die er al waren – hun kinderen onvoldoende wisten te beschermen tegen armoede en uitbuiting, moest de staat die verantwoordelijkheid maar overnemen. Tegelijkertijd was men bang dat hele generaties jongeren een losgelagen leven zouden leiden. Vaak zonder of met onvoldoende ouderlijke begeleiding, omdat ouders waren overleden of dagenlang werkten. Het te groot worden van die groep zou de maatschappelijke orde weleens flink kunnen bedreigen. Het is een thema dat we ook terugvinden in het werk van Abram de Swaan: sociale wetgeving en voorzieningen zijn enerzijds ontstaan vanuit zorg voor kwetsbaren, en tegelijkertijd om de beschaafden te beschermen tegen de ‘onmaatschappelijken’ die de gevestigde orde kunnen verstoren. Die bedreiging legitimeerde een ingrijpen in de autonomie van de ouders. Het verschil tussen verwaarloosde jongeren en potentiële boefjes zien we in de verschillende contouren van jeugdbescherming en jeugdreclassering nog terug, bijvoorbeeld in de discussie rond Jeugdzorg-Plus, een poging om de verwaarloosde jeugd qua opvang en behandeling te scheiden van ontspoorde jongeren. Hulp en zorg spelen weliswaar een belangrijke rol bij het beschermen van kinderen en de maatschappij, maar de nadruk op bescherming en veiligheid leidt tot een ander discours dan uitsluitend het hulpverlenende.

Mogelijk speelt bij de scheiding tussen hulp en veiligheid en bescherming op de achtergrond mee dat de verschillende werksoorten ook nu nog onder verantwoordelijkheid van verschillende ministeries vallen. Waar volksgezondheid en maatschappelijk werk in de jaren tachtig van de vorige eeuw werden toegevoegd aan het ministerie dat we nu VWS noemen², is de jeugdbescherming en jeugdreclassering tot op de dag van vandaag ondergebracht bij het ministerie van Veiligheid en Justitie. Weliswaar zijn jeugdhulp en jeugdbescherming vanaf 1988 samengevoegd in wetgeving, de verschillen in ontstaansgeschiedenis en aard tussen nadruk op veiligheid in plaats van hulp werken ook in de huidige tijd nog door. Ook de geldbronnen verschillen: justitie financiert jeugdbescherming, volksgezondheid Jeugd-ggz, en welzijn de jeugdhulpverlening (Clarijs, 2017, p. 125). Martin Sitalsing, destijds net aangetreden bestuurder van

² Van 1952 tot 1965 had het maatschappelijk werk een eigen ministerie, met als bekendste minister Marga Klompé.

BJZ Groningen, zei het luid en duidelijk: wij zijn geen hulpverleners. ‘Als je je bij Bureau Jeugdzorg hulpverlener voelt, kun je alleen maar halfslachtig handelen of blijf je besluiteloos’ (Jeugd en Co, 2012, p. 24). Er zijn natuurlijk situaties waarin vrijwillige en in zekere zin vrijblijvende hulp niet toereikend is om kinderen te beschermen. Er moet dan ingegrepen worden, en dat ingrijpen betekent een overgang van hulpverlening naar het juridische ingrijpen. Dat zorgt er mogelijk ook voor dat met name de jeugdbescherming minder de focus heeft op structurele of maatschappelijke aspecten van achterliggende problematiek. De nadruk ligt op het ingrijpen in de individuele casus, om die weer binnen de grenzen van het ‘maatschappelijk aanvaarde’ te brengen, wat gezien kan worden als vorm van disciplineren. Vanuit die taakopvatting lijkt maar weinig ruimte te zijn om de maatschappelijke kaders en structuren kritisch te bevragen. Een andere mogelijke factor is de aard en complexiteit van de praktijk. De jeugdbescherming wordt gezien als de ‘zware’ kant van het sociaal werk. Een kant waar de casegerichtheid te legitimeren is door de ernst van de problematiek. De focus ligt daardoor vooral op individuele zaken waarbij het kind risico loopt en beschermd moet worden of snel terug op het rechte pad moet worden gebracht om de maatschappij niet tot last te worden.

Toch brak ook in het verleden de missie tot hulpverlenen door het veiligheidsdiscours heen. Jeugdzorgwerkers kwamen massaal in verweer toen de geboden zorg tot bescherming niet toereikend en zelfs als beschadigend voor jeugdigen werd gezien. Begin jaren zeventig broeide het aan alle kanten in de sector. Onder invloed van maatschappelijke vernieuwingsbewegingen kwamen medewerkers in de kinderbescherming in verzet tegen het gesloten, autoritaire en bureaucratische karakter ervan. Aktiegroep Het Roze Pamflet geeft in 1970 een Zwartboek Kinderbescherming uit om de misstanden in de sector aan het licht te brengen (Canon Sociaal Werk). In Amsterdam wordt in 1969 het eerste Jongeren Advies Centrum (JAC) opgericht. Een jaar eerder zag de Sosjale Joenit in Den Haag al het levenslicht. Beide organisaties zetten zich in voor alternatieve hulpverlening. Medewerkers stelden zich kritisch op ten aanzien van de ‘autoritaire traditionele hulpverlening, die vooral gericht zou zijn op disciplineren van jongeren en bovendien veel te bureaucratisch werkte’ (Sprinkhuizen, 2012). In 1971 wordt de Belangenvereniging Minderjarigen (BM) opgericht, een

actiegroep van oud-pupillen. Uit een overzicht van acties van BM (1983) blijkt dat ze niet terugdeinsden voor sociale actie. Niet alleen leden van belangenvereniging BM maar ook (oud-) medewerkers namen deel aan bezettingen, demonstraties en het verstoringen van vergaderingen. Een voorbeeld: 'Maart 1977 – Zes van de acht groepsleiders bezetten het Imelda Kindertehuis in Arnhem. "Overuren zijn niet meer bij te houden. We kunnen geen vakantie opnemen en in een jaar tijd hebben we wel twintig uitzendkrachten gehad; de kinderen hier krijgen steeds andere gezichten te zien.'" Het bestuur hield voet hij stuk en wie zich niet aan wenste te passen kon ontslagen worden. Een ander voorbeeld speelt zich vier jaar later af: '12 januari 1981 – De Snoekheuvel in Amersfoort wordt bezet door bewoners, BM en de ontslagen groepsleiding (ontslagen, omdat zij openbaar gemaakt had dat een aan het tehuis verbonden psychiater een bewoonster wilde laten steriliseren). Eis: de groepsleiding moet terug. Na drie dagen gaat het bestuur door de knieën' (Belangenvereniging Minderjarigen, 1983). In het zwartboek van actiegroep Het Roze Pamflet wordt de ervaring van driehonderd medewerkers van tehuizen verwoord. Het eerste deel gaat over arbeidsomstandigheden zoals salaris en werktijden. In het deel dat over de zorg voor kinderen gaat blijkt dat jeugdigen nagenoeg geen stem hebben, dat behandelplannen vaak ontbreken, er veel doorplaatsingen zijn, de groepen te groot zijn waardoor individuele aandacht ontbreekt, dat er sprake is van geestelijke verwaarlozing en dat er te weinig wordt gewerkt met ouders.

Politisering

Wie anno 2021 de krant openslaat, ziet zeer vergelijkbare signalen over de jeugdzorg. Jeugdigen in instellingen krijgen te weinig behandeling en onderwijs op hun eigen niveau kan in veel gevallen niet worden gerealiseerd. Met name in de gesloten jeugdzorg worden kinderen geïsoleerd. Deels heeft dat te maken met grote personeelstekorten, waardoor te veel kinderen aan te weinig werkers worden toevertrouwd. Het personeelstekort heeft te maken met toenemende complexiteit van problemen, agressie naar hulpverleners, een te hoge caseload en de vele administratieve lasten. Niet alle, maar veel van de problemen worden toegeschreven aan de transitie van de jeugdzorg. In 2015 werden de jeugdhulp en jeugdbescherming

gedecentraliseerd naar het gemeentelijke niveau, vergezeld van een nieuwe Jeugdwet en een substantiële bezuiniging. Immers, de Jeugdwet biedt mogelijkheden om hulp dichterbij huis, meer in samenhang en – zo is de verwachting – goedkoper te kunnen organiseren. Wat er van die beloften is waargemaakt, wordt pijnlijk duidelijk in de eerste evaluatie van de wet. De algemene conclusie is dat de uitvoering van de Jeugdwet zich op een aantal belangrijke punten (nog) niet in de richting van de doelen van de wet beweegt. Gezinnen die de hulp het hardste nodig hebben, vinden hun weg maar met moeite. Het belang van het kind staat nog niet altijd voorop. Jeugdprofessionals hebben nog onvoldoende ruimte om hun werk goed te doen. Gemeenten worstelen met een gebrek aan kennis over de jeugdhulp en de betaalbaarheid van het toenemende beroep op jeugdhulp. Jeugdhulpaanbieders en professionals ervaren hoge administratieve lasten en zien zich geconfronteerd met wachtlijsten, wat de doorstroom bemoeilijkt. De sector staat onder druk, met als gevolg dat kinderen tussen wal en schip vallen en de uitstroom van werkers ongekend hoog is.

De problemen zijn zo nijpend dat inmiddels ook de professionals (weer) in actie komen. Geen bezettingen dit keer, maar een landelijke staking. Een belangrijke overeenkomst met de acties uit de jaren zeventig van de vorige eeuw is dat professionals vooral tot actie geneigd lijken te zijn als de zorg voor jeugdigen en ouders onder een kritische ondergrens gezakt is. De vormen van actie lopen uiteen, maar ze zijn allen gericht op het vragen van aandacht van de politiek en het publiek voor de problemen. Een verschil tussen de sociale actie van weleer en het politiseren van de huidige tijd is dat de acties van nu zijn gericht op het tot stand brengen van een dialoog met de beleidsmakers. Op dit verschil tussen een radicale en een beleidsgerichte vorm van politiseren komen we later nog terug.

Om de uitvoeringspraktijk van de Jeugdwet te verbeteren, gaat in 2018 het landelijke programma Zorg voor de Jeugd van start. Het doel is de jeugdhulp merkbaar en meetbaar beter te maken. Om zoveel mogelijk perspectieven te includeren in de analyse van het probleem en de mogelijke oplossingen, werken rijk, gemeenten, brancheorganisaties, beroepsverenigingen en belangenorganisaties van cliënten samen aan meer dan honderdvijftig concrete actiepunten. De professionals krijgen in het programma nadrukkelijk de ruimte en gelegenheid om hun ervaring in te

brenge en te adviseren over het beleid. Al voor het landelijke programma van start gaat, heeft een aantal beroepsverenigingen³ samen een leergang voor ambassadeurs ontwikkeld. Deze leergang is bedoeld voor jeugdprofessionals die naast hun dagelijkse praktijk willen meepraten aan de beleidstafel. Zij kunnen op die manier het perspectief van de professionals en jeugdigen naar voren brengen en zo de kwaliteit van de jeugdzorg verbeteren. Binnen de leergang krijgen de ambassadeurs kennis en competenties aangereikt om maatschappelijk thema's te analyseren en te agenderen. De deelnemers vormen een brede vertegenwoordiging vanuit verschillende disciplines en werksettingen: ambulante jeugdhulp, het jongerenwerk, Raad voor de Kinderbescherming, gecertificeerde instellingen, de residentiële jeugdhulp, vertrouwenspersonen, JeugdzorgPlus, et cetera. Een jaar lang wisselen zij in maandelijkse bijeenkomsten verhalen en ervaringen uit. Ze komen in contact met beleidsmakers, lobbyisten en ervaringsdeskundigen. Ze leren hoe ze een signaal kunnen analyseren en hoe ze een standpunt kunnen formuleren en overbrengen in een beleidssetting en via sociale media. Zo krijgen ze een beeld van het hele 'speelveld' en de tools om daarin hun eigen geluid als professionals naar voren te brengen. Inmiddels zijn er zo'n dertig Ambassadeurs Jeugd opgeleid en actief op sociale media, in denktanks, als sprekers op bijeenkomsten over de jeugdzorg en aan beleidstafels.

Ambassadeurs Jeugd

Deze ambassadeurs zijn zeker niet de enigen die zich vanuit de praktijk in de politieke en beleidsdiscussie mengen. Maar door hun deelname aan de leergang, zijn ze herkenbaar en worden ze actief uitgenodigd om hun visie op de zorg te geven. Ze krijgen en nemen het podium om te signaleren en agenderen. Ze slaan een brug tussen de dagelijkse praktijk en de wereld van beleid en financiën. Om beter zicht te krijgen op politiserende praktijken in de jeugdhulp zijn voor dit hoofdstuk de activiteiten en drijfveren van de ambassadeurs in kaart gebracht. Daartoe zijn hun opiniërende stukken op sociale media gelezen en is in kaart gebracht bij welke initiatieven en activiteiten ze betrokken zijn. Er zijn individuele gesprekken

3 Nederlands Instituut voor Psychologen (NIP), Nederlandse Vereniging voor Pedagogen en Onderwijskundigen (NVO) en Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk (BPSW).

gevoerd met twee wijkteammedewerkers en een gedragswetenschapper in de jeugdbescherming. En er heeft een groeps gesprek plaatsgevonden met een medewerker toegang, een groepsleider in de residentiële jeugdzorg, een praktijkondersteuner huisarts Jeugd en Gezin en een zorgadviseur. Waarom zijn ze ambassadeurs geworden? Hoe doen ze dat en waar lopen ze tegenaan? De citaten hieronder komen uit deze gesprekken, tenzij anders aangegeven.

De ambassadeurs ervaren in hun eigen dagelijkse praktijk wat de effecten zijn van wetgeving en beleid, maar ook hoe de zorg uitpakt op de werkvloer. De mogelijkheden om een goede kwaliteit van zorg te bieden, hangen samen met de beleidskaders en de randvoorwaarden. Belangrijke thema's zijn een gemis aan beschikbare en tijdige zorg, zoals vervolgplassen of pleeggezinnen, de afwezigheid van (diagnostische) expertise aan het begin van jeugdhulptrajecten, een tekort aan goed gekwalificeerde medewerkers die met plezier in de sector werken. Dat werkplezier is sterk afhankelijk van de ruimte voor de professional – geen exces aan administratieve lasten en met aandacht voor de agressie waarmee medewerkers worden geconfronteerd. De ambassadeurs pleiten, net als veel andere jeugdprofessionals, voor toereikende financiële middelen om goede zorg beschikbaar te houden. Dat jeugdigen en gezinnen krijgen wat ze nodig hebben, zonder dat systeemeisen, zoals budgetplafonds, bepalen wie hulp kan ontvangen en voor hoe lang. Ze spreken zich uit voor het terugdringen van de marktwerking, waarin financiële aspecten een centrale rol kregen en perverse prikkels in de hand werken. Ze vragen aandacht voor een goed georganiseerde sector waarin professionals graag (blijven) werken en zo gezamenlijk de toenemende vraag goed aankunnen.

Ambassadeurspraktijken

De ambassadeurs zetten zich uiteraard in eerste instantie dagelijks zelf in voor het verlenen van goede zorg aan jeugdigen en gezinnen. Vanuit de drive dat het beter moet, en dat het ook beter kan, proberen ze hun eigen handelen zorgvuldig vorm te geven en binnen de instelling te ijveren voor kwaliteitsverbetering. Dat is het politiserend handelen op microniveau: in concrete situaties wijzen op zaken die misgaan en op verbetermogelijkheden. Daarnaast proberen ze een positief, maar ook eerlijk beeld te geven

van de praktijk. Ze doen dat onder andere door het vertellen van verhalen over hun eigen praktijk. Het gaat dan om ervaringen en voorbeelden, die duidelijk maken hoe complex de praktijk in elkaar zit, maar vaak ook hoe mooi en belangrijk het werk is. Die verhalen vinden hun weg naar het brede publiek via websites, kranten, televisie en sociale media. Een vertrouwenspersoon bij AKJ (organisatie van de vertrouwenspersonen voor de jeugdhulp, *red.*) vertelt in een interview: 'Ik heb veel verhalen van kinderen en jongeren; allemaal individuele verhalen die vaak op elkaar lijken. Als professional wil ik ze doorvertellen om een positief bewustzijn tot stand te brengen op de plekken waar dat nodig is, zoals bij VWS, de zorgverzekeraars, de VNG, het CIZ. Het verhaal bijvoorbeeld van de jongen in de residentiële instelling die de dag voor zijn 18e verjaardag nog niet wist waar hij de volgende dag terecht zou komen. Een heel heftige situatie die veel vaker ontstaat bij de overgang van 18- naar 18+. We hebben de plicht om ons te blijven realiseren wat we doen en wat de gevolgen daarvan zijn voor kinderen en jongeren' (BPSW, z.d.).

Met zulke verhalen proberen de ambassadeurs het gesprek op gang te brengen. De jeugdigen en gezinnen over wiens leven ze vertellen, zijn niet alleen individuele cases. Ze staan voor vele andere met vergelijkbare ervaringen. Het gaat om collectieve problemen waar op het niveau van beleid oplossingen voor gevonden moeten worden, bijvoorbeeld de noodzaak tot ontschotten en breder kijken dan het symptoom. Een ambassadeur die als jeugdprofessional in de regio Den Haag werkt vertelt over een kind dat door financiële problemen van de ouders geen eten heeft. Er wordt vervolgens veel geïnvesteerd in jeugdzorgtrajecten om te zorgen dat het kind wel voldoende eten krijgt. Er wordt van alles ingezet, terwijl het hoofdprobleem de nijpende financiële situatie is, veroorzaakt door een schuld. Het komt regelmatig voor dat de kosten voor de trajecten de totale som van de schuld ver overschrijden, zeker als het gaat om een uithuisplaatsing. 'Als je weet dat het uithuisplaatsen van een kind een ton per jaar kost, en het gezin heeft een schuld van zeg maar 60.000 euro, dan is het goedkoper om de schuld af te lossen. Hopelijk maken dit soort voorbeelden duidelijk dat het soms ook gewoon logisch is om het anders te doen'.

Waar in de jaren zeventig de nadruk leek te liggen op verzet tegen het beleid, duidelijk gemaakt door openlijk geuite kritiek en grote acties, zijn

de politiserende praktijken van de ambassadeurs van een gematigder aard. Veel meer trachten zij door praktijkverhalen en columns het beeld van jeugdzorg en hoe het daar misgaat te schetsen. Al die verhalen en inzichten uit de praktijk, zo nu en dan gecombineerd met een stellingname onderbouwd met argumenten, kunnen gezien worden als de beleidsgerichte vorm van politiseren. Professionals mengen zich in het beleidsdebat en proberen zo van binnenuit verandering te bewerkstelligen (Hermans, 2014). Dit in tegenstelling tot het radicale sociaal werk waarin de machtsverhoudingen met conflict, verzet en desnoods geweld te lijf worden gegaan (Reckman, 1974). Een verklaring voor deze meer gematigde benadering kan liggen in de huidige financieringsstructuur, waarbij men de beleidsmakers liever te vriend houdt dan tegen de haren instrijkt.

Professionele verantwoordelijkheid

Op de vraag of deze ambassadeurs vinden dat politiseren een opdracht is die bij de missie van het beroep hoort, komen diverse antwoorden. 'Het staat in de beroepscodex, dus is het een norm die bij de beroepsuitoefening hoort. Ik zie het vooral als persoonlijke missie, die hoort bij mijn werk.' Maar daar waar het gaat over collega's en beroepsgenoten, is de opdracht aan de beroepsgroep een stuk minder vanzelfsprekend. 'Nee, ik verwacht dat niet per se van collega's. Ik kies ervoor om me in te zetten, en anderen hebben daarin ook een vrije keuze. Je kunt dat niet opleggen. Niet iedereen zit in de positie om dat ook in de praktijk te brengen, en het past ook niet bij iedereen om zo in de openbaarheid te treden. Voor mezelf zeg ik: het hoort erbij. Ook voor ik ambassadeur was, hield ik me al bezig met het signaleren van misstanden. Maar voor een ander is dat misschien veel minder vanzelfsprekend.'

Politiseren lijkt sterk samen te hangen met een persoonlijke missie of taakopvatting. Voor de professionals die zich melden voor het ambassadeurschap, hoort het er gewoon bij. De meeste ambassadeurs waren al actief binnen de eigen instelling of daarbuiten, voor ze aan de leergang deelnamen. Politiseren is dus geen vanzelfsprekendheid voor iedere jeugdprofessional, en zelfs de ambassadeurs vinden het geen verantwoordelijkheid voor iedere jeugdprofessional. Uit de gesprekken met hen komt naar voren wat er in hun ogen nodig is om te kunnen politiseren. In de eerste

plaats het kunnen opmerken en waarnemen van misstanden en onrecht. Nu de jeugdzorg onder grote druk staat en er vrijwel dagelijks berichten in de media verschijnen over zaken die misgaan, is het niet moeilijk om de signalen op te pikken. Iedere jeugdprofessional zal de grotere thema's in de eigen praktijk terugzien. Dat is de beweging van de maatschappelijk ontwikkelingen naar de eigen praktijk. Andersom blijkt een stuk lastiger: van de eigen praktijk naar een analyse van de aard en omvang van een mogelijk maatschappelijk probleem. Hoe kom je vanuit een individuele casus tot het idee dat het misschien niet alleen een individuele casus is, maar een probleem dat veel verder reikt?

Tijd en ruimte

Om te kunnen opmerken, analyseren en agenderen is volgens de ambassadeurs tijd nodig. Tijd om zelf situaties te kunnen verzamelen en vergelijken, het gesprek aan te gaan met collega's en dan vervolgens ook nog een goede analyse aan een beleidstafel te presenteren. 'Die tijd en ruimte is er in de hectiek van alledag bijna niet. De werkdruk is hoog, mede omdat het verloop in de jeugdzorg hoog is. Veel goede collega verlaten de sector. De casuïstiek die ze achterlaten, is vaak zo ernstig, dat alle tijd aan de case moet worden besteed.' Bovendien wordt de zorg nu via trajecten en arrangementen georganiseerd. Er worden doelen gesteld die binnen een vooraf bepaalde periode gerealiseerd moeten worden om voor financiering in aanmerking te komen. De afrekening vindt vaak achteraf plaats, dus de druk om te 'leveren' is hoog. Er is weinig tijd om stil te zijn bij het idee dat wat je tegenkomt, wel eens groter kan zijn dan deze individuele casus. Of om eens met collega's te overleggen of zij hetzelfde tegenkomen. De medewerker toegang van een jeugdhulpaanbieder verwoordt het zo: 'Laat staan dat je de tijd kunt nemen om daar een maatschappelijke analyse op los te laten. Het traject moet immers tot een goed einde worden gebracht, en vaak zijn de uren die je daarvoor hebt al krap begroot. Bij veel trajecten is de financiering gekoppeld aan het resultaat. Dat betekent dat het niet vergoed wordt als de resultaten niet worden behaald. Niet echt een uitgangspositie die maakt dat je de blik richt op dat wat er in samenleving speelt en of er een verband is waar jij mee bezig bent.'

Naast een gebrek aan tijd krijgen professionals niet altijd de ruimte om

zich uit te spreken. Niet iedere werkgever of beleidsmaker deelt het idee dat het een taak van jeugdprofessionals is om te signaleren en agenderen. Professionals worden gezien als – weliswaar deskundige – uitvoerders van wat beleidsmakers bedenken. Het idee dat degenen die in dagelijks contact staan met de mensen op wie de zorg gericht is ook een hout snijdende opvatting zouden kunnen hebben over het beleid en de financiering, wordt niet breed gedragen. De beroepscode kan hierin dan behulpzaam zijn. Je moet je immers aan de beroepscode houden, en werkgevers en opdrachtgevers moeten professionals volgens de Jeugdwet daarin faciliteren. Daarmee sta je dus in principe sterk, zoals een groepsleider in de residentiële jeugdhulp opmerkt: ‘... maar dan moet je de code wel kennen en op die manier inzetten.’ De medewerker toegang van een jeugdhulpaanbieder deelt de ervaring dat als je het – signaleren, verzamelen, agenderen – gewoon gaat doen, je ook ruimte creëert. Leidinggevenden en beleidsmakers gaan er dan aan wennen dat je die rol soms ook kunt innemen.

Collega's

Ambassadeurs realiseren zich dat je soms situaties tegenkomt, die je als het ware dwingen om verder te kijken dan je eigen caseload. Omdat het waarschijnlijk is dat andere jeugdigen en gezinnen tegen dezelfde kwesties of grenzen aanlopen. Dan is het zinnig om die ervaring te delen met collega's, met de vraag of het signaal herkend wordt. In het politiseringsjargon noemt men dit collectiviseren. Signalen worden dan boven het individuele niveau uitgetild. Als meerdere mensen vergelijkbare problemen ervaren, dan kan het een teken zijn dat er iets structureels aan ten grondslag ligt. Na het collectiviseren kan een signaal worden afgegeven aan de organisatie of aan de lokale of landelijke politiek, omdat de schaal van het probleem daarom vraagt. Met als doel de mogelijke oorzaak van het collectief ervaren probleem op de agenda te krijgen. Een onderwerp dat in de gesprekken regelmatig aan de orde kwam is de toeslagenaffaire. De praktijkondersteuner huisarts vertelde dat een van haar cliënten door deze affaire geraakt is. En dat het bij haar diepe gevoelens van onrechtvaardigheid en onmacht had opgeleverd. Op de vraag of ze erover had nagedacht om het signaal ergens neer te leggen als aanzet tot actie, gaf ze aan dat dit niet in haar was opgekomen. Het feit dat ze niet wist wat ze met het signaal kon

doen – bijvoorbeeld richting de eigen beroepsvereniging – maakt duidelijk dat het ‘zien’ niet genoeg is.

Kunnen en durven

Daarmee komen we op het punt van ‘kunnen’. Dat gaat over de eigen competenties, maar evenzeer over de kanalen waarlangs je kunt werken. Als je wilt collectiviseren, signaleren en agenderen, zijn er dan daadwerkelijk wegen die je kunt bewandelen als professional of word je geacht je eigen weg daarin te vinden? Een van de ambassadeurs zei het beeldend: ‘We weten niet wat ons kanaal is. Op welke zeepkist moeten we dan klimmen?’ Naast de kanalen vraagt het ook het een en ander aan competenties, zoals analyseren en verbanden leggen tussen individuele problemen en maatschappelijke vraagstukken. Als je dan een analyse en standpunt hebt geformuleerd, zijn vervolgens vooral competenties op het gebied van verwoorden en presenteren, nodig.

Naast competenties vergt het durf en moed om openlijk de belangen van zorgontvangers te behartigen. Meerdere ambassadeurs spreken uit dat het je kwetsbaar kan maken om het beleid en de politiek aan te spreken. Een ambassadeur vertelt: ‘Op gemeentelijk niveau probeer ik duidelijk te maken dat het beleid niet ondersteunend is aan wat wij in de praktijk moeten doen. Inmiddels is de regeldrang behoorlijk doorgeschoten. Dat maakt dat ik soms – omwille van het snel kunnen inzetten van hulp – kortere en efficiëntere wegen probeer te vinden. Als bijvoorbeeld een hulpvraag in de loop der tijd verandert, dan zou je voor een aanpassing weer een hele nieuwe aanvraag moeten doen, met alle regelstappen en de tijd die met zo’n aanvraag gepaard gaat. Er zijn in de praktijk altijd omwegen te vinden, maar daarmee wijk ik dan wel af van de formele route. Vervolgens vertel ik aan beleidsmakers en bijvoorbeeld de wethouder dat ik dit soms doe. Dat ik bijna niet anders kan, wil ik goede hulp tijdig kunnen inzetten. Met het inzichtelijk maken van die omwegen, maak ik mezelf ook kwetsbaar. Het zou me aangerekend kunnen worden dat ik niet volgens de regels te werk ga.’

De groepswerker in de residentiële setting zegt dat wanneer je tegen beleid ingaat, dat ook een statement zou kunnen zijn over je eigen politieke voorkeur: ‘Terwijl het daar niet over gaat. Als je het vanuit het perspectief van de praktijk eens bent met een voorstel uit de socialistische hoek, ben

je zelf niet per se links. Het is dan voor de praktijk een goed idee. Maar je weet nooit helemaal zeker of anderen je met dat uitspreken niet in een politieke hoek plaatsen.' Zijn woorden drukken uit dat het politiseren als een persoonlijke actie kan worden beschouwd. Als iets waarmee je je politieke of persoonlijke ideologie naar voren brengt. Daarmee wordt het beeld van de immer 'neutrale' professional aangetast. 'En daarin, kun je ook wel heel alleen komen te staan. Je loopt ook het risico dat jij als professional dan alles over je heen krijgt, of de bal krijgt teruggekaatst.' Een ander risico waar deze professional op wijst is dat een thema zo groot kan worden, dat het niet meer is te overzien. De inzet om het thema te agenderen of het beleid te veranderen wordt dan zo groot, dat het moeilijk wordt om dat als individu op te pakken. Nog los van de tijd die het kan kosten als het groter wordt. Waar haal je die tijd vandaan?

De maatschappelijk breed gedragen opvatting dat alles maakbaar is en dus ook perfect zal verlopen als je het maar 'goed' doet als professional, helpt niet mee. Dat legt een druk op professionals om alles uit de kast te halen. 'De politiek draagt daar soms onbedoeld aan bij. Natuurlijk is het fijn als iemand in de Tweede Kamer op tafels slaat en zegt: dit mag nooit meer gebeuren. Maar het effect is dan vaak dat mensen zich alleen nog maar focussen op het idee dat het niet mis mag gaan, en dat je dus nog meer focust op de casus in de hoop dat die in ieder geval morgen niet op de voorpagina staat.' De inmiddels verplichte beroepsregistratie in de jeugdhulp speelt daar ook een rol in. Volgens de ambassadeurs is dat een aspect dat meespeelt in het waarom professionals niet de stap van *case* naar *cause* maken. De vrees om je werk niet goed te doen, maakt dat de gerichtheid op de casus enorm is. Als het fout gaat, kun je er als individuele professional op worden aangesproken als je case niet goed afloopt. Het beleid is gericht op het nemen van individuele verantwoordelijkheid, en daardoor komt het nemen van verantwoordelijkheid voor het beïnvloeden van politiek en beleid minder snel als handelingsoptie naar voren.

Helpend

Voor de ambassadeurs staat buiten kijf dat het signaleren en agenderen bij hun werk horen, maar ook dat het bij lange na geen vanzelfsprekende praktijk is. Op de vraag wat voor hen helpend zou zijn, zeggen enke-

len dat politiseren op de opleidingen meer aandacht zou moeten krijgen. Daarnaast zou het helpen als duidelijker is waar zij hun signalen kunnen neerleggen om zo in gezamenlijkheid een structurele kwestie op de beleidsagenda te krijgen. Met name waar het gaat over de competenties om te kunnen signaleren en agenderen, wezen de ambassadeurs op het belang dit in de opleiding op te nemen. Niet met de bedoeling om de verantwoordelijkheid daar neer te leggen, maar vooral omdat je daar al in een vroeg stadium aan de benodigde bewustwording en vaardigheden kunt werken. Het gaat dan om de kennis en competenties om een signaal uit de praktijk te onderzoeken en analyseren, daar een weloverwogen standpunt over in te nemen en vervolgens dat standpunt op verschillende niveaus te agenderen. Dat vraagt om kennis van de sociologie, politiek, beleid en bestuurskunde, economie en filosofie, naast de meer agogisch en psychologisch gerichte vakken.

Beroepsverenigingen dragen door middel van de missie, de beroepsprofielen en de beroepscodes professionals op om niet alleen naar het individu, maar ook naar maatschappelijke en structurele aspecten te kijken. Wanneer de praktijkondersteuner opmerkt dat het niet in haar is opgekomen om het signaal over de toeslagenaffaire bij de beroepsvereniging neer te leggen, is daaruit mogelijk lering te trekken over de mate van toegankelijkheid en ondersteuning van een vereniging voor beroepsgeenoten. Het zou duidelijker kunnen zijn dat de zeepkist bij de beroepsvereniging staat, de plek waar signalen samen kunnen komen en gecollectiviseerd worden. Wanneer professionals terugdeinzen bij weerstand vanuit het systeem of zich kwetsbaar voelen omdat ze er alleen voor staan, dan is er een platform nodig om het geluid minder individueel en meer gezamenlijk te maken. Je durft nu eenmaal meer als je je gesteund voelt en het samen met anderen kan doen. Een beroepsvereniging kan dat platform om te collectiviseren en agenderen bieden door daartoe nadrukkelijker uit te nodigen. Inzichtelijk maken over welke thema's de beroepsvereniging zich uit naam van de professionals al heeft uitgesproken – in columns en een overzicht van 'agenderende acties' en standpunten – kan helpen om ook andere signalen via de collectieve beroepsgroep te agenderen. De beroepsvereniging kan vervolgens denkracht organiseren door professionals rond een thema samen te brengen en hen te faciliteren om signalen verder te onderzoeken

en een plan de campagne te maken. Daarnaast kan de beroepsvereniging via de lijnen met andere beroepsverenigingen, kennisinstituten, branches, cliëntorganisaties en beleidsmakers ondersteunen bij signalen sneller op de plek neerleggen waar de actie kan ontstaan.

Tot slot speelt een beroepsgroep als geheel een belangrijke rol bij de profilering en het verbeelden van de professional en zijn missie. In zijn dissertatie 'Beelden van de professional' heeft Ed de Jonge (2015) onderzocht welke beelden van professionals te onderscheiden zijn, en welke naar voren komen in artikelen van het vakblad voor de maatschappelijk werker (Maatwerk, thans Vakblad Sociaal Werk). De Jonge neemt in zijn inventarisatie twee beelden op die passen bij opdracht tot politiseren: de democratische professional en de kritische professional, beide wat hij noemt 'ethos-beelden'. Maar in zijn discoursanalyse van artikelen in het vaktijdschrift, komen deze twee beelden niet terug. Dat, aldus De Jonge, vraagt om andersoortig onderzoek: 'Zo kan het constateren van de afwezigheid van de democratische professional en de kritische praktijkwerker aanleiding zijn om na te denken over de rol van politiek bewustzijn in het hedendaagse maatschappelijk werk' (De Jonge, 2015, p. 295).

Het zou in dat licht interessant zijn om te inventariseren of in boeken, tijdschriften en andere bronnen taal te vinden is die refereert aan de door De Jonge genoemde beelden of aan de opdracht en verantwoordelijkheid om te signaleren en agenderen. Worden aspecten van jeugdhulp en jeugdbescherming voornamelijk in de taal van individuele veiligheidsproblematiek behandeld of worden er ook paragrafen en hoofdstukken gewijd aan maatschappelijke en structurele omstandigheden? Welke taal heeft de sociaal werker en meer specifiek de jeugdprofessional tot zijn beschikking om zich uit te spreken? Waar wordt die taal aangereikt en bekrachtigd? Naast het verwerven van competenties en het bieden van een ondersteuningsstructuur en podium, ligt er dus nog een uitdaging om de ontbrekende beelden van de democratische professional en de kritische praktijkwerker als inspirerende identiteiten naar voren te brengen. Professionals kunnen zich dan richten op die beelden, en terugvallen op steunstructuren wanneer het – ondanks hun inzet en competenties – te ingewikkeld wordt om als individuele werker op de zeepkist te staan.

Auteur

Jurja Steenmeijer is sociaal werker en ethicus. Ze werkt onder andere bij de beroepsvereniging van professionals in sociaal werk als beleidsmedewerker en trainer.

Referenties

- Aktiegroep Roze Pamflet (1970). Zwartboek Kinderbescherming. Canon Sociaal Werk. <https://www.canonsociaalwerk.eu/nl/>
- Belangenvereniging Minderjarigen (1983). *Als je nog een keer wegloopt breken we je beentjes*. 1971-1983. Canon Sociaal Werk. https://www.canonsociaalwerk.eu/1971_Belangenv_Minderjarigen/1983-Chronologisch-overzicht-acties-BM-1970-1983.pdf
- BPSW (2017). Competentieprofiel hbo jeugd- en gezinsprofessional. BPSW <https://www.bpsw.nl/professionals/jeugdhulp-en-jeugdzorgwerkers/programma-professionalisering-jeugdhulp-en-jeugdbescherming-pjj/>
- Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk (z.d). *'Je mag haar alles vertellen en dan vertelt ze het niet door'*, een interview met vertrouwenspersoon Cora-Mieke Lamper. BPSW. Geraadpleegd op <https://www.bpsw.nl/actueel/nieuws/item/een-interview-met-vertrouwenspersoon-cora-mieke-lamper/>
- Clarijs, R. (2017). *Handboek Jeugdbeleid en Jeugdhulp*. SWP
- Debaene, R., Van Bouchaute, B. (2019). Politisering. De democratische opdracht van het sociaal werk. In K. Hermans, P. Raeymaeckers, R. Roose, C. Vandekinderen (Eds.), *Sociaal werk. Mensenrechten in praktijk* (p. 64-82). LannooCamp
- De Jonge, E. (2015). *Beelden van de professional. Inspiratiebronnen voor professionalisering*. Eburon.
- De Swaan, A. (1989). *Zorg en de staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Bert Bakker.
- Dorp, M. van (2012). "Wij zijn geen hulpverleners". *Jeugd en Co*. Jrg. 6 Nr. 5.
- Hermans, K. (2014). De signaalfunctie en structureel sociaal werk. *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, 23, 3, p. 26-43.
- NOS (2019, 2 september). 'Eerste staking ooit in jeugdzorg: 'Heel heftig, maar de nood is hoog.' NOS.nl.
- Reckman, P. (1974). *Sociale aktie opnieuw bekeken*. In den Toren.
- Sociaal Werk Versterkt (2018). *Beroepscompetentieprofiel van de sociaal werker*. Sociaal-werkversterkt.nl.
- Sprinkhuizen, A. (2012). *1970 Jongeren Advies Centrum (JAC). Bloei en inkapseling van de Alternatieve Hulpverlening*. Canon Sociaal Werk. <https://www.canonsociaalwerk.eu/nl/>
- Van de Aar, M. (2019, 1 september). Jeugdzorg gaat ten onder aan slecht beleid. *Het Parool*.
- Van Riet, N., & Wouters, H. (1988). *Helpen = Leren. Politiserend maatschappelijk werk als bijdrage tot emancipatie*. (2 ed.). Dekker en van de Vegt.

Hoofdstuk 8

Maatschappelijk geëngageerd werken in de wijk

Hoe doe je dat dan?

LISBETH VERHAREN, MARIËL VAN PELT, RICHARD SLEEGERS

Sociaal werkers die in teams in de wijk werken, komen in aanraking met grote sociale vraagstukken als eenzaamheid, armoede, schuldenproblematiek, gezinsproblematiek en een toenemend aantal mensen met verward gedrag op straat. Zij hebben de gelegenheid om structurele oorzaken die ten grondslag liggen aan deze vraagstukken te signaleren, agenderen, engageren en politiseren. Zij zien dagelijks de effecten van landelijk, lokaal en organisatiebeleid en kunnen onderbouwd ‘terugpraten’ richting beleid en management. Uit onderzoek (Van Arum & Van Ende, 2018) blijkt echter dat sociaal werkers in sociale (wijk)teams zich vooral bezighouden met de individuele aanpak van individuele problemen. Collectieve arrangementen, zoals lotgenotencontacten of buurtontwikkeling, krijgen minder aandacht, ondanks dat sociaal werkers zelf aangeven dit wel belangrijk te vinden en dit in veel gemeenten een expliciete opdracht voor het sociaal werk is. De focus ligt op het ondersteunen van het sociaal functioneren van individuen en gezinnen. Daardoor zijn sociaal werkers vooral bezig met het oplossen van de gevolgen van structurele oorzaken van problemen, in plaats van het aanpakken van deze oorzaken en het voorkomen van deze problemen.

Zowel individueel georiënteerde als collectief gerichte sociaal werkers komen niet toe aan het vertolken richting beleidsmakers en gemeenten van structurele oorzaken van problemen van mensen en wat daarmee volgens hen zou moeten gebeuren. Terwijl dat juist van grote waarde zou kunnen zijn, ook voor inwoners met wie ze (nog) geen contact hebben. Juist doordat sociaal werkers in de wijk aanwezig zijn, dicht bij waar het

leven van mensen zich afspeelt, liggen de mogelijkheden om structurele oorzaken te signaleren voor hen voor het oprapen. Wijkgericht werken biedt kansen om niet alleen individuen en gezinnen te ondersteunen en groepen, buurten en gemeenschappen te activeren en faciliteren, maar ook om vanuit maatschappelijk engagement zichtbaar te maken hoe landelijk, lokaal en organisatiebeleid en het functioneren van overheid en organisaties mensen in de problemen brengt. Zoals een sociaal werker zegt: ‘Wij, met onze poten in de klei, zijn als eerste aanspreekpunt de ogen en oren die daadwerkelijk zien hoe beleidskeuzes in de gemeenschap hun uitwerking hebben.’ Signalen blijven te veel op de werkvloer liggen. Hier spelen tijdgebrek, werkdruk en handelingsverlegenheid in mee. ‘We signaleren hartstikke veel met elkaar, maar dan?’ Dat wil niet zeggen dat sociaal werkers geen werk willen maken van signaleren, agenderen, engageren en politiseren. Het maatschappelijk engagement zit de meeste professionals in het bloed. Hoe ze daar vorm aan zouden kunnen geven? Daarvoor gaan we eerst kijken naar enkele voorbeelden uit de praktijk, ontleend aan lopend onderzoek van de HAN en Movisie (zie kader 1).

kader 1

Het onderzoek ‘Sociaal werk op alle niveaus’

Voor het project ‘Sociaal werk op alle niveaus’ werken onderzoekers van de HAN en Movisie samen met teams van sociaal werkers aan de ontwikkeling van een houvast om tot een goede afweging en verantwoording te komen voor hun interventies. In de casuïstiekbesprekingen reflecteerden zij met de teams op de besluiten die sociaal werkers nemen en het niveau waarop zij interveniëren: individuen en huishoudens (microniveau); het collectief: groepen, wijken, gemeenschappen (mesoniveau); en organisaties en beleid (macroniveau).

In de besprekingen werd ingezoomd op wat een rol speelt bij de overwegingen. Daarbij werd gebruikgemaakt van de factoren uit het model ‘de beslissende professional’ (Spierts, Van Pelt, Van Rest, Verweij, 2017). Het gaat om vijf factoren: de inwoner(s) met voorkeuren, behoeften en wensen; typen kennis en kennisbenutting; organisatie en organisatorische context; maatschappelijke opdracht en waarden; en expertise en ervaring van de sociale professional. Te-

vens gingen de teamleden met elkaar in gesprek over wat er eigenlijk (nog meer) nodig was in de casussen. De condities van sociale kwaliteit – sociaal-economische zekerheid, sociale inclusie, sociale cohesie en sociale empowerment – werden gebruikt om grondig te kijken naar aanknopingspunten voor interventies (Verharen, 2017). Zo werd inzichtelijk welke structurele oorzaken van problemen sociaal werkers signaleerden, wat ze daar wel en niet mee deden op basis van welke overwegingen en welke signalen zij in eerste instantie niet zagen, maar die wel zichtbaar werden vanuit de condities van sociale kwaliteit.

Aanvullend werden interviews gehouden met beleidsmedewerkers van de gemeenten en leidinggevendenden van de organisaties waar de sociaal werkers in dienst waren. Zo kregen we ook vanuit hun perspectief zicht op factoren die een rol spelen in de keuzen van de sociaal werkers en op de wensen en (on)mogelijkheden om ook daadwerkelijk op alle drie niveaus te interveniëren. Voor dit hoofdstuk maken wij gebruik van resultaten van het onderzoek.

(1) MKD en gebrekkig ov

Een kind van tweeënhalve uit een Syrisch gezin met (waarschijnlijk) een taalontwikkelingsstoornis kan na veel moeizame gesprekken en geregeld naar een medisch kinderdagverblijf (MKD). Vader brengt het kind daar vier dagen per week naartoe en tegelijkertijd de moeder naar de inburgeringscursus, want dat is daar om de hoek. Als de vader een lang verwachte betere nieuwe baan krijgt, in lijn met de eisen die de gemeente stelt, gaat dit niet meer. Het MKD dringt erop aan dat de ouders zelf vervoer regelen. Binnen hun beperkte netwerk zijn echter geen oplossingen te vinden en vrijwilligersorganisaties zitten vol of kunnen niet de volle vier dagen inspringen. Als de sociaal werker een vervoersaanvraag doet, stuit ze op verwarrende regelingen en tegengestelde belangen bij instanties en gemeente; uitzonderingen die eerst wel en dan weer niet gemaakt kunnen worden, de een die naar de verantwoordelijkheid van de ander wijst; en het gezin dat daar tussenin staat, op het randje van zich weer onttrekken aan de zorg. Het is een vaker voorkomend signaal in de kleine plattelandsgemeente waar vluchtelingengezinnen zijn opgevangen, die ver weg van voorzieningen wonen en waar gebrekkig ov is.

De sociaal werker betreft de zorgbemiddelaar en wacht daarna op antwoord. Ze kaart het signaal ook aan bij haar leidinggevende om het bij de gemeente neer te leggen. Ze verzucht dat al dat geregeld afleidt van haar kerntaak, namelijk het bevorderen van de ontwikkeling van het kind en het gezin. Als dit vervoer niet geregeld kan worden, was al die moeite om het kind op het MKD te krijgen voor niets geweest. Een actie op touw zetten om de regiodeal die gemeente eerder met vervoerders sloot open te breken, lijkt haar onhaalbaar.

(2) Skaten zonder schade

Bij de ingang van een nieuw en modern gemeentehuis in een stad in Midden-Limburg wordt dagelijks veel geskatet door een groep jongeren. Dit zorgt voor wat overlast voor bezoekers, maar vooral voor terugkerende schade aan de nieuwe stoep en trap, wat qua reparatie het nodige geld kost. De jongerenwerker praat hierover met de jongeren. Voor hen is het belangrijk een eigen plek te hebben, een plek waar zij elkaar kunnen ontmoeten en bezig zijn. De jongerenwerker heeft ook contact met een jong skate-talent met (Olympische) ambities, dat op zoek is naar een plek waar zij goed kan oefenen en waarvoor zij niet of nauwelijks hoeft te betalen, omdat zij en haar familie daar geen geld voor hebben. De jongerenwerker verbindt deze drie vragen en partijen met elkaar. Hij brengt twee kar-trekkers uit de groep met de gemeente in contact om te praten over de mogelijkheden van een skatebaan. Hij bepleit dat de aanlegkosten van een skatebaan opwegen tegen de voortdurende kosten van schade aan de stoep voor het gemeentehuis. Liever investeren in de groep dan in repareren van de schade. Bovendien wordt de skatebaan een plek die door iedereen in de gemeente gebruikt kan worden. De gemeente staat er open voor en werkt mee.

De jongerenwerker begeleidt de jongeren bij het oprichten van een stichting voor de skatebaan. De gemeente stelt een loods beschikbaar met omliggend terrein waar de jongeren kunnen skaten. Dit wordt met geld van de gemeente opgeknapt. Al met al kost dit beduidend minder dan het repareren van terugkerende schade bij het gemeentehuis. De gemeente heeft zo bijgedragen aan participatie en gezond opgroeien van jongeren én geld bespaard. De jongeren hebben een plek voor langere tijd waar zij

bezig zijn, elkaar kunnen ontmoeten en deel uit kunnen maken van hun peergroup. Het jonge skate-talent mag onbeperkt en gratis van het nieuwe skateterrein gebruikmaken in ruil voor gratis skateles aan de jongeren.

(3) *Nieuwkomers in kleine dorpen*

Een gezinswerker spreekt voor de tweede maal met een nieuwkomersgezin over de moeite die het gezin heeft om geaccepteerd te worden in het dorp, in het bijzonder op school. In een teamoverleg vraagt hij aan collega's of zij vergelijkbare signalen opvangen bij gezinnen. Dit beweegt hen ertoe om het signaal omtrent (het gebrek aan) sociale inclusie aan te kaarten bij de buurtpreventiewerker en daarna (samen) bij de gemeente. In eerste instantie lijkt hun agenderende interventie effect te hebben. De gemeente organiseert een breed overleg met alle betrokken partijen in de wijk en omgeving. Visies, taken en ieders aandeel in het geheel worden besproken. Bovendien wordt het vraagstuk door de consulent van de gemeente op de raadsagenda gezet. *So far so good*. Daarna bloedt het initiatief echter dood. Een beloofde vervolgbijeenkomst komt maar niet, ook niet na drie keer vragen bij de gemeente. Er komt ook geen andere vorm van terugkoppeling of terugrapportage van de betrokken partijen over acties die al dan niet zijn ondernomen naar aanleiding van de bijeenkomst. Door gebrek aan eigenaarschap moddert elke partij maar wat aan op zijn 'eigen erf', maar wordt de gemeenschappelijkheid van de actie gemist. Eén collectieve actie die vanuit opbouwwerk kwam is een activiteit voor vrouwen rondom het Suikerfeest. De signalen over gebrek aan sociale inclusie blijven en de sociaal werkers lossen het zo goed als kan in de gezinnen op.

Na verloop van tijd ontstaat er berusting bij de nieuwkomers en moedeloosheid bij de sociaal werkers. Het gezin ziet toch maar van school te veranderen als oplossing. De sociaal werkers besluiten zich een volgende keer nog eens goed te bedenken alvorens zoveel te investeren in het aankaarten van signalen dat uiteindelijk toch weinig tot niets oplevert. Ze zijn van mening dat ze de tijd beter kunnen benutten om gezinnen te helpen met concrete opvoedhulp.

Signaleren en dan?

Signaleren is een vak apart binnen het sociaal werk. Er zijn verschillende

vormen en definities, maar een bekende driedeling is (Scholte, Felten, & Sprinkhuizen, 2013): signaleren als aanvulling op het hulpverlenend handelen (bijvoorbeeld signaleren van problematisch gedrag in een opvoedcontext); signaleren als eerste fase van preventie (bijvoorbeeld signaleren van eerste tekenen van radicalisering onder jongeren in een wijk); signaleren als professie-gebonden maatschappelijke taak (bijvoorbeeld signaleren van tekorten of gebreken bij andere organisaties of in wet- en regelgeving). Deze laatste vorm, waar het bij politiseren doorgaans om draait, gaat in op structurele vraagstukken op het gebied van sociale kwaliteit en juist die raakt nogal eens achterop in de vaart van het werk. Het is niet zo dat de sociaal werkers in ons onderzoek de structurele signalen niet zien (zie kader 2). Er is echter een verschil in zien wat er nodig is en de mogelijkheden zien en grijpen om ook te doen wat nodig is. De middelen en mogelijkheden om signalen in actie om te zetten moeten eveneens voorhanden zijn.

kader 2

Signalen en interventies op drie niveaus

In het onderzoek is de term signaleren 186 keer benoemd, 88 keer door sociaal werkers (in de achttien casussen), 82 keer door managers en beleidsmedewerkers van gemeenten (in zes interviews). Uiteindelijk waren er negen signalen waarvan direct duidelijk was dat die om interveniëren op macroniveau vroegen, waaronder ook de hierboven beschreven voorbeelden.

Interventies op macroniveau waren wel duidelijk in de minderheid: in de achttien casussen die met de teams zijn besproken zijn er 1178 feitelijke en wenselijke interventies of 'acties' genoemd, waarvan 470 (40 procent) op microniveau, 427 (36 procent) op mesoniveau en 281 (24 procent) op macroniveau. Van de 48 concreet benoemde macro-interventies vielen er 36 onder de noemer wenselijk, ze zijn dus niet feitelijk uitgevoerd. Van de twaalf feitelijke interventies is er één door vrijwilligers uitgevoerd, één leidde tot een 'teamontwikkelingsdag' vanuit de gemeente, één tot een verbeterde vergaderstructuur en één tot een bankje in de stad. De andere waren doorgaans beperkt tot het neerleggen van het signaal bij iemand 'hogerop'. Ter vergelijking: driekwart van de micro-interventies werden feitelijk uitgevoerd.

Uit ons onderzoek bleek dat signalen en interventies doorgaans niet aan één niveau te koppelen zijn, het is meer een continuüm: een casus toont signalen op alle niveaus en er kan dus op meerdere niveaus ingestoken worden. Door daar in de casusbesprekingen expliciet op aan te sturen, ontstonden in de brainstorm meer ideeën voor interveniëren op meerdere niveaus. Daaruit kan geleerd worden dat een sociaal werker liefst voortdurend dat hele continuüm voor ogen zou moeten hebben – de hele reikwijdte aan interventiemogelijkheden. Het is ook fijn dat er collega's aan tafel zitten uit verschillende disciplines en met diverse ervaring, want samen zie je meer dan alleen. Het vooraf langslopen van de vier voorwaarden van sociale kwaliteit (sociaal-economische zekerheid, sociale inclusie, sociale cohesie en sociale empowerment) en die in volgorde van belangrijkheid plaatsen, hielp om structurele signalen in een casus te ontdekken. Maar weten 'aan welke knop je zou moeten draaien', wil nog niet zeggen dat je ook weet hoe dat te doen. 1) In de casus van het MKD werd de zorgbemiddelaar ingezet om alsnog het vervoer voor dit ene gezin geregeld te krijgen; de leidinggevende werd gevraagd de zaak bij de gemeente neer te leggen; maar het vervoersprobleem werd uiteindelijk niet structureel aangepakt. 2) De casus van de skatende jongeren is een mooi voorbeeld van combinatie van interventies op verschillende niveaus, wat uiteindelijk leidt tot een win-winsituatie. Doordat de jongerenwerker weet wat er speelt, goede contacten heeft met individuele en groepen jongeren en een ingang bij de gemeente heeft, kan hij op alle drie de niveaus interventies plegen en ook verbindingen tussen niveaus leggen. Het politiserende in deze casus is dat hij de groep jongeren, meer specifiek de kartrekkers, helpt bij het voorbereiden en voeren van het gesprek met de gemeenteambtenaren. Zo kunnen deze jongeren zelf hun stem laten horen en laten zien dat zij mee willen en kunnen denken over een alternatieve oplossing voor hun behoefte aan skaten, bezig zijn en ontmoeting. 3) In de casus van de nieuwkomers ging het om versterken van sociale inclusie, maar werd uiteindelijk van elke betrokken organisatie verwacht dat op het 'eigen erf' te doen, oftewel: doe maar wat je kunt op microniveau (gesprekken voeren met het gezin en met school), soms op mesoniveau (activiteit voor vrouwen in de wijk rondom het Suikerfeest), maar op macroniveau, bijvoorbeeld door het schoolbestuur en de gemeente, werd geen enkele actie verbonden aan het signaal.

We leren van deze voorbeelden dat signaleren een kop en een staart moet hebben; een iteratief proces waarin alle betrokken partijen in de keten hun rol moeten pakken. Stokt er in die keten iets, dan stopt het proces en loopt het signaal dood. Dit vraagt om organisatie: een meer systematische manier van signaleren opnemen in de werkprocessen. Het vraagt om korte lijnen tussen werkers, leidinggevend en gemeente en de veiligheid om zich open en ongecensureerd te kunnen uitspreken. Bij sociaal werkers zelf zien we, in meer of mindere mate, verantwoordelijkheid, doorzettingsvermogen en tijd nemen voor de signaleringstaak. Maar er speelt ook handelingsverlegenheid en ontmoediging, zoals in de eerste casus. De sociaal werker zou 'dit niet hoeven doen' is een veelgehoorde verzuchting, waar vaak de overtuiging onder ligt dat ze 'op dat niveau niks kunnen veranderen'. Hier speelt het vraagstuk van de taakopvatting: is signaleren als professie-gebonden taak voldoende in het bewustzijn van de sociaal werker aanwezig? In interviews met managers en beleidsmedewerkers blijkt dat die taak wel uitdrukkelijk bij sociaal werkers wordt neergelegd. Sociaal werkers staan midden in de leefwereld van inwoners en zijn zo de ogen en oren van de beleidsmakers. Vanuit hun beleving staan de deuren wagenwijd open en wordt input verwelkomd. Hoe kort de lijntjes in de praktijk echt zijn, verschilt enorm. Het is ook de vraag of sociaal werkers zelf zich in die verbindende rol zien. Er zijn ook hele mooie voorbeelden waarin het lukt, zoals in de tweede casus. Daar vraagt het om creativiteit en doorzettingsvermogen van de sociaal werker, met soms een steuntje in de rug van een teamleider die een nog net wat kortere lijn naar en net wat meer invloed heeft bij de gemeenteamtbanen. In de derde casus is er zowel de taakopvatting als het doorzettingsvermogen, maar draait het om 'return on investment': levert de geïnvesteerde tijd ook zichtbaar verandering op macroniveau op?

Bevorderende en belemmerende factoren

Maatschappelijk geëngageerd werken vanuit een wijkteam gaat niet vanzelf. Bij signaleren, agenderen, engageren en politiseren spelen verschillende factoren een rol die dit bevorderen of juist belemmeren. In ons onderzoek komen een aantal van zulke factoren naar voren, die we hieronder bespreken, zonder uitputtend te zijn.

Stilstaan

Het begint met het belang van stilstaan. Stilstaan is nodig om meer overstijgend naar het werk te kijken: ontwikkelingen volgen, signalen bespreken en daarin patronen herkennen. Maar ook stilstaan bij de opdracht van het team en van iedere individuele professional daarin is wenselijk. Dit laatste is belangrijk zo bleek tijdens ons onderzoek, omdat bij de sociaal werkers in de teams lang niet altijd duidelijk was 'waar we van zijn'. Bovendien leidt het ook tot dilemma's. Een sociaal werker zegt: 'Wat moet ik dan doen volgens mijn beroepscode en wat kan ik doen?' Een andere sociaal werker: 'Dat wij de opdracht krijgen van de gemeente wil niet zeggen dat wij alles maar moeten doen.' Een derde sociaal werker zegt hierover: 'Dus daar moeten we zelf ook wat over zeggen. Het is niet alleen wat de gemeente wil.' Met elkaar stilstaan helpt om de gezamenlijke koers te bepalen. En zo'n gezamenlijke koers biedt ondersteuning bij het maken van keuzes over handelen. Ook de beroepscode kan bij het maken van afwegingen over het handelen van sociaal werkers houvast bieden, zeker ook bij de vraag of iets bij je opdracht als sociaal werker hoort. Toch wordt de beroepscode niet vaak als bron genoemd door de sociaal werkers in ons onderzoek.

Signaleren is niet goed uitgewerkt als onderdeel van het werkproces en lijkt mede daardoor ook niet tot het werk te behoren. Er zijn geen vaste stappen en activiteiten, er is geen plek waar signalen neergelegd en bijgehouden kunnen worden, er is geen duidelijkheid over wie wanneer signalen analyseert, noch een vast moment waarop signalen besproken worden met duidelijkheid over wie hierbij wat doet. Dit zien we duidelijk terugkomen in de eerste casus 'MKD en gebrekkig ov', waarbij de sociaal werker verzucht dat het bezig zijn met signaleren haar afhoudt van het eigenlijke werk. Bovendien vragen de sociaal werkers zich af of signaleren en agenderen wel expliciet in de opdracht van de gemeente zit. Er kan ook een verschil zitten tussen wat de gemeente verwacht en hoe de gemeente daar in de praktijk mee omgaat, zoals in de derde casus. Nadat de gemeente eerst duidelijk laat zien open te staan voor signalen vanuit de sociaal werkers en naar aanleiding daarvan een breed overleg organiseert, gebeurt er daarna zonder opgaaft van redenen niets meer, ondanks toezeggingen en herhaaldelijke herinneringen vanuit de werkers. Dit leidt ertoe dat de sociaal werkers zich in hun signalering- en agenderingopgave niet serieus

genomen voelen worden.

Bij de ene gemeente in ons onderzoek heeft het sociale team de opdracht om bij te dragen aan een vitale gemeenschap. In dat kader wordt het team onder meer gevraagd om twee keer per jaar aan te sluiten bij werkateliers. Hierin bespreken sociaal werkers, inwoners en gemeenteambtenaren themagericht – armoede en schulden, eenzaamheid, dorpsontwikkeling en het beroep op jeugdzorg – ontwikkelingen in de gemeente en in aansluiting daarop wat nodig is vanuit de verschillende partijen om deze sociale problemen te verminderen. De sociaal werkers uit het wijkteam kunnen daar dus signalen inbrengen en voorstellen doen voor (andere) aanpakken. Ze horen alleen lang niet altijd terug wat er met hun inbreng gedaan wordt. Dit gebrek aan terugkoppeling vormt een belemmering voor een volgende keer: ze zullen zich wel twee keer bedenken alvorens opnieuw signalen gebundeld te agenderen. In de andere gemeente staat de signaalfunctie van het werk op de laatste plaats en wordt van de sociaal werkers vooral niet verwacht, zelfs ontmoedigd door de gemeente en het management, dat zij contact opnemen met gemeenteambtenaren of wethouders bij signalen van nieuwe vraagstukken of problemen, bijvoorbeeld omdat de uitvoering van bepaalde sociale beleidsmaatregelen negatief uitpakt voor inwoners. Als sociaal werkers hier al actie op willen ondernemen, moeten ze eerst afstemmen met het management van hun organisatie of en zo ja hoe zij dat kunnen doen. Sophie Hospers (2021) schrijft in het essay ‘Eigenkracht is Samenkracht’ dat het bij het interveniëren van wijkteams ‘aan de beleids-tafel’ (p. 15) van belang is stil te staan bij de ruimte die de professional heeft om present en nabij te zijn in wijken en buurten om van daaruit signalen van problemen en behoeften van inwoners op te vangen. Als een professional kritiek heeft op het beleid en de regelgeving moeten gemeente, organisatie en professionals volgens haar tevens gezamenlijk stilstaan bij ‘onze manieren’ (p. 16) – dat wil zeggen bij hoe kritiek uiten mogelijk wordt gemaakt, waar kritiek neergelegd kan worden en hoe en met wie kritiek besproken wordt en hoe er terugkoppeling plaatsvindt over wat ermee gedaan wordt en waarom.

Zelfreflectie, inhoudelijk overleg met collega’s en samenwerkingspartners, intervisie en casuïstiekbesprekingen helpen om stil te staan. Daar moet dan ook tijd en ruimte voor zijn en dit moet georganiseerd worden.

Dit is niet bij alle teams even goed geregeld. Deels omdat er geen tijd en ruimte voor is vanuit de organisatie, deels omdat tijd voor inhoudelijke overleggen opgaat aan logistieke en organisatorische onderwerpen (case-loadverdeling, vakantieplanning, roostering), deels omdat overleggen worden afgezegd vanwege het eigen werk dat de professional heeft. Het helpt dan als bijvoorbeeld de teamleider het voortouw neemt. Of zoals een teamleider het formuleert: ‘Het is niet erg dat mijn rol is om juist die momenten te plannen waarin je zegt: oké even voeten op de tafel en wat zien we nu in ... (de betreffende gemeente, *red.*) en wat willen we daaraan doen. Iemand moet dat doen.’

Vragen

Wat zowel sociaal werkers als leidinggevenden heel vaak noemen is het belang van vragen. Vragen stellen aan jezelf, aan anderen binnen en buiten je team en je laten bevragen. ‘Goede’ en ‘relevante’ vragen stellen werkt bevorderend omdat je aangezet wordt tot nadenken en expliciteren van keuzes. Kan het ook anders? Zijn er alternatieven? Waarom heb ik deze keuze gemaakt? Zien we deze individuele vraag of probleem vaker en hoe komt dat? Door middel van vragen stellen kun je je besluit en handelen toetsen aan dat van anderen. Bij maatschappelijk geëngageerd werken zijn vragen op het gebied van signaleren en agenderen van groot belang. Zie bijvoorbeeld casus drie waarin de gezinswerker aan collega’s vraagt of zij vergelijkbare signalen van nieuwkomersgezinnen krijgen. Een ander voorbeeld van zo’n vraag die in een andere casus uit ons onderzoek naar voren kwam is: ‘Hoe vaak hebben in deze woning al statushouders gewoond? En kunnen we met de woningbouwvereniging afspraken maken om voor statushouders ook andere woningen in andere buurten beschikbaar te stellen?’

Kijken door de bril van de condities van sociale kwaliteit (Verharen, 2017) draagt bij aan andere vragen stellen, vragen bijvoorbeeld die helpen om aandacht te hebben voor de sociale en maatschappelijke invloeden in een casus, zoals: welke uitsluitende mechanismen spelen hierin een rol? Deze vraag speelde bijvoorbeeld rondom een kernoverleg van actieve inwoners in een dorp en de rol die de opbouwwerker in het team had om ervoor te zorgen dat dit kernoverleg openstond voor ideeën en initiatieven

van andere inwoners in het dorp die geen deel uitmaakten van het kern-overleg. Om vragen vanuit verschillende perspectieven te stellen helpen de factoren uit het model ‘de beslissende professional’ (Spierts et al., 2017): op welke kennis baseren we dit en wat is vanuit het perspectief van de inwoner het meest van belang? Een mooi voorbeeld is de situatie van een hulpbehoevende man die vanwege zijn diagnose eigenlijk niet voor ondersteuning bij het team in aanmerking kwam, maar ook (nog) geen hulp kreeg vanuit een andere instantie. De sociaal werker stelde daarom tijdens de casuïstiekbespreking de vraag: ‘Hoe gaan we hiermee om want deze inwoner dreigt tussen wal en schip te raken?’

Geen tijd nemen voor vragen en doorvragen werkt belemmerend op het signaleren en aankaarten van structurele oorzaken. Dit wordt in de hand gewerkt door de dominantie van de waan van de dag (zie ook Spierts et al., 2017). De sociaal werkers ervaren werkdruk, des te meer als er wachtlijsten zijn. Ze willen zoveel mogelijk mensen helpen en blijven daardoor routinematig vaak oplossingen zoeken in het persoonlijke leven van inwoners en gezinnen. Zeker de sociaal werkers die een opleiding en achtergrond hebben in het individuele hulpverlening. Dat je wellicht meer inwoners beter kunt helpen als je signaleert welke structurele oorzaken van problemen spelen, dit aankaart en waar mogelijk voorstellen doet voor alternatieve aanpakken of beleid, wordt door de waan van de dag uit het oog verloren.

Ondersteuning

‘Nou eh stel je voor dat we echt kritisch gaan lopen doen’, vertelt een sociaal werker, ‘en je krijgt hem andersom terug van de gemeente en zij geven aan dat is werkweigering ... dat is iets wat ik echt, dat risico wil ik gewoon niet lopen.’ Maatschappelijk geëngageerd werken vraagt om steun, bleek uit ons onderzoek. Emotionele, praktische en inhoudelijke steun van verschillende kanten: collega-sociaal werkers binnen en buiten je team, samenwerkingspartners, leidinggevend. En meer algemeen steun vanuit de organisatie. Dat betekent dat managers en bestuurders beschikbaar zijn voor sociaal werkers en waar nodig hun positie, doorzettingsmacht en beslissingsbevoegdheid inzetten om werkers en teams te ondersteunen bij het doen van interventies die zij nodig vinden. Een directeur-bestuurder van

een welzijnsorganisatie zegt: ‘Als er lef wordt gevraagd van de professional dan moet je als manager en bestuurder ook zeggen: jongens je mag gaan, doe wat goed is en als jij ergens op aangesproken wordt ondersteun ik je.’

Emotionele steun gaat over je gesteund voelen door anderen. Je bevestigd voelen in de koers die je vaart. Dat je er niet alleen voor staat, ‘dat het breder gedragen wordt’, zegt een sociaal werker, en dat je weet dat je kunt terugvallen op collega’s, de teamleider of anderen als dat nodig is. Praktische steun gaat over meehelpen of meedoen met een collega. Iets voor een ander doen in de vorm van een telefoontje plegen, meegaan naar een gesprek of iets overnemen. Inhoudelijke steun houdt in dat je gebruik kan maken van de expertise van anderen, van hun frisse blik en aangedragen alternatieven. De casuïstiekbesprekingen bleken bij uitstek een manier om steun te geven en te ontvangen.

Kennis en ervaring

Maatschappelijk geëngageerd werken vraagt specifieke kennis en ervaring. In ons onderzoek werden onder meer genoemd: kennis van gemeentelijk beleid, de gemeentelijke financiële situatie, de gemeentelijke politiek, plus kennis van de spelers zodat je weet bij wie je waarvoor moet zijn. Politieke sensitiviteit wordt hierbij ook genoemd. Het gaat dan om weten hoe de landelijke en gemeentelijke politiek en organisatie in elkaar zitten. Welke partijen deel uit maken van de gemeenteraad en wat hun opvattingen over sociale problemen en het sociaal werk zijn en hoe de onderlinge verhoudingen liggen. Wie waar wethouder van is en vooral welke wethouder gaat over het sociaal domein. Welke ambtenaren handig zijn om te kennen, omdat ze zich op jouw terrein begeven of gaan over subsidies waar jij ten behoeve van cliënten, inwoners en buurten een beroep op moet doen. Maar ook weten hoe je lobbyt en op een goede manier een signaal op de agenda van de wethouder krijgt bijvoorbeeld, is van belang. Zo vertelt een stadsdeelmanager uit een middelgrote stad in één van de interviews dat het heel goed is om via verhalen en voorbeelden van inwoners knelpunten en problemen aan te kaarten bij beleidsmakers, maar dat daar tegelijkertijd het gevaar in schuilt van incidentenpolitiek. Hiermee bedoelt hij dat het ertoe kan leiden dat een wethouder of een gemeenteraadslid een specifiek geval heel erg uitvergroot, ook vanwege eigen politiek belang. Ver-

volgens komt er dan wel een oplossing voor de situatie van deze specifieke meneer of mevrouw, maar wordt vergeten dat zij vooral een illustratie zijn van een veel hardnekkiger en groter structureel probleem, wat nog steeds niet wordt opgepakt. Van verschillende kanten – sociaal werkers, managers en gemeentelijke vertegenwoordigers – werd aangegeven dat het aan deze kennis en ervaring nog weleens schort bij de sociaal werkers in de sociale (wijk)teams.

Ook kennis en ervaring op het gebied van methodisch signaleren werden genoemd als belangrijk voor maatschappelijk geëngageerd werken: van signalen oppikken, bundelen, analyseren, acties aan verbinden, evalueren tot terugkoppelen (zie ook Scholte et al., 2013). Daarnaast noemde men dat er meer kennis en kunde nodig zijn van typen interventies die bij welke niveaus kunnen worden ingezet, gekoppeld aan de doelen waaraan je met de inwoner(s) wilt werken. Dit geldt met name voor interventies op het gebied van organisatie en beleid (macroniveau). Voor het vergroten van kennis en ervaring over maatschappelijk geëngageerd werken werd het belang van voorbeelden van interventies genoemd uit andere praktijken of uit onderzoek. Zoals bijvoorbeeld de interventies die genoemd worden in de publicatie 'De invloedrijke sociale professional' (Dam & Van Kluft, 2015) – onder andere spreektijd aanvragen bij een gemeenteraadsvergadering of de publiciteit zoeken. Goede voorbeelden uit eigen praktijksituaties, zoals bij terugkoppeling op ingebrachte signalen zien dat er echt iets veranderd is, maken patronen en alternatieve manieren van handelen zichtbaar. Hiermee wordt voorkomen dat je als sociaal werker de moed en de energie voor maatschappelijk geëngageerd werken verliest, zoals deze sociaal werker: '... dat ook wel meespeelt dat ik zelf gewoon persoonlijk een beetje moeheid ervaar in het steeds maar weer porren en proberen en aanzwengelen.'

Welke kennis en ervaring uitgebreid moeten worden, hangt af van de samenstelling van het team en de expertise van de individuele werkers in het team. De sociaal werkers met een jongerenwerk- en opbouwwerkachtergrond en degenen die als buurtcoach bezig waren met buurtontwikkeling en samenlevingsopbouw hebben een voorsprong op het gebied van collectieve interventies op mesoniveau en interventies op het gebied van beleid en organisatie.

Organisatiecontext

Niet alleen uit ons onderzoek, ook uit ander onderzoek naar besluitvorming in twee sociale teams (Spierts & Verweij, 2020) blijkt dat de organisatie en de organisatiecontext grote invloed hebben op de handelingsruimte van sociaal werkers en teams. Deze bepalen voor een groot deel de kaders waarin gewerkt moet worden en daarmee de feitelijke ruimte van sociaal werkers. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de manier van aanmelden. Sociaal werkers vertellen dat de aanmeldingsvraag en de manier waarop die geregistreerd wordt vaak al bepalend is voor welke interventies ingezet kunnen worden. Maar denk ook aan de samenstelling van het team, de financiering van het werk, de samenwerkingspartners en de taak- en rolverdeling daartussen, de fysieke plek waar gewerkt wordt – in een buurtcentrum, gezondheidscentrum, kantoor van de organisatie –, en de schaalgrootte: in een kleinere organisatie en gemeente zijn de lijnen vaak korter. Dit is allemaal bepalend voor de ruimte die sociaal werkers hebben om eigen afwegingen te maken en waar nodig in te zetten op maatschappelijk geëngageerd werken.

Door veranderingen in beleid en aanbestedingen komt de continuïteit in het werk onder druk te staan (Van der Lans, 2020; Spit & Engbersen, 2021). Dit zagen we terug in de teams. Net als veel wisselingen in teamsamenstelling door tijdelijke contracten, opsplitsing van teams in jeugd en volwassenen vanwege ander gemeentebeleid en zelfs de opheffing van een team omdat de aanbesteding gegund werd aan een andere organisatie. Dit bemoeilijkt onderling inhoudelijk overleg en samenwerking en vergroot het waan-van-de-dag-gevoel waardoor de sociaal werkers eerder terugvallen op routinematig handelen. Om toch ruimte te ervaren en in te nemen zijn de inzet van de eerdergenoemde factoren des te belangrijker, maar daar zit een organisatorische en beleidsgrens aan. Sterk sociaal werk behoeft niet voor niets sterk sociaal beleid (Van Regenmortel, 2020).

Potenties

Veel sociaal werkers voeren hun vak uit in een wijk, in de dagelijkse woon- en leefomgeving van mensen. Zij krijgen tal van doorkijkjes in het gewone leven van mensen en zien hoe factoren op meso- en macroniveau de mogelijkheden van individuen en gezinnen beïnvloeden. Sociaal werkers

willen van betekenis zijn voor mensen in kwetsbare omstandigheden in de wijk. Zij zijn sociaal geëngageerd. Zij willen helpen. De vraag is wat behulpzaam is. Sociaal werkers in de wijk nemen veelal hun toevlucht tot het ondersteunen en toerusten van individuen en gezinnen. Een aantal houdt zich bezig met het ondersteunen en activeren van groepen, buurten, gemeenschappen. De meesten weten heel goed dat er vaak veranderingen op een ander niveau nodig zijn om echt te helpen. Zij signaleren genoeg, maar dit leidt slechts in een beperkt aantal gevallen tot maatschappelijk geëngageerd werken, tot het beïnvloeden van structurele maatschappelijke oorzaken. De meesten willen dat wel en een deel heeft ook zicht op wat zij nodig hebben om dat te kunnen doen. Een ander deel mist echter de kennis en kunde om te signaleren, agenderen en politiseren. Dat betekent dat er nog wel wat te doen is op het gebied van opleiding en deskundigheidsbevordering.

De sociaal werkers in de wijk moeten de ruimte krijgen en nemen om, ondanks alle werkdruk en hectiek, stil te staan. Stilstaan bij hun opdracht, stilstaan bij de keuzes die ze maken, elkaar daarover bevragen en elkaar ondersteunen bij het maken van andere keuzen. Theoretische modellen als sociale kwaliteit en professionele besluitvorming helpen bij het bedenken van goede vragen aan elkaar en bij het inventariseren wat het goede is om te doen. De samenstelling van het team is van invloed op wat de gezamenlijke reflectie oplevert. Maar ook een leidinggevende kan een belangrijke rol spelen in het stilstaan, bevragen en ondersteunen. Stilstaan om maatschappelijk geëngageerd te werken staat onder druk door kwesties die spelen in de organisatorische context, zoals wachtlijsten, taaie regelgeving en organisatorische onrust ten gevolge van aanbestedingen van het sociaal werk in de wijk. Sociaal werk bouwt op sociale relaties, sociale verbindingen. Elkaar kennen en erkennen, weten wat er speelt, weten wie betrokken zijn, onderling vertrouwen en respect zijn de fundamenten waarop sociaal werkers bouwen. Het zijn deze sociale verbindingen die het mogelijk maken om structurele oorzaken te signaleren en werk te maken van maatschappelijk geëngageerd werken in de wijk. Het potentieel om maatschappelijk geëngageerd te werken is groot, maar sociaal werkers hebben de maatschappij (landelijke en lokale overheid) nodig om dit mogelijk te maken.

Auteurs

Lisbeth Verharen is lector Versterken van Sociale Kwaliteit aan de HAN. Tevens is zij programmamanager Health, waarbij HAN-breed wordt ingezet op het verkleinen van sociaal-economische gezondheidsverschillen.

Mariël van Pelt is senior-adviseur bij Movisie op het gebied van Sociaal Werk en Professionalisering en hoofddocent bij de Master Social Work van de HAN University of Applied Sciences.

Richard Slegers doceert FRESH (Filosofie, Recht, Ethiek, Sociologie en Historie van het beroep) bij de opleiding Pedagogiek en Toegepaste Wereldbeschouwingen bij de Minor Zingevinggericht werken aan de HAN. Daarnaast is hij docent-onderzoeker bij het lectoraat Versterken van Sociale Kwaliteit en vrijwilliger bij de Nijmeegse sociale jongereninterventie Futsal Chabbab.

Referenties

- Hospers, S. (2021). *Eigen Kracht als 'Samenkracht'. Werken in netwerken aan een inclusieve samenleving*. IWW & Associatie Wijkteams.
- Scholte, M., Felten, H., & Sprinkhuizen, A. (2013). *Opgelet! Systematisch signaleren in maatschappelijke ondersteuning en eerstelijnszorg*. Coutinho.
- Spierts, M., Van Pelt, M., Van Rest, E., & Verweij, S. (2017). *Visie en vakbekwaamheid maken het verschil. Over professionele besluitvorming in het sociaal werk*. Movisie.
- Spierts, M., & Verweij, S. (2020). *Beslissen onder hoogspanning. Sociale wijkteams in actie*. Movisie.
- Spit, N., Jansen, T., & Engbersen, R. (2021, 24 mei). Sociaal werk kampt op meerdere fronten met gebrek aan continuïteit. *Sociale vraagstukken.nl*.
- Verharen, L. (2017). *Being There. Samenwerken aan het Versterken van Sociale Kwaliteit*. HAN University of Applied Sciences Press.
- Van Arum, S., & Van Ende, T. (2018). *Sociale (wijk)teams opnieuw uitgelicht. Derde landelijke peiling over gemeenten (zomer 2017)*. Movisie.
- Van Dam, C., & Kluft, M. (2015). *De invloedrijke professional, infographics*. Movisie.
- Van der Lans, J. (2020). *Het dogma aanbesteden en waarom we het in het sociaal domein achter ons moeten laten*. LSA bewoners.
- Van Regenmortel, T. (2020). *Bouwen aan een wetenschappelijk basis voor sterk sociaal werk. Onderzoek dat er toe doet!*. Tilburg University.

Hoofdstuk 9

Geestverwanten politiseren in een crafting community

Het alternatief van lokale samenwerking

YMPKJE ALBEDA

Om hardnekkige sociale problemen op te lossen zien we steeds vaker nieuwe, vaak lokale samenwerkingsverbanden ontstaan. Die richten zich niet alleen op het gesignaleerde probleem, maar ook op bredere maatschappelijke structuren. Deze samenwerkingsverbanden stellen bestaande instituties ter discussie en werken samen aan alternatieven. Willem Trommel (2018) beschrijft deze nieuwe verbanden als *crafting communities*, die hardnekkige maatschappelijke problemen kunnen aanpakken. In Rotterdam-West vinden we een dergelijk nieuw samenwerkingsverband in de gedaante van Geestverwanten, een initiatief dat een zorgzame wijk beoogt en zich focust op mensen met een psychische kwetsbaarheid. Lokaal draagt het bij aan een vangnet voor psychisch kwetsbare mensen en bovenlokaal kaart het bredere vraagstukken aan, zoals de organisatie van de huidige ggz. Dit aankaarten van bredere vraagstukken is een van de kenmerken van een crafting community, die daarmee een politiserende potentie heeft.

Opkomende crafting communities zouden weerstand kunnen bieden aan het neoliberale bestuur van de laatste decennia. Volgens Trommel (2018) richt dit bestuur zich vooral op het individu, zijn prestaties en economisch gewin: 'Neoliberaal beleid richtte zich op het gulzig omvormen van de bevolking tot doelmatig 'human capital': fit, gezond en productief' (Trommel, 2018, p. 7). Dit individu wordt actief gecreëerd door beleid, waarbij marktprincipes leidend zijn (Trommel, 2018). Het omvormen van mensen tot productieve individuen zien we ook terug in de publieke sector die steeds meer is georganiseerd naar marktprincipes. Deze marktlogica vraagt niet om een passieve overheid die 'de markt haar werk laat doen',

maar juist om een actieve overheid. De overheid wil immers voortdurend controleren of er wel op de meest efficiënte manier wordt gehandeld en of vooraf gestelde targets wel gehaald worden. Welzijnsorganisaties in het sociaal domein moeten met elkaar concurreren om in een wijk aan de slag te mogen. Hierbij stelt de overheid te controleren op kwaliteit, waarbij neoliberale principes, zoals onder andere effectiviteit, een belangrijke maatstaf vormen. Door de organisaties zo sterk te controleren en te sturen, stuurt en controleert de overheid indirect ook de professionals in toenemende mate. Die moeten immers bewijzen dat ze hun werk zo efficiënt mogelijk doen. Hiermee probeert de overheid enerzijds de burger zo te conditioneren dat deze zelf aan de slag gaat, anderzijds wil zij controleren of men dit wel goed doet. Er is sprake van geïnstitutionaliseerd wantrouwen (WRR, 2004).

Hulpverlening werkt – volgens dit huidige beleidsstramien – pas als het meetbare resultaten oplevert. Hierdoor is er weinig ruimte voor improvisatie door bewoners en professionals. Mensen die een projectsubsidie aanvragen of mee willen dingen bij aanbestedingen moeten op voorhand tal van doelen formuleren en aangeven hoe ze die precies gaan bereiken, allemaal onder het mom van verantwoording afleggen – één van de pijlers van New Public Management (Tonkens & Hoijsink, 2013). ‘Aanrommelen’ en uitproberen zijn er niet bij, terwijl juist hardnekkige maatschappelijke problemen geen pasklare antwoorden kennen. Het op voorhand formuleren hoe je deze gaat oplossen is dus onmogelijk. In plaats van geïnstitutionaliseerd wantrouwen vragen deze problemen om vertrouwen. Ze vragen om een andere aanpak, waarbij ambachtelijkheid ruimte krijgt. Trommel (2018) stelt daarom de crafting community voor.

Een netwerk van geestverwanten

Geestverwanten⁴ is een netwerk in Rotterdam-West dat zich richt op mensen met een psychische kwetsbaarheid. Het netwerk is onderdeel van Zorgvrijstaat dat bewoners wil organiseren om voor elkaar te zorgen en zo aan zorgzame

⁴ Onderzoekers van het lectoraat Dynamiek van de Stad van de Hogeschool Inholland deden in 2019-2020 actieonderzoek naar Geestverwanten. De data die hier worden gepresenteerd zijn opgehaald tijdens dat onderzoek. Het onderzoek werd uitgevoerd door Maaïke Miedema, Elizabeth van Twist en Ympkje Albeda.

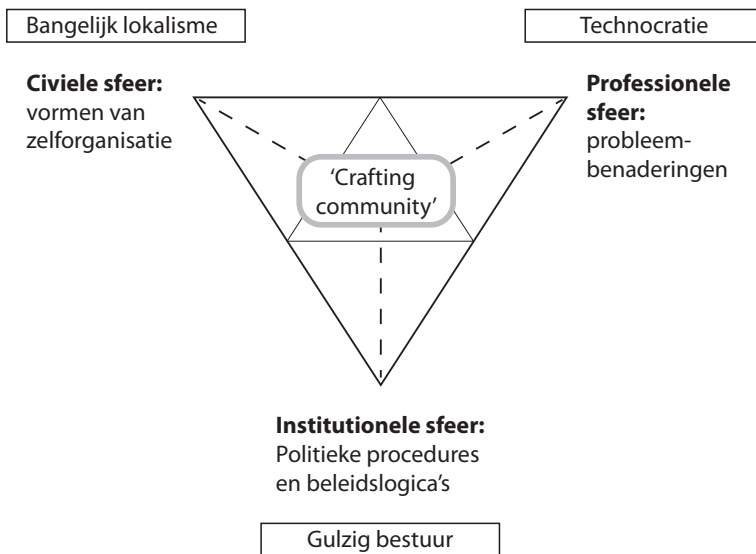
wijken werkt. Zorgvrijstaat ontstond vanuit een toevallige ontmoeting tussen twee buurtbewoners die aan de praat raakten over de hervormingen in en bezuinigingen op zorg en welzijn. Tegelijkertijd zagen ze succesvolle voorbeelden van burgerparticipatie. Eén van hen had een achtergrond in de zorg en de ander een creatieve achtergrond, samen wilden ze iets doen. 'Dus ik heb hem gevraagd: zullen we eens iets samen gaan doen? Niet wetende wat we zouden gaan doen. We hadden wel een heel groot idee met de vraag van: stel nou dat we een blanco papier op tafel leggen. En vanuit de wijk een herontwerp gaan maken van de zorg- en welzijnsvragen. Wat zou er dan gebeuren? (...) En wij ontdekten dat er al een hele sociale infrastructuur was. (...) mensen kookten op plekken (...) Eigenlijk zagen we al heel snel dat er allerlei sociale steun was.' De initiatiefnemers van Zorgvrijstaat brachten al bestaande initiatieven en netwerken in kaart en met elkaar in contact. Naast het verknopen van netwerken startte Zorgvrijstaat nieuwe initiatieven zoals Geestverwanten.

Geestverwanten richt zich op mensen met een psychische kwetsbaarheid en bouwt voort op het idee van 'De Nieuwe GGZ'. Deze beweging is ontstaan vanuit bezorgdheid over de huidige ggz. Er is veel professionele kennis en expertise in de samenleving, maar het psychisch lijden neemt toe, onder meer volgens de vooraanstaande psychiater Jim van Os. 'Hoe vermijden we dat we te veel en te lang zorg leveren aan mensen die zelf veerkracht en herstelvermogen hebben? Hoe voorkomen we dat we tegelijk onvoldoende zorg beschikbaar hebben voor andere mensen met reële zorgbehoeften?' (Van Os, Delespaul, Boevink, Milo, & Schalken, 2015). De initiatiefnemers van Geestverwanten zagen ook dat mensen op wachtlijsten voor psychische hulp kwamen en niet geholpen werden, terwijl ze soms al gebaat zijn bij heel simpele en kleine dingen. Doel van Geestverwanten is dan ook om steunstructuren in de wijk te creëren aanvullend op de bestaande ggz. Uiteindelijk wil zij ook de bestaande ggz hervormen.

Concreet organiseert Geestverwanten onder andere maaltijden in de wijk, koffieochtenden, wandelingen en haardvuorgesprekken. Bij al deze activiteiten kunnen mensen informeel praten over psychische kwetsbaarheid waarbij ervaringskennis als kracht wordt benut. De wijkpsycholoog is bij veel van deze activiteiten aanwezig om vanuit haar professionaliteit mensen te ondersteunen.

Ook zijn er vaak één of meerdere kwartiermakers⁵ aanwezig bij deze gesprekken. Daarnaast wordt actief geprobeerd om de formele zorginstanties bij Geestverwanten te betrekken. Een aantal mensen uit het netwerk van Geestverwanten legt bijvoorbeeld contacten met mensen uit het wijkteam, huisartsen, POH-GGZ om samen te kijken hoe ze de krachten kunnen bundelen om mensen met psychische kwetsbaarheid beter te ondersteunen.

Crafting community: de ambachtelijke gemeenschap Geestverwanten
In de crafting community komt een drietal sferen samen, de civiele sfeer, de professionele sfeer en de institutionele sfeer. Onderstaand figuur toont de drie sferen met bijbehorende 'syndromen', zoals Trommel dit noemt.

Figuur 1: 'Crafting communities als verbindend en syndroombestrijdend sociaal-politiek voertuig' (Trommel, 2018, p. 151).

⁵ Kwartiermakers zijn personen die in een groep vooropgaan om iets nieuws op te starten, in dit geval mensen uit de wijk die vooropgaan in het werken aan een zorgzame wijk, aan een fijne omgeving, ook voor mensen met een psychische kwetsbaarheid.

Wanneer één van de sferen overheerst ontstaat er een onwenselijke situatie. Wanneer de civiele sfeer overheerst, ontstaat er bangelijk lokalisme, als de professionele sfeer domineert een technocratie en als de institutionele sfeer de boventoon voert ontstaat de situatie zoals we die nu kennen, die van het gulzig bestuur (zie figuur 1). Zoals hiervoor uiteengezet heeft dit gulzig bestuur ons geen oplossingen gebracht voor hardnekkige maatschappelijke problemen. Daarom is het nodig om de balans tussen de drie sferen te herstellen en tegelijkertijd te voorkomen dat we terugvallen in oude syndromen, zoals technocratie en bangelijk lokalisme. Crafting communities zijn in opkomst volgens Trommel. Hieronder pas ik een ideatypische omschrijving van crafting community toe op de praktijk van Geestverwanten.

Crafting community, aldus Trommel, ‘verwijst naar gemeenschappen die vogels van diverse pluimage herbergen en verbinden – managers, politici, professionals, burgers, wetenschappers, ambtenaren, bestuurders, belangenbehartigers – vogels die met elkaar het geloof delen dat ze gezamenlijk ‘iets nieuws’ kunnen bouwen in het publieke domein, al weet niemand hoe dat er precies uit zal komen te zien’ (2018, p. 150). Mensen in deze gemeenschappen voelen zich volgens hem met elkaar verbonden door een gedeelde bezorgdheid en een gezamenlijk geloof dat het anders kan. Deze bezorgdheid zorgt ervoor dat de gemeenschap van onderop groeit (Trommel, 2018). Bij Geestverwanten zien we hoe zo’n gemeenschap in de praktijk ontstond vanuit bezorgdheid in de wijk over de zorg voor mensen met een psychische kwetsbaarheid (zie ook Albeda & Walraven, 2021). Bewoners zagen hoe mensen lang op wachtlijsten stonden voor professionele hulp en signaleerden het ontbreken van een informeel netwerk. Naar aanleiding daarvan besloten zij om activiteiten te organiseren, zoals de opstartkoffie op maandagochtend, waarbij iedereen binnen kan lopen (of in tijden van corona online kan inloggen) om een praatje te maken. Tegelijkertijd werd er contact gezocht met professionals in de wijk zoals de huisarts, het wijkteam en werden nieuwe rollen ontwikkeld zoals die van wijkpsycholoog (Albeda & Ter Avest, 2021). Wat alle bewoners en professionals bindt, is bezorgdheid over de bestaande instituties voor mensen met een psychische kwetsbaarheid.

Terug naar de crafting community zoals beschreven door Trommel

(2018). De leden van de gemeenschap zetten ambachtelijkheid in om de maatschappelijke problemen aan te pakken. Die ambachtelijkheid is precies wat de laatste jaren ontbrak. Volgens Trommel, die zich heeft laten inspireren door het werk van de socioloog Richard Sennett (2008), bezitten ambachtslieden kwaliteiten die nodig zijn om hardnekkige problemen in de samenleving aan te pakken. ‘De ambachtsman (...) werkt vanuit een globale schets, maar heeft geen blauwdruk voor zijn handelen. Hij bewerkt behoedzaam zijn materialen en laat zich, al doende, door het vervormde materiaal op nieuwe ideeën brengen. Hij is voorbereid op onvoorziene gebeurtenissen en obstakels, aanvaardt fouten en vergissingen omdat ze leerzaam zijn, hij vermijdt te allen tijde rigoureuze oplossingen en perfectionisme, en weet steeds op tijd te stoppen, om zo te voorkomen dat eerdere inspanningen alsnog teniet worden gedaan. De beeldhouwer die een klap te veel geeft, vernietigt alsnog zijn arbeid’ (Trommel, 2018, p. 155).

De ambachtsmens⁶ werkt dus uit een globale schets, zonder blauwdruk (Trommel, 2018; Van Putten, 2020). Ambachtsmensen hebben vooraf wel een idee waar ze zo ongeveer heen willen (de schets), maar het uiteindelijke doel is nog onbekend. Trommel noemt dit proces ook wel ‘improviserend zoeken’. Precies dat werken vanuit ambachtelijkheid en improviserend zoeken, is de kracht van Geestverwanten, en breder van Zorgvrijstaat. Een goed voorbeeld is het ontstaan van de functie van wijkpsycholoog. Het idee daarvoor ontstond omdat veel mensen met een psychische kwetsbaarheid formele hulpverlening een stap te ver vonden, maar wel baat konden hebben bij contact met een professional. De wijkpsycholoog werd in het leven geroepen: een psycholoog die laagdrempelig beschikbaar is, geen behandelrelatie heeft, maar wel een aanspreekpunt is in de wijk. Hoe die rol vervolgens precies ingevuld werd, was aan de wijkpsycholoog zelf, in samenspraak met de leden van het netwerk Geestverwanten. De wijkpsycholoog probeerde verschillende dingen uit en kwam zo in contact met groepen die voor professionele hulpverleners onzichtbaar bleven: ‘Als wijkpsycholoog ben ik daar [plek in de wijk] toen gaan zitten om een beetje te weten wat er speelt. En toen werd het een soort van spreekuur en werden er allemaal mensen naar mij toegestuurd die eigenlijk geen idee hadden wat ik nou deed en wat de bedoeling was en of ze überhaupt

6 In dit hoofdstuk is ervoor gekozen om de genderneutrale term ambachtsmens te gebruiken.

wel iets wilden bespreken, maar ze vertrouwden Zahra [sleutelfiguur uit de wijk]. (...) Dus als Zahra zegt, praat met [naam wijkpsycholoog], dan praatten ze met mij.'

Doordat de ambachtsmens niet werkt vanuit een blauwdruk is er ruimte om te improviseren. 'De keuze voor improviseren betekent dus ruimte voor onzekerheid en experiment in het ambachtelijk werk. Momenten van controleverlies zijn goed voor ambachtelijk werk, want ze bieden ruimte aan aarzeling en reflectie en stimuleren zodoende de ontwikkeling van vaardigheden, aldus Sennett.' (Van Putten, 2020, p. 189). Die ruimte voor improvisatie is van belang, omdat de ambachtsmens op deze manier de mogelijkheid krijgt om zijn of haar kwaliteiten in te zetten. Ruimte voor reflectie staat hier tegenover de afrekencultuur. Fouten die gemaakt worden resulteren in het samen met de gemeenschap reflecteren op de vraag hoe het anders kan. Deze reflectie draagt bij aan het lerende vermogen van de gemeenschap. Bij Geestverwanten zien we deze reflectie ook terug. Iedereen zet zijn of haar ambacht in, maar wel ten dienste van de gemeenschap. Zo kan het ambacht van de psycholoog ingezet worden om individuen te helpen, maar uiteindelijk zal haar ambacht bij moeten dragen aan het creëren van een zorgzame wijk. Dat is immers het uiteindelijke doel van de gehele gemeenschap Geestverwanten.

Politiserende potentie

Welke politiserende potentie heeft Geestverwanten nu als crafting community? Bij politisering staat het streven naar maatschappelijke verandering centraal. Ik sluit hier aan bij de definitie van Oosterlynck en Carré (2021, p. 370): 'Politisering verwijst (...) naar processen en praktijken waarmee middenveldorganisaties vanuit hun maatschappelijke missie bijdragen aan het publieke meningsverschil rond de vraag hoe we het samenleven het best organiseren.' Oosterlynck en Carré maken vervolgens een onderscheid tussen vier vormen van politisering: deliberatieve politiek, leefstijlpolitiek, agonistische politiek en het uitbouwen van alternatieve instituties. Deze laatste twee zijn het duidelijkst zichtbaar bij Geestverwanten en zal ik hier uitwerken.

Uitbouwen van alternatieve instituties

Volgens Oosterlynck en Carré is het uitbouwen van alternatieve instituties een vorm van politiseren. 'Er worden vormen van dienstverlening opgezet die aantonen dat er alternatieven zijn voor de bestaande organisatie van de maatschappij' (2021, p. 373). Ze noemen dit een 'indirecte vorm van politieke actie'. Door alternatieven te organiseren wordt immers aangetoond dat andere beleidspraktijken nodig zijn. Als voorbeeld noemen zij onder andere het opvangen van vluchtelingen door bewoner. Bij een crafting community is de basis dat een groep mensen samen 'iets nieuws' wil uitbouwen in het publieke domein. Geestverwanten is daar voortdurend mee bezig. Het organiseert alternatieven, probeert het bestaande institutionele veld in eerste instantie aan te vullen en laat zo zien dat grotere hervormingen mogelijk zijn.

Geestverwanten sluit aan bij en werkt samen met bestaande instituties. Zo kunnen mensen vrij binnenlopen bij activiteiten, maar we zien ook dat sommige bewoners door bijvoorbeeld de POH-GGZ gewezen worden op de activiteiten van Geestverwanten. Deze stelt haar patiënt dan voor aan één van de kwartiermakers zodat de patiënt iemand kent van Geestverwanten en de drempel minder hoog is om naar een activiteit te gaan. Andersom verwijst⁷ de wijkpsycholoog soms naar formele ggz-instanties als iemand professionele hulp nodig heeft. Geestverwanten vervult hiermee soms een wachtkamerfunctie voor mensen die door de enorme wachtlijsten nog niet bij de ggz terechtkunnen; soms vormt Geestverwanten een aanvullende structuur voor mensen die wel in behandeling zijn; en soms biedt het handvatten voor mensen die klaar zijn met behandeling maar wel nog steun nodig hebben in hun verdere herstelproces. Een mooi voorbeeld hiervan is de opstartkoffie. Voor veel mensen met psychische kwetsbaarheid is het fijn om een helpende structuur te hebben. Een aantal bewoners heeft geen dagbesteding en dan kunnen de activiteiten van Geestverwanten structuur bieden. Een van hen zegt het zo: 'Het is fijn om een soort ritme te hebben. Met de mensen en met de dingen die je doet. Maandag hier zijn, dat werkt bij mij goed.' Ook kan het behulpzaam zijn voor mensen die hersteld zijn en die hun netwerk willen vergroten. Daarnaast biedt Geestverwanten een informeel vangnet, waardoor men-

⁷ Het gaat hier niet om een formele verwijzing, zoals de huisarts mensen verwijst. De wijkpsycholoog helpt de bewoners in dit geval om professionele hulp te vinden.

sen met lichte klachten niet in de reguliere ggz terecht hoeven komen. Wat we bovendien zien is dat het netwerk niet alleen hulp biedt voor mentale problemen, maar dat mensen ook klaarstaan met oplossingen voor praktische problemen zoals een verhuizing.

Het voornaamste verschil met andere organisaties die bijvoorbeeld dagbesteding bieden, zoals werken in een tuin of koffieochtenden, is de laagdrempeligheid, de ongedwongenheid, het contact met ervaringsdeskundigen en de band die er ontstaat tussen de bewoners die deelnemen aan activiteiten van Geestverwanten (Albeda & Walraven, 2021). Bewoners ervaren het niet als verplichting om aanwezig te zijn, maar weten tegelijkertijd dat ze gemist worden als ze een tijdje afwezig zijn. Een van de geestverwanten stuurt bijvoorbeeld een berichtje als mensen niet meer komen om te kijken of het goed gaat. Geestverwanten levert hiermee informele steun aan mensen die dit missen in hun eigen netwerk. Een geestverwant: 'Er is een soort sociaal omzien naar elkaar zoals we bijvoorbeeld een keer een kaart hebben gestuurd naar iemand die te depressief was om te komen. Er wordt altijd wel een beetje geïnformeerd als een vaste bezoeker er niet is. Goh, heb jij nog iets van degene gehoord? Is alles goed en zo?' Geestverwanten vult zo een gat dat is ontstaan door zwaar te bezuinigen op de ggz. Het laat tegelijkertijd zien dat er een alternatief mogelijk is en is daarmee een vorm van politisering. Het zijn immers niet alleen de formele ggz of de buurman, een vriendin of familie die je kunnen steunen. Het laat zien dat hier een structuur tussenin mogelijk is.

Hoewel Geestverwanten een goed voorbeeld is van de politiserende potentie die een crafting community heeft, toont het ook een dilemma. Een crafting community bouwt weliswaar alternatieven uit, maar zoekt daarbij wel verbinding met het bestaande. Zo zoekt Geestverwanten samenwerking met bestaande instituties en professionals, zoals het wijkteam, huisartsen en POH-GGZ. Er is daarvoor een leerwerkgemeenschap opgezet waarbij een alliantie van formele en informele partners ongeveer eens in de zes weken samenkomt om gebeurtenissen en situaties in de wijk rondom mentale gezondheid te bespreken. Er werden soms trends besproken, bijvoorbeeld eenzaamheid in tijden van de coronapandemie en soms heel specifieke dilemma's, zoals wanneer kan ik iemand doorverwijzen naar activiteiten van Geestverwanten? Hoe 'zware psychiatrie' kan

het netwerk eigenlijk aan? Bij het bespreken van dergelijke vragen werd er vaak gekeken hoe formele partners en Geestverwanten beter konden samenwerken. Wanneer kan het informele netwerk van Geestverwanten een mooie aanvulling bieden op de formele zorg? Een professional: 'Ik denk dat zij voor ons een stevige basis kunnen zijn waarin wij dan als het formele netwerk naartoe kunnen afschalen. (...) Nu blijven ze heel lang hangen zeg maar, terwijl dat misschien niet nodig is.' Ook zegt deze professional het volgende: 'Ik heb wel aanschuifmaaltijden, daar verwijs ik wel vooral naartoe. Maar verder is het nog niet echt voorgevallen (...). [De problematiek van cliënten is] veel complexer geworden, maar echt dat er veel langer ondersteuning nodig is en dat ik eigenlijk wel mijn twijfels heb 'vind ik dit veilig genoeg voor een vrijwilliger om iets mee te doen?' Dan zet ik inderdaad liever een woonbegeleider of iemand anders erop (...).'

We zien dus dat professionals Geestverwanten enerzijds heel erg waardevol vinden, maar het anderzijds nog spannend vinden om cliënten hiernaar door te sturen, omdat het vooral draait op vrijwilligers. Regelmatig werd de vraag gesteld: wat als het misgaat? Wat als ik een patiënt van mij doorstuur, maar die wordt er alleen maar slechter van? Wat als iemand overvraagd wordt in het netwerk? Wie is er dan verantwoordelijk? De professionals zoeken dus naar de rol van de nieuwe speler in het spel en hebben er moeite mee om het spel aan te passen. Terwijl juist het doel is van Geestverwanten dat er ook meer ingezet wordt op zorg binnen het informele netwerk, omdat dit de overvraging van de formele instanties tegengaat, maar ook vanuit het ideaal dat herstel vooral plaatsvindt in het dagelijks leven en niet in een spreekkamer.

Het dilemma van het spel willen veranderen door mee te spelen, zien we ook terug bij structurele samenwerkingsverbanden die Geestverwanten probeert aan te gaan met andere bestaande zorginstellingen. Een van de betrokkenen bij het netwerk⁸ vertelt hierover: 'Er was een formele partij en zij waren heel geïnteresseerd om de dagbesteding aan ons uit te besteden, maar toen zeiden wij 'ja, we zijn helemaal geen dagbestedingspartij en ik ben niet geïnteresseerd in die zevenendertig euro vijftig per drie uur geleverde zorg. Dat is een waardemodel (...) en dat past niet bij een

⁸ Het gaat hier om een van de partners die onderdeel uitmaakt van het netwerk Geestverwanten. In dit geval gaat het om een tuin in de wijk.

bewonersinitiatief. Dus we hebben ze aangeboden ‘doe gewoon mee’. Je hebt beschikking over het huis, het enige wat we vragen is, doe af en toe wat terug. Help af en toe een beetje met klusjes en vul de koffie aan. Nou dat is een tijdje goed gegaan. Maar ondanks het feit dat ze het, publiekelijk zeg maar, leuk vonden merk je dat het op het niveau van de individuele zorgverlener gewoon niet te regelen viel. En tegelijkertijd durfden ze dan ook niet die bewoners alleen te laten gaan. (...) Met [andere zorginstelling] is het een tijdje goed gedaan, maar daarna is het blijven hangen. (...) Daar is nog een wereld te winnen.’ Het opzetten en uitbouwen van alternatieve structuren en dat tot een succes maken vraagt dus vaak om samenwerking met bestaande instituties, maar de spelregels blijken moeilijk te veranderen.⁹ De ruimte voor ambacht, improviserend zoeken en daarmee het bestaande te veranderen blijkt beperkt.

Het opzetten van alternatieve structuren vraagt niet alleen aanpassingen van de professionele sfeer, maar ook van de institutionele sfeer. Geestverwanten zit aan tafel met het beleid en probeert dat te beïnvloeden. Zo is Geestverwanten kritisch op de aanbestedingen in zorg en welzijn, maar merkt ze tegelijkertijd dat ze meer zou kunnen doen in de wijk als ze zou kunnen meedingen bij aanbestedingen. Geestverwanten onderzoekt of dat mogelijk is. Aanbestedingen zijn gebaseerd op meetbare doelstellingen inclusief bijbehorende afrekeningen als je de doelstellingen niet haalt. Dat staat haaks op alles wat een crafting community beoogt. Tegelijkertijd probeert ze dit juist ook ter discussie te stellen en bij beleidsmakers aan te geven dat een zekere vrijheid en autonomie van de partij die de aanbesteding wint essentieel is bij het oplossen van maatschappelijke problemen. Ook hier zien we balanceerkunst tussen het spel meespelen en de spelregels veranderen.

9 Mijn vermoeden is dat dit in het zorgdomein extra moeizaam is door de bestaande afreken-cultuur. Artsen – en in het bijzonder psychiaters – krijgen in toenemende mate te maken met tuchtklachten. Wanneer je als arts niet volgens het protocol hebt gehandeld kun je een waarschuwing krijgen van het tuchtcollege. Ook wordt er steeds vaker een strafrechtelijke procedure tegen zorgverleners gestart. Je zou kunnen stellen dat er sprake is van juridisering binnen de zorg. Deze heeft niet alleen invloed op de manier waarop artsen werken, maar op de hele organisatie van de zorg. Mede daardoor is juist hierin weinig ruimte voor ambacht.

Agonistische politiek

De tweede manier van politiseren die we bij Geestverwanten zien is die van de – minder zichtbare – agonistische politiek. Hier draait het ‘om het herwaarderen van conflict als bron voor democratische vernieuwing’ (Oosterlynck & Carré, 2021, p. 372). Er wordt actief een tegendiscours gehanteerd. In plaats van te zoeken naar overeenstemming is het uitgangspunt van agonistische politiek dat juist verschillende discoursen het publieke debat verder helpen (Oosterlynck & Carré, 2021). Binnen de ggz is een discussie gaande over de manier waarop de geestelijke gezondheidszorg momenteel is georganiseerd. De beweging De Nieuwe GGZ loopt in deze discussie voorop. Zij stelt dat de ggz momenteel gericht is op symptoomreductie en niet op herstel in de brede zin van het woord, dat wil zeggen niet alleen herstellen van de ziekte, maar ook bijvoorbeeld maatschappelijk herstel. Dit herstel in brede zin vindt volgens deze beweging vooral plaats in het dagelijks leven. Een een-op-een behandelrelatie sluit te weinig aan bij het dagelijks leven van de cliënt.

We zien dat door Geestverwanten actief een tegendiscours wordt gecreëerd dat de bestaande ggz actief bekritiseert en aansluit bij De Nieuwe GGZ. Philippe Delespaul is één van de initiatiefnemers van De Nieuwe GGZ en laat zich in de media regelmatig kritisch uit over de huidige ggz. ‘In de publieke opinie heerst het beeld dat verwarde mensen hier te weinig hulp krijgen. Welnee, vaak lopen ze juist gillend weg vanwege de ontoereikende en soms traumatische psychiatrische hulp die ze eerder hebben gekregen’ (Eimers, 19 juni 2021). Eimers vervolgt: ‘Hij [Delespaul] vindt dat psychiaters zich laten chanteren door het verhitte debat over verward gedrag. ‘Ieder land heeft verwarde personen. Maar Nederland is het enige land in Europa waar dit fenomeen een politieke discussie is geworden.’ Volgens hem wordt de psychiatrie links en rechts ingehaald door burgemeesters die repressiever zijn dan medisch wenselijk. En door burgers die het niet verdragen als mensen verloederen of overlast veroorzaken. ‘Dat zorgt voor een escalatie aan gedwongen interventies. Psychiaters hebben het daar niet graag over. Maar de angst dat zij door de medische tuchtraad of de publieke opinie worden afgerekend op niet tijdig ingrijpen, speelt een grote rol bij de steeds maar toenemende dwang in Nederland’ (Eimers, 19 juni 2021).

In dit fragment wordt de psychiatrie bekritiseerd, zowel de zorginstaties, de geleverde zorg zelf als de psychiaters. Dit discours wordt gebruikt om publiek debat over de ggz en hervormingen mogelijk te maken. Juist door de tegenstellingen uit te vergroten probeert men hervorming teweeg te brengen.¹⁰ Wanneer het tegendiscours zich zo sterk richt tegen het bestaande en zich soms zelfs, zoals in bovenstaand citaat, tegen zorgverleners richt, is het moeilijk om samen met die zorgverleners alternatieve instituties uit te bouwen. Tegelijkertijd zien we wel dat dit bij Geestverwanten gebeurt. De zorgverlener zit namelijk wel om de tafel en is betrokken bij Geestverwanten. Toch geeft dit soms ongemak, zeker omdat volgens Geestverwanten de zorgverlener zich eigenlijk niet als klassieke zorgverlener zou moeten opstellen. Geestverwanten pleit immers voor een meer gelijkwaardige relatie. We zagen bij de strategie van het uitbouwen van alternatieve instituties al een spanning tussen het bestaande veranderen en daarmee samenwerken. Deze spanning wordt in het geval van Geestverwanten versterkt door de agonistische politiek.¹¹

De praktijk van Geestverwanten biedt ons meer zicht in de politiserende potentie van een crafting community, namelijk het uitbouwen van alternatieve instituties en bij een vorm van agonistische politiek. We zien dat het moeilijk is om echte transformaties teweeg te brengen. Ook al geloven de betrokkenen bij Geestverwanten dat zorg anders georganiseerd kan en moet worden, toch blijkt de spelregels van het spel echt veranderen door het opzetten van alternatieve instituties een taaie klus. Om de impact van je alternatieven te laten zien is samenwerking nodig met andere organisaties. Maar juist als er meer samenwerking ontstaat, wordt het steeds lastiger om te transformeren en komt de crafting community in de verdrukking. In dat geval kan het gulzig bestuur haar controlerende

10 Het is hier op zijn plaats om een persoonlijke noot te plaatsen. Zo wordt 'de psychiater' in het gebruikte discours regelmatig als een probleem aangewezen. De psychiater denkt te veel in labels, de psychiater schrijft te veel medicijnen voor en de psychiater laat zich chanteren. Het marktsysteem dat de psychiater in deze rol dwingt, blijft vaak onbesproken. Overigens zien we hier de kracht van taal. De psychiater die zich laat chanteren (boeman: de psychiater) versus de psychiater die wordt gedwongen in die rol (boeman: marktwerking in de zorg).

11 Tegelijkertijd zou je kunnen beargumenteren dat een crafting community juist een agonistische strategie nodig heeft. Op die manier is het namelijk voor alle betrokkenen duidelijk wat het alternatief is waar ze voor staan en waar ze zich tegen af zetten. Dat maakt het ook makkelijker om de juiste partners bij je gemeenschap te betrekken.

tentakels over het nieuwe initiatief laten glijden. Daarmee is niet alleen de crafting community in de kiem gesmoord maar ook haar politiserende potentie.

Met dank aan alle respondenten voor hun inzichten en voor het meelesen. Dank aan Guido Walraven voor zijn opmerkingen bij een eerdere versie van dit hoofdstuk.

Auteur

Ympkje Albeda is stadsocioloog en staat- en bestuursrechtjurist. In het kader van haar promotie onderzocht ze eerder gemeenschapsdynamieken in superdiverse wijken. Momenteel werkt ze als onderzoeker en docent bij Hogeschool Inholland.

Referenties

- Albeda, Y. & Ter Avest, D. (2021). Van interprofessionele samenwerking naar nieuwe professionals. In G. Walraven & Y. Albeda (red) *Werken aan een meer rechtvaardige stad* (p. 115-141). Rotterdam: Hogeschool Inholland.
- Albeda, Y., & Walraven, G. (2021). Plaatsgebonden solidariteit. De rol van zwakke en losse bindingen. In G. Walraven & Y. Albeda (red) *Werken aan een meer rechtvaardige stad* (p. 65-82). Rotterdam: Hogeschool Inholland.
- Eimers, D. (19 juni 2021). 'Klootzakken, ik wil hieruit!' Waarom grijpt de psychiatrie nog steeds zo vaak naar dwangmaatregelen? *De Volkskrant*.
- Oosterlync, S., & Carré, B. (2021). De politieke rol van het sociaal werk: nieuwe vormen van politisering. In P. Raeymaeckers, J. Gradener, S. van Dam, S. Botman, K. Driessens, J. Boxstaens & M. Tirions (red.), *Denken over sociaal werk* (p. 363-377). Acco.
- Sennett, R. (2008). *The craftsman*. Allen Lane.
- Tonkens, E., Hoijtink, M., & Gulikers, H. (2013). Democratizing social work: from New Public Management to democratic professionalism. In M. Noordegraaf, & B. Steijn (red.), *Professionals under Pressure. The Reconfiguration of Professional Work in Changing Public Services* (p. 161-179). Amsterdam University Press.
- Trommel, W. (2018). *Veerkrachtig bestuur: voorbij neoliberale drift en populistische kramp*. Boom Bestuurskunde.
- Van Os, J., Delespaul, P., Boevink, W., Milo, M., & Schalken, F. (2015). *Pamflet 19 oktober 2015*. De Nieuwe GGZ. www.denieuweggz.nl.
- Van Putten, R. (2020). *In de ban van beheersing: naar een reflexieve bestuurskunst*. Boom Bestuurskunde.
- WRR (2004). *Bewijzen van goede dienstverlening*. Wetenschappelijk Raad voor Regeeringsbeleid.

Hoofdstuk 10

Breekijzers en botte bijlen

Culturele expressie in het jongerenwerk, op hún voorwaarden

SEBASTIAN ABDALLAH, FEMKE KAULINGFREKS

Jongeren en politiek lijken zich doorgaans vooral problematisch tot elkaar te verhouden. Als ‘de politiek’ het over jongeren heeft, is dat vaak omdat ze als veroorzakers of slachtoffers van maatschappelijke problemen gezien worden. Denk aan het recente nieuws over de avondklokrellen en feesende jongeren in het Amsterdamse Vondelpark (RTL, 2021; RTL 2021), maar ook aan de berichten over de wachtlijsten in de jeugdzorg en de tegenomen mentale problematiek onder jongeren (Nu.nl, 2021; Van Kempen, 2021). Jongeren lijken zelf nogal eens apolitek en niet begaan met zaken die hun individuele belang ontstijgen. Dit is met name gebaseerd op beeldvorming van volwassenen, die politieke inhoud vooral associëren met rationeel verlopende gesprekken. Als we beter kijken en luisteren, merken we dat jongeren wel degelijk politieke interesses hebben, van alles vinden van maatschappelijke thema’s en zich uiten over de kwaliteit van samenleven. Dat doen ze alleen niet altijd op manieren die volwassenen begrijpen of gepast vinden. Jongeren vinden vaak politiek betekenisvolle routes, kanalen en mogelijkheden via de culturele expressievormen van muziek, theater, dans en poëzie. De manieren waarop ze zich daarin uiten zijn nogal eens direct, emotioneel of niet verfijnd, met de botte bijl. Daardoor haken volwassenen af of veroordelen ze jongeren.

Jongerenwerkers staan doorgaans meer open voor de politiek-maatschappelijke inbreng van jongeren. In het jongerenwerk vinden jongeren mogelijkheden om zich op hun voorwaarden en op hun manieren te uiten. Jongerenwerk vormt zo een breekijzer om speelruimte te creëren voor de stem van jongeren. In dit hoofdstuk verkennen we hoe jongerenwer-

kers de ‘botte bijl’ van jongeren helpen aanscherpen zonder al te zeer af te doen aan de eigenheid van hun inbreng. Om te spreken in artistieke termen: jongerenwerkers geven jongeren een podium en helpen hen om hun inbreng te ontwikkelen, zonder de rauwheid ervan weg te polijsten of te censureren. In dit hoofdstuk maken we gebruik van observaties uit ons eigen onderzoek naar jongerenwerkpraktijken, culturele expressie en politieke participatie van jongeren die we in de afgelopen jaren hebben uitgevoerd in de Randstad, maar ook breder in Noord- en Zuid-Holland en Flevoland.

Jongerenwerk: het politieke en het culturele

Er is een groeiende tweedeling tussen jongeren die kansrijk opgroeien en jongeren die uit een minder kapitaalkrachtige omgeving komen, of het nu gaat om sociaal, cultureel of economisch kapitaal (SER, 2019). Bovendien bepaalt de plek waar je opgroeit tegenwoordig voor een groot deel je kans op een welvarend leven (SEO, 2021). De coronapandemie heeft bestaande verschillen en sociale problemen onder een vergrootglas gelegd (SCP, 2021; JDC, 2021). Volgens KidsRights is er in het Nederlandse coronabeleid te weinig rekening gehouden met de belangen van kinderen en jongeren (De Lange, 2021). Dat is schrijnend omdat jongeren sowieso al weinig invloed hebben op politiek beleid. Er werd in 2020 een Jongeren Denktank Coronacrisis opgericht maar die signaleerde begin 2021 dat er nog te weinig met haar adviezen werd gedaan (SER, 2021). Bovendien willen of kunnen lang niet alle jongeren gebruikmaken van formele kanalen voor inspraak en lang niet iedereen voelt zich gehoord of vertegenwoordigd door belangenorganisaties (Kaulingfreks, 2020). Met name praktischer opgeleide jongeren en jongeren met een migratieachtergrond hebben minder vertrouwen in de institutionele politiek; ze vinden dat politici een andere taal spreken, herkennen zichzelf niet in politici en zien voor hen belangrijke onderwerpen onvoldoende terug in het politieke debat (NKO, 2017; Kaulingfreks, 2017). Ondanks dat de opkomst onder jongeren bij de Tweede Kamerverkiezingen in 2021 hoger was dan bij voorgaande verkiezingen, is het opkomstpercentage onder praktischer opgeleide jongeren nog steeds laag (NOS, 2021). Tegelijkertijd zien we ook dat steeds meer jongeren zich inzetten voor een betere, meer duurzame en meer rechtvaardige samen-

leving. Door hun betrokkenheid bij klimaatactivisme of de Black Lives Matter-beweging zijn veel jongeren zich bewuster geworden van maatschappelijke en politieke ontwikkelingen (NOS, 2020; Yahye, 2021).

Het cultureel jongerenwerk, waar we in dit hoofdstuk naar kijken, behelst praktijken waarin prominente aandacht is voor culturele expressie, waaronder theater, dans, muziek, poëzie, maar ook de ‘kunst’ van dialoog (via bijvoorbeeld *spoken word*). Het gaat erom dat er manieren van uitwisseling zijn die expliciet meer omvatten dan het overbrengen van intellectuele inhoud. Verstand, gevoel en lichaam worden bij deze praktijken betrokken, en er wordt een beroep gedaan op creatieve en creërende vermogens. Het jongerenwerk is al sinds de jaren zestig van de vorige eeuw een belangrijk forum voor jongeren, vooral voor jongeren met een verhoogde maatschappelijke kwetsbaarheid. Het jongerenwerk fungeert voor hen als ruimte voor ontmoeting en uitwisseling, als plek om een eigen stem te ontwikkelen en te laten horen, en als creatieve uitlaatklep voor grieven over maatschappelijk onrecht of publieke kwesties die op hen betrekking hebben. In culturele expressie en productie krijgen politieke inhoud en hun visie op sociale verandering gestalte. Vaak leggen media en politici dergelijke activiteiten onterecht eenzijdig uit als ongepast, inadequaat en zelfs gevaarlijk voor bestaande waarden van fatsoen en structuren voor machtsdeling. De belangrijkste ‘tactiek’ (niet altijd bewust) is om de *vorm* van jeugdige actie af te wijzen, terwijl de *inhoud* ervan wordt ontkend of genegeerd. We laten zien hoe jongerenwerkers in hun alledaagse werk tegenwicht bieden aan dergelijke diskwalificaties en jongeren ondersteunen in het ontwikkelen van een eigen politiek bewustzijn en handelingsperspectief.

Aan de hand van twee praktijkvoorbeelden bespreken we vier manieren van politiserend werken binnen het jongerenwerk – waarderen, humaniseren, creëren en agenderen – waarmee de empowerment van jongeren die zich niet voldoende gerepresenteerd voelen in de institutionele politiek gestimuleerd kan worden.

Speelruimte en kant kiezen

Om beter zicht te krijgen op het engagement van jongeren helpt het om onderscheid te maken tussen ‘de politiek’ en ‘het politieke’. Enerzijds is

er ‘de politiek’ als een bestuursmodel of organisatievorm om mensen volgens bepaalde regels met elkaar te laten samenleven, zoals formele overheidsinstituties en bestuursprocessen. Anderzijds is er ‘het politieke’ als een dimensie van sociale situaties, relaties en dynamieken waarin mensen macht en invloed uitoefenen (Hartman, 2021; Ricoeur, 1965). Waar jongeren vooral afstand ervaren van ‘de politiek’ maakt ‘het politieke’ wel degelijk deel uit van hun dagelijks leven. In hun muzieksmaak (bijvoorbeeld maatschappijkritische hiphop) en leefstijlkeuze (bijvoorbeeld vegan eten), in de Instagrampagina’s die ze volgen en in hun gesprekken met vrienden kunnen ze blijk geven van een politiek en maatschappelijk engagement dat op persoonlijke manieren tot uitdrukking komt. Jongerenwerkers zijn zich hiervan bewust en spelen in hun werk in op de rol die het politieke speelt in de alledaagse ervaringen van jongeren.

Het jongerenwerk vervult om twee redenen een bijzondere maatschappelijke rol als het gaat om politieke bewustwording en positionering van jongeren. Jongerenwerkers ‘creëren speelruimte’ en ‘kiezen kant’ voor de jongeren. Met speelruimte bedoelen we de ‘vrije ruimte’ die het jongerenwerk haar deelnemers biedt tijdens de inloop in een jongerencentrum of tijdens sportactiviteiten en culturele activiteiten. In die activiteiten is wel degelijk sprake van structuren, regels en beperkingen, maar deelnemers kunnen samen op redelijk gelijkwaardige wijze vormgeven aan relaties, de interactiedynamiek en de activiteiten. Dit lijkt op wat Biesta (2011) een ‘democratisch moment’ noemt. Dat houdt in dat de vanzelfsprekende orde die in de rest van de samenleving geldt, wordt onderbroken. Waar jongeren normaal vaak worden bejegend als personen die niet genoeg weten, of zelfs als onvolwaardige gesprekspartners, zijn ze in deze activiteiten van het jongerenwerk wel volwaardige gesprekspartners. Deelnemers kunnen daardoor op een nieuw spoor komen waarin ze hun stem vinden, en uitgenodigd worden om hun inbreng te geven.

Dit gebeurde bijvoorbeeld in bijeenkomsten die jongerenwerkers in Amsterdam organiseerden op vmbo-scholen in de aanloop naar de laatste Tweede Kamerverkiezingen. Aan het begin zeiden deelnemende jongeren ‘niks te hebben met politiek’. Hoe verder het gesprek vorderde, des te meer gingen ze in het onderwerp op. De gespreksleiders hadden sterk de indruk dat dit kwam doordat de jongeren zich serieus genomen voelden.

De jongeren waren niet gewend als echte gesprekspartners behandeld te worden in gesprekken over landelijke politieke kwesties en deelnemen aan verkiezingen. Dat gebeurde nu opeens wel. Jongerenwerkers ‘spelen’ met de interactiedynamiek, en daarmee vergroten ze voor en met jongeren de speelruimte voor gedragsmogelijkheden. Deze speelruimte is er niet automatisch, ziet er niet overal hetzelfde uit, en ook niet elke jongerenwerker of organisatie is bedreven genoeg om deze ruimte te creëren. Wel kenmerkt het jongerenwerk zich doorgaans door een grotere mate van ‘samen spel’ met deelnemende jongeren, in tegenstelling tot de meer rigide voorgestructureerde programmering van onder meer onderwijs, hulpverlening en sportverenigingen. Zonder de inbreng van jongeren kunnen we feitelijk niet spreken van een volwaardige jongerenwerkpraktijk. Het is een voorwaarde, terwijl het voor andere typen praktijken eerder optioneel of mooi meegenomen is.

Ten tweede zijn jongerenwerkers geneigd zich ‘aan de kant van de jongeren’ te positioneren terwijl andere jeugdprofessionals, in bijvoorbeeld het onderwijs en de jeugdhulpverlening, zich meer laten leiden door de institutionele logica waar ze deel van uitmaken. Ze moeten bijvoorbeeld voor jongeren een behandelplan opstellen of hen stimuleren om bepaalde leerdoelen te behalen. Jongerenwerkers werken in een open setting waaraan jongeren vrijwillig – en in veel opzichten ook vrijblijvend – deelnemen. Dit maakt dat jongerenwerkers meer aangewezen zijn op middelen van drang dan dwang. Om bij jongeren aan te kunnen sluiten, moeten ze zich in hun situatie en beleving inleven. Deze dynamiek maakt het perspectief van de jongeren zelf en het vermogen om mee te bewegen in de leefwereld van jongeren tot een fundament voor het werk (Abdallah, Kooijmans, & Sonneveld, 2016). Omdat jongerenwerkers goed kunnen aansluiten bij de leef- en belevingswereld van jongeren kunnen ze voor verbinding zorgen tussen de leefwereld van jongeren en de wereld van ‘de politiek’ (Kaulingfreks, 2021). Ze kunnen tegemoetkomen aan de wens van jongeren om gehoord te worden, en hen helpen bij het vinden van een vorm van belangenbehartiging die bij hen past. Jongerenwerkers kunnen bijvoorbeeld bepaalde frustraties die jongeren hebben over discriminatie of kansenongelijkheid publiek zichtbaar maken. Politiserend werken begint met goed luisteren naar het eigen verhaal van jongeren, om vervolgens samen met

hen te zoeken naar gedeelde belangen en zich een voorstelling te maken van sociale verandering.

Speelruimte creëren en de kant van jongeren kiezen zijn geenszins vanzelfsprekende kenmerken van het jongerenwerk. Sterker nog, de tendens van de afgelopen jaren is een beweging naar meer ‘schoolse’ en voorgestructureerde activiteiten, naar begeleiding die grote overlap vertoont met zorg en hulpverlening, en naar een maatschappelijke rol die steeds meer aandacht heeft voor disciplineren en minder voor empowerment. Dit zien we bijvoorbeeld aan de tendens om de agenda van het jongerenwerk, maar ook de financiering, te bepalen aan de hand van veiligheidsopgaven, in plaats van de nadruk te leggen op de brede ontwikkeling van jongeren. Zo is er de laatste jaren veel bezuinigd op inloopactiviteiten en jongerencentra in de wijk, terwijl er wel werd geïnvesteerd in programma’s om radicalisering, jeugdcriminaliteit of loverboy-problematiek tegen te gaan. Deze nadruk op het tegengaan van problemen, in plaats van te investeren in de brede vorming van jongeren wringt met mogelijkheden om vanuit het jongerenwerk een agenderende en politiserende rol te vervullen.

In het vervolg van dit hoofdstuk beschrijven we twee voorbeelden waarin jongerenwerkers er toch in slagen om die speelruimte te creëren in praktijken van culturele creatie en recreatie, en hoe het kant kiezen kan bijdragen aan het stimuleren van het politieke bewustzijn van jongeren en het werken aan zinvol contact tussen jongeren en ‘de politiek’.

Op verhaal komen

Marvin¹² geeft een workshop spoken word (ritmisch voorgedragen tekst en poëzie) aan een groepje jongens die te maken hebben gehad met jeugdcriminaliteit. De vijf deelnemers komen binnen en laten aan alles blijken geen zin te hebben. Ook geven ze aan dat spoken word ‘dom’ is. Een gesprek volgt. Marvin zoekt naar ingangen bij hen om het gesprek op gang te brengen. Dat gaat eerst moeizaam. De deelnemers antwoorden vooral met oneliners die het idee van spoken word afkraken. Marvin gaat op elke oneliner in. Zoveel dat ik soms denk dat het op bepaalde momenten handiger is om een opmerking te negeren, maar dat doet Marvin niet. Wel

¹² Deze tekst komt uit een geanonimiseerd observatieverslag, geschreven door een van de auteurs van dit hoofdstuk.

geeft hij soms aan dat hij vindt dat het gesprek een andere kant op moet gaan, hij heeft iets in te brengen, hen iets mee te geven. Hij draagt een eigen spoken word voor waarin hij iets vertelt over zijn leven, zijn gevoel, zijn onzekerheden maar ook zijn vastberadenheid om iets te maken van zijn leven. Hij vraagt hen te reageren. Het gesprek is geanimeerd. Iedereen zit voorover, praat mee over inhoud, over vorm. Een van de jongens die spoken word 'dom' vond, schrijft spontaan een stuk dat hij Marvin laat lezen.

Marvin belichaamt betrokkenheid. Hij is prominent, intens en gecommitteerd aanwezig in de interactie. Hij investeert in het moment en het momentum. De deelnemers vestigen hun aandacht op hem. Hij kan direct zijn in zijn vragen en het gesprek leiden. Hij kan ook indirect zijn, het uit de ander laten komen. Hij heeft niet van tevoren bedacht welke antwoorden hij wil van de deelnemers. Het mag alle kanten op. In het begin is het 'trekken aan een dood paard'. Langzaam keert het tij, en doen de deelnemers steeds meer mee aan het gesprek. Zodanig dat Marvin het gesprek moet reguleren: mensen laten uitpraten, on topic blijven. Ze bespreken allerlei zaken in hun leven. Het gaat over 'echt' zijn, over oneerlijkheid in de samenleving, over eigen verantwoordelijkheid en andere dingen die bij de deelnemers oppoppen. De energie is aanvankelijk laag maar bouwt steeds meer op. Marvin heeft niet automatisch of vanzelfsprekend de aandacht van de groep, maar geeft juist enorm veel aandacht. Dit vergroot de onderlinge focus. De deelnemers raken 'locked in' in de interactie. Ze kunnen niet iets zeggen waar Marvin geen aandacht aan besteedt, want alles krijgt aandacht. Gaandeweg 'wint' hij de aandacht van de jongeren en ontstaat onder hen een houding die lijkt te zeggen: ik wilde hier niet per se zijn maar dit heeft wel wat. Bij de deelnemers die net een stap verder zetten (een stuk schrijven) en daar feedback op krijgen, kan dit leiden tot een kleine boost. Hoe kortdurend die ook is, het is toch weer een positieve ervaring.

Waarden

De spoken word workshop leent zich als voorbeeld voor interacties tussen jongerenwerkers en jongeren waarin dingen gebeuren die niet snel poli-

tiek geduid worden, maar wel gezien kunnen worden als ‘klein politiserend werken’. Politisering krijgt niet alleen vorm in ‘grote’ publieke praktijken van collectief protest, maar ook in allerlei alledaagse handelingen en interacties, waarin pedagogische professionals zich ervoor inzetten dat de jongeren die zij begeleiden letterlijk en figuurlijk tot hun recht kunnen komen (Dijkstra & Knevel, 2019). Door zich met oprechte interesse te verhouden tot de eigen verhalen en ervaringen van jongeren kunnen jongerenwerkers de *agency* oftewel het eigen handelingsperspectief van jongeren versterken. Dit is, zoals pedagoog Micha de Winter het uitlegt (2021): ‘het vermogen van kinderen om bewust en doelgericht te handelen, voor zichzelf te spreken en actief na te denken over hun sociale wereld, hun leven en dat van anderen vorm te geven.’ Ervaren *agency* is een voorwaarde voor zowel het persoonlijke welzijn als de maatschappelijke participatie en betrokkenheid van jongeren. Het kan jongeren helpen om constructieve keuzes te maken in het gedrag dat ze op school vertonen of in de vriendschappen die ze aangaan, maar ook in de manier waarop ze hun maatschappelijk engagement uiten en ervaren onrecht aanklaarten. Juist jongeren die in hun alledaagse leven te maken krijgen met stigmatisering en uitsluiting missen vaak de stimulans om hun eigen *agency* vorm te geven. Ze worstelen met het gevoel dat ze geen invloed kunnen uitoefenen op hun omstandigheden, of dat nu is in relatie tot het gezin, de wijk, de school of de instelling waarin ze verblijven. Wanneer deze jongeren uitgenodigd worden om in hun directe sociale omgeving hun mening te geven, zich bewust te worden van datgene waar ze recht op hebben en voor zichzelf op te komen, kan dat een gevoel van erkenning opleveren dat een heel alledaagse politieke betekenis heeft.

Dit zagen we gebeuren in Marvins workshop. Doordat de deelnemers tijdens de workshop hun stem konden laten horen en doordat hun inbreng door Marvin serieus werd genomen, voelden ze zich gewaardeerd. Jongeren die vooral ervaren dat er over ze gesproken en geoordeeld wordt, kunnen door die waardering bevestigd worden in hun *agency*. Het ‘klein politiserend werken’ kan zo beginnen bij het erkennen van de bestaansrecht van jongeren als volwaardig lid van de samenleving, zelfs als er niet direct expliciete maatschappelijke thema’s besproken worden. Dit is vergelijkbaar met het eerdere voorbeeld waarin jongerenwerkers met vm-

bo-scholieren in gesprek gingen. Als Marvin zoals de jongerenwerkers op het vmbo expliciet verbanden zou leggen met het belang van hun inbreng op publieke kwesties, wordt de eigen invloed op het denkproces directer en kan de uitnodiging of uitdaging om een eigen visie te ontwikkelen en te delen interessanter en relevanter voor jongeren worden. ‘Klein politiserend werken’ vindt in het jongerenwerk dus zowel impliciet als expliciet plaats. Het expliciet maken is lang niet altijd een noodzaak. Subtiele stimulans kan soms juist effectiever zijn. Wat wel helpt is als jongerenwerkers zich bewust zijn van de vormende werking van hun activiteiten op verschillende niveaus.

De alledaagse politieke betekenis van activiteiten waarin jongeren worden uitgenodigd om zich uit te spreken bevindt zich op het vlak van ‘het politieke’, eerder dan op het vlak van ‘de politiek’. Het gaat hier niet om formele politieke participatie, maar om de betekenis van interacties die uitdrukking geven aan publieke waarden als gelijkheid, eerlijkheid of rechtvaardigheid, of aan conflicten over de manier waarop zulke publieke waarden invulling kunnen krijgen. Opvattingen over wat eerlijk of rechtvaardig is kunnen immers verschillen. Jongerenwerkers nodigen jongeren uit om hun eigen perspectief in te brengen op wat zij (on)eerlijk of (on)rechtvaardig vinden, en wisselen daar met hen over van gedachten. Daarmee erkennen zij dat de agency of handelingsperspectief van jongeren niet alleen een individuele, maar ook een intersubjectieve waarde heeft. Die intersubjectieve waarde komt naar voren in de manier waarop filosoof Hannah Arendt ‘handelen’ begrijpt: in woorden en daden uitdrukking geven aan wie je bent en aan hoe je vorm geeft aan de sociale ruimte tussen jezelf en anderen (Hartman, 2021). Agency kan al gestimuleerd worden door goed te luisteren naar wat jongeren zelf willen inbrengen tijdens een activiteit, zoals Marvin doet, en hun inbreng, inclusief de emotionele geladenheid van die inbreng, serieus te nemen. Door jongeren te stimuleren om zich uit te spreken over hun eigen ervaringen, en ook de gevoelens te uiten die zij hebben bij die ervaringen, kunnen jongeren op waarde worden geschat, voorbij het ‘probleemgedrag’ dat ze eventueel vertonen. Vanuit ervaren betrokkenheid en *waardering* kunnen jongeren vervolgens uitgenodigd worden om zich een bewuste, eigen visie te vormen op thema’s die zij belangrijk vinden. Marvin doet dit in zijn workshops door jongeren

met spoken word een expressievorm aan te reiken voor hun eigen verhaal. Hij nodigt deelnemende jongeren uit om zich uit te spreken door ook zelf verhalen te delen. Zo brengt hij een open gesprek op gang waar hij zelf als begeleider onderdeel van uit maakt.

Een narratieve benadering kan jongeren helpen om zich bewust te worden van hun eigen ‘deep stories’, oftewel de geleefde verhalen die betekenis geven aan hun leven en sociale context (zie Hochschild, 2016), maar ook om nieuwe verhalen te ontwikkelen over een betere toekomst en meer rechtvaardige inrichting van de samenleving. Dit is vooral belangrijk voor jongeren die geen standaard-biografie hebben en zich vaak als ‘probleemjongere’ weggezet voelen. Het waarderen van hun ervaringen en verhalen kan tegenwicht bieden aan de normatief geladen interacties die ze vaak hebben met professionals op school, op straat of in de jeugdhulpverlening. Het kan hen ook helpen om tegen-verhalen met elkaar uit te wisselen of publiek te maken – verhalen die de andere kant laten zien van mainstream discoursen over de ‘normale’ of ‘goede’ manier van opgroeien in onze samenleving (Tilsen, 2018, p. 31). Deze verhalen kunnen het begin zijn van sociale kritiek. Ze tonen de beperkende werking van maatschappelijke normen in mainstream discoursen. Door daar andere, complexe of meermalige verhalen tegenover te stellen kan een politieke dimensie ontstaan in de agency van jongeren. Zo kunnen de verhalen van jongeren die vanwege hun uiterlijk, naam, geloof of postcodegebied stagediscriminatie ervaren een andere kant laten zien van het dominante vertoog dat je als jongere in Nederland al je dromen op carrièregebied waar kunt maken, als je het maar echt wilt en hard genoeg werkt. Het delen van verhalen over stagediscriminatie krijgt een politieke lading omdat het anderen bewust kan maken van een maatschappelijk probleem dat zij eerder over het hoofd zagen.

Humaniseren

De agency van jongeren wordt in het alledaagse ook een politiek handelen wanneer zij reflecteren op de positie die zij in de wereld innemen. Met het bevorderen van die reflectie dragen professionals bij aan het *humaniseren* van jongeren. In workshops zoals die van Marvin ligt de nadruk niet op één aspect van hun bestaan, zoals de problemen die zij ervaren of

hun grensoverschrijdende gedrag. Marvin biedt hen de ruimte om ook andere kanten van hun belevingswereld en identiteit naar voren te brengen. Tijdens de workshop wordt een vormingsproces gestimuleerd dat niet enkel is gericht op het tegengaan van problemen, maar dat de brede ontwikkeling van jongeren als mens voor ogen heeft, inclusief hun identiteitsvorming en sociaal-emotionele ontwikkeling. Marvin draagt bij aan deze erkenning door de deelnemers aan zijn workshop op een 'gewone' manier te behandelen. Dit 'gewoon' is zeer bijzonder want het gebeurt in een context waarin ze de uitzondering zijn op de maatschappelijke regel. Ze zijn veroordeeld voor hun onaangepaste gedrag en krijgen te maken met alledaagse, stigmatiserende opmerkingen. Tijdens onze observaties hoorden we andere professionals over de deelnemers aan de workshop van Marvin zeggen: 'ze zijn pittig', 'ze zijn niet de makkelijkste', 'ze hebben een behoorlijke bagage.' Soms deden ze deze uitspraken in aanwezigheid van de deelnemers. Marvin straalde hiervan niets uit naar de deelnemers en bezigde deze taal niet. Ook niet in afwezigheid van de deelnemers.

Juist voor jongeren die als risicogroep of overlast gevende groep gelabeld worden, bijvoorbeeld vanwege betrokkenheid bij criminele activiteiten, kan een open en waarderende benadering een empowerend effect hebben op zowel individueel als collectief niveau. Wanneer jongeren die het gewend zijn om altijd als probleemgeval beschouwd te worden, aangesproken worden op hun capaciteiten en dromen kunnen ze daar kracht uit putten. Klein politiserend werken kan zo beginnen bij het erkennen en versterken van het potentieel van jongeren, ongeacht hun kwetsbaarheid of problemen. Goed luisteren naar jongeren en hen faciliteren in het laten horen van hun stem is politiserend werken op het niveau van 'het politieke'. De interacties tijdens de spoken word workshops lijken een 're-humaniserend' effect te hebben in een omgeving die jongeren in sommige opzichten als dehumaniserend kunnen ervaren.

Verbeelding en vertolking: begeleiden zonder te censureren

10 juni 2020, een warme zomerse dag in de Bijlmer. Vanuit alle hoeken stromen mensen naar het Nelson Mandela Park om deel te nemen aan wat de grootste Black Lives Matter-demonstratie in Nederland zal worden. Meer dan tienduizend demonstranten met mondkapjes staan op

het grote grasveld. Er zijn veel jongeren, zwart en wit door elkaar. Een half-Surinaamse, half-Antilliaanse jongeman vertelt voor de camera van AT5 waarom hij gekomen is. Op school werden er vaak grapjes gemaakt over zijn dikke lippen: 'Vroeger ging ik meelachen, want ik dacht, laat me de sfeer niet verpesten. Want dan gaan hun boos worden en ben ik dege-ne die fout ben. Maar nu, ik kan het niet meer. Het is gewoon genoeg. Ik kan niet meer stil blijven dus ik laat m'n stem horen.' Drie mannen van een close harmony zanggroep uit de Bijlmer openen de demonstratie op het podium met een a capella gezongen Afro-Surinaams lied. De demonstranten staan op anderhalve meter afstand van elkaar maar vormen één menigte. Nadat een van de organisatoren een lange lijst van namen heeft voorgelezen van slachtoffers die door zinloos geweld of politiegeweld om het leven zijn gekomen worden twee minuten stilte gehouden. De menigte knielt als één man neer op het gras, een vuist gebald in de lucht.

Een dag later vertelt jongerenwerker Ramanda in een nagesprek georganiseerd door Pakhuis de Zwijger dat ze overdonderd was door het aantal jongeren dat naar de demonstratie was gekomen, en hoeveel het met haar heeft gedaan dat ze met mensen die ze normaal op straat tegenkomt in de Bijlmer haar emoties kon delen (YouTube, 11 juni 2020). Ramanda vertelt dat sommige jongeren met wie ze werkt wel naar de demonstratie wilden komen om een statement te maken tegen racisme, terwijl anderen er juist niet het nut van inzagen. 'Vooraf heb ik met een aantal van mijn jongeren een gesprek gehad hiervoor. Veel zeiden eigenlijk ik ga niet want het maakt toch niet uit, dus dat is al een pijnpunt bij mij, dat zij het idee hebben dat ze er niet genoeg toe doen om ook maar te verschijnen. En een aantal gaven aan van ja ik vind het heel belangrijk wat in de wereld gebeurt en ik wil ook dat het klaar is. Ze maken het dagelijks mee natuurlijk, op school, op straat, vooral nu met de coronamaatregelen. We hebben dertien, veertienjarigen die aangehouden zijn in de buurt vanwege anderhalve meter afstand. Vier, vijf, zes agenten die erbij komen. Dat soort taferelen maken ze ook mee, dus ik denk in die zin zeker dat ze zich geroepen voelden.'

Terwijl Ramanda in juni 2020 probeerde om jongeren uit de Bijlmer de straat op te krijgen, probeert jeugdprofessional, activist en cultureel-maat-

schappelijk ondernemer Kunta Rincho een paar maanden later de jeugd uit de Bijlmer juist binnen te houden in de week van de avondklokrellen in januari 2021 (zie ook Abdallah & Kooijmans, 2021). Rincho gaat 's avonds met jongerenwerkers de straat op om met jongeren te praten die op online oproepjes zijn afgekomen om te rellen bij station Zuidoost. Hij doet op Instagram live verslag van zijn ronde en maakt duidelijk dat hij niet zozeer de jongens wil ontmoedigen om in opstand te komen tegen het regeringsbeleid, maar hen wel wil vragen zorgvuldig de risico's af te wegen van hun handelen. 'Ik begrijp dat in alle woede, frustratie, en misschien sensatielust, (...) en (...) verveling, dat het ze misschien wel een goed idee lijkt om naar buiten te komen.(...) Ik denk dat de boodschap anders overkomt, als ie komt van ons, dan van de politie. Een van de agenten was ook best wel repressief in haar aanpak. Dat werkt vaak averechts. Repressie leidt tot agressie.(...) Opstand is belangrijk. Protest is belangrijk. Zelfs burgerlijke ongehoorzaamheid is een belangrijk middel voor mensen die niet gehoord worden. Martin Luther King zei ook al "Riots are the language of the unheard." Gemarginaliseerden moeten zich bedienen van middelen als burgerlijke ongehoorzaamheid. Als je blijft gehoorzamen, dan houd je de status quo in stand, en dan verandert er niks.(...) Maar het is belangrijk dat onze jongeren niet worden misbruikt voor agenda's van andere mensen. En als je opstaat, is het belangrijk dat je je bewust bent van het moment waarop. Als je je niet bewust bent van het moment, dan doe je misschien het juiste op het verkeerde moment, met een verkeerd gevolg.'

Het blijft die avond rustig in Amsterdam Zuidoost. Naderhand legt Rincho in een debat van 'Zuidoost spreekt' bij Pakhuis de Zwijger uit hoe hij contact maakt met jongeren. 'Als je veel met jongeren werkt, ontwikkel je bepaalde sensoren waardoor je op een bepaalde manier beweegt op straat en over straat en dat contact met die jongeren ga je aan vanuit verbinding, vanuit begrip, niet vanuit het repressieve maar vanuit de empathie, zeg maar. Je hoort ze aan en je luistert en je probeert te begrijpen wat ze beweegt voor zover je dat nog niet weet. En je probeert ze eigenlijk een beetje te sturen, een beetje verder te bewegen in een richting waar zij wat meer aan hebben. (...) De rellen zijn eigenlijk het symptoom van onderliggende problemen, van structurele problemen. (...)We moeten opstaan, (...) om

onze jongeren eigenlijk te voeden met dat wat zij nodig hebben om een kwalitatieve toekomst tegemoet te gaan' (New Metropolis Zuidoost, 2021).

Creëren en agenderen

Bij zowel de demonstratie als de avondklokprotesten in Amsterdam Zuidoost lieten jongerenwerkers zien hoe zij jongeren proberen te begeleiden in het publiekelijk uitdrukking geven aan hun ervaringen met onrecht, en hun wensen voor een meer rechtvaardige inrichting van de samenleving. Ze zoeken daarbij naar een balans tussen het stimuleren van jongeren om hun stem te laten horen over maatschappelijke problemen en het beschermen van jongeren tegen de gevaren van ondoordachte publieke confrontaties. Wanneer professionals zich samen met jongeren bezighouden met de vraag hoe een gemeenschappelijke wereld vormgegeven zou kunnen of moeten worden, zijn ze bezig met politiserend werken. Hannah Arendt (1976, p. 458) stelde dat als mensen als 'builders of worlds or cobuilders of a common world' worden erkend, dit bijdraagt aan hun menselijke waardigheid. De pedagoog Paulo Freire (1968) noemde dit de hoogste menselijke roeping. Jongeren kunnen op politiek-maatschappelijk vlak hun agency ontwikkelen door zich bewust te worden van de inrichting van de samenleving, en zich voor te stellen hoe die inrichting het meeste recht zou kunnen doen aan hun eigen belangen en die van anderen.

Een betere wereld *creëren* begint bij het je kunnen voorstellen van hoe die wereld er uit zou kunnen zien. Er is dan ook verbeelding nodig om sociale en politieke verandering te kunnen realiseren. Het aanspreken van de verbeeldingskracht van jongeren speelt een duidelijke rol bij recente politiek geëngageerde publieke praktijken of acties, zoals de Black Lives Matter-demonstratie in de Bijlmer. De demonstratie ging gepaard met muziek, poëzie en symboliek. Rond deze demonstratie vormde zich een netwerk van betrokkenen die crossovers belichamen tussen sociaal vakmanschap, politiek activisme en culturele expressie. Ze laten zien hoe verbeeldingskracht, organiserend vermogen, en artistieke expressie elkaar kunnen versterken, en hoe het politiek engagement van jongeren zich juist op het snijvlak hiervan kan ontwikkelen. Voorbeelden hiervan zijn stichting Untold (www.untold.nl) die via theater, dans en muziek educatieve programma's ontwikkelt over ons niet-vertelde koloniale verleden. Rincho

is betrokken bij Untold, actief in jeugdwerk, onderwijs en maakt muziek (en begeleidt jongeren in muziek maken) tijdens Ketu Koti-vieringen en andere publieke gelegenheden. Verder zijn er theatermakers, muzikanten, dansinstructeurs en dichters die geschoold en actief zijn in de sociale sector. Vanuit hun maatschappelijk engagement maken ze kunst en stimuleren en begeleiden ze jongeren om hetzelfde te doen. Voor veel jongeren is culturele expressie een laagdrempelige manier om inzichtelijk en invoelbaar te maken hoe hun persoonlijke ervaringen samenhangen met politiek-maatschappelijke onderwerpen. Juist omdat er tijdens de Black Lives Matter-demonstratie ruimte was om doorleefde ervaringen met onrecht en uitsluiting publiek te delen, trok het veel jongeren aan die nog niet eerder op andere manieren politiek actief waren geweest. Zoals Ramanda aangaf was het zowel voor jeugdprofessionals als voor jongeren een emotionele ervaring om samen met zoveel andere mensen een publiek statement te kunnen maken waarin ook de woede en frustraties over racisme gedeeld konden worden.

We kunnen spreken van een holistische ervaring die op verschillende manieren uitnodigt om maatschappelijke verhoudingen anders te verbeelden: de gebeurtenis sprak verstand, emotie en lichaam van de deelnemers aan in plaats van bijvoorbeeld alleen het intellect. De activist en historicus Mary Frances Berry (2019) – die samenwerkte met Martin Luther King en meewerkte aan de bevrijding van Nelson Mandela – stelt (lichtelijk bewerkt citaat): ‘putting your body on the line in a protest is totally different from voicing an opinion online’ (The Daily Show, 2020). Het letterlijk in beweging brengen van een massa, maakt iets in mensen los, en kan voeding bieden voor volgende stappen om ook anderen die op het moment zelf niet aanwezig waren te inspireren en in beweging te brengen rondom bepaalde gedeelde idealen. Berry vervolgt: ‘It takes hard work. It takes thought. It takes using creativity and imagination, about how to get the public’s attention.’

Naast collectief gedeelde momenten zoals demonstraties zijn *plekken* waar jongeren kunnen samenkomen belangrijk omdat ze structureler de mogelijkheid bieden om na te denken over en te werken aan maatschappelijke verandering en verbetering van de kwaliteit van samenleven. In Amsterdam Zuidoost zijn meerdere publieke centra te vinden waar culturele

creativiteit, bewustzijn van politieke verhoudingen en kwesties, en sociaal engagement elkaar voeden. Voorbeelden zijn het Bijlmerparktheater en het buurthuis en cultureel centrum NoLimit, met name toen daar nog jongerenwerk plaatsvond (tot 2019). In die contexten wordt al jaren steeds een volgende generatie geïnspireerd om te kiezen voor een loopbaan in het culturele domein of het jongerenwerk. Jongeren worden zo door hun verbeelding en vermogen om te creëren aan te spreken in aanraking gebracht met maatschappelijk urgente thema's en door het gekozen medium vaak net op een andere manier geraakt dan door de formele informatieverstrekking die vooral aandacht besteedt aan feitelijke en morele correctheid. Via deze creaties en in de omgevingen waarin ze tot stand gebracht worden, leren jongeren om actief te zijn in 'het politieke' en ook 'de politiek' te bereiken, of in ieder geval de aandacht te trekken. Praktijken die de creativiteit van jongeren aanspreken, bieden hen zo ook de mogelijkheid om maatschappelijke kwesties op hun eigen manier, in directe aansluiting op hun geleefde realiteit te *agenderen*.

Aandachtspunten

Wat ons betreft verdienen een aantal punten prioriteit zodat jongerenwerk van betekenis kan zijn in het ondersteunen van jongeren die de strijd aangaan met moeilijke maatschappelijke omstandigheden en kampen met uitdagingen op het gebied van onrecht en ongelijkheid. Onderstaande punten vormen samen wat wij noemen: cultureel jongerenwerk met politiek engagement.

Meer nadruk op *conditieverbetering*. Sociaal werkers, en ook jongerenwerkers, hebben vaak vooral aandacht voor het individuele functioneren (competentieversterking) en zijn minder geneigd iets aan de structurele omstandigheden te doen (conditieverbetering) die invloed hebben op het individueel functioneren van hun deelnemers (Hoijsink & Spierts, 2017). De casussen rond de Black Lives Matter-demonstratie en de avondklokonrust laten mogelijkheden van jongerenwerkers zien om zich actief en kritisch op te stellen tegenover zich opdringende structurele maatschappelijke verhoudingen en om samen met jongeren te verkennen hoe ze die realiteit kunnen veranderen. Deze meer activistische betrokkenheid bevindt zich in het jongerenwerk nog in een prille fase. Echter, het is gezien

de maatschappelijke misstanden en onrust op meerdere levensgebieden van groot belang dit verder te ontwikkelen. Het is niet genoeg om slechts het 'invechten' van jongeren in een maatschappij te ondersteunen, als die maatschappij structureel grote groepen benadeelt of uitsluit. Jongerenwerk dient 'speelruimte te creëren' en 'kant te kiezen' voor jongeren. Hiervoor zijn in veel gevallen nieuwe soorten gesprekken nodig tussen jongerenwerkers, leidinggevers en opdrachtgevers. Het idee dat het jongerenwerk een 'uitvoerende' partij is, dekt niet genoeg de lading. Jongerenwerkers kunnen jongeren niet alleen leren om zich aan te passen, maar hen ook helpen om de samenleving te transformeren. Betrokken partijen zullen jongerenwerkers als volwaardige maatschappelijke partner moeten zien. En het jongerenwerk zal die rol moeten waarmaken (Abdallah et al., 2010).

Cultureel werk dient meer ruimte te krijgen en explicieter gemaakt te worden. Het 'gesprek' over politieke en maatschappelijke kwesties is belangrijk, maar dit vindt behalve door te praten ook plaats via muziek, dans, zang, theater en poëzie (Delgado, 2018). Culturele expressie is bij uitstek een manier voor jongeren om zich te engageren, waarmee ze zich een andere, betere wereld voor kunnen stellen. Verder is in gesprek zijn zelf ook een kunst. Profileer het jongerenwerk door het creërende en spelende vermogen op de voorgrond te brengen en het belang ervan te benadrukken voor de ontwikkeling van jongeren en de kwaliteit van samenleven. De context van het sociaal domein is er namelijk een waarin onterecht het verbale, het logisch beredeneerde, het lineaire doelmatige overheerst. Creëer ruimte om het niet-verbale te laten spreken.

Maak *youth organizing* het vlaggenschip, het boegbeeld, het kloppend hart van de jongerenwerkbenadering. Dit is een benadering om het zelforganiserend vermogen van jongeren te versterken, waarbij jongeren ondersteund worden in het zelf initiëren van gewenste veranderingen in hun leefomgeving. In al het jongerenwerk staan beleving, belangen en inbreng van jongeren centraal. In *youth organizing* wordt dit principe geëxpliciteerd en uitgewerkt (Awad et al., 2017; Kaulingfreks, 2018). Het is de benadering die misschien wel het beste laat zien hoe aan jongeren een breekijzer kan worden aangereikt om ruimte te openen voor hun eigen initiatief en inbreng, ook op politiek gebied (Delgado & Staples, 2008).

Laat jongerenwerk de plek zijn waar jongeren zelf voorwaarden kunnen bepalen, inhoud kunnen ontwikkelen, en hun stem kenbaar kunnen maken. Niet alleen als er nood is of als jongeren ermee komen, maar als inherent aan de kwaliteit van het werk. De aanknopingspunten voor een meer maatschappijkritische, en dus politiserende versie van youth organizing verdienen onze aandacht.

Ontwikkel *faciliterend vakmanschap*. Jongeren de ruimte geven betekent niet eenvoudigweg aan de kant gaan. Het is voor veel jongerenwerkers als ‘doeners’ een actieve en pittige opgave om jongeren zelf ‘het wiel te laten uitvinden’. Verder is jongeren de leiding geven niet ‘klantgericht werken’. Deze term is altijd misplaatst geweest in het sociaal domein. Persoonlijke en politieke vorming is een gezamenlijk proces waarbij zowel professionals als deelnemers (niet ‘klanten’ of ‘cliënten’) inbreng hebben. Ruimte geven en nemen is hier aan de orde. Ramanda en Rincho lieten zien dat ze opereren in spanningen tussen het aanmoedigen van jongeren om kansen aan te grijpen en hen in bescherming nemen op momenten dat ze zichzelf blootstellen aan te grote risico’s. Hoe bescherm je jongeren tegen verkeerde invloeden maar blijf je uit de verleiding om weg te polijsten wat niet ‘gepast’ is in het publieke debat of de publieke ruimte? Hoezeer lukt het jongerenwerkers om jongeren te ondersteunen in het aanscherpen van hun verhaal zonder dat zij de agenda van jongeren overnemen? Het bewust omgaan met die spanning is van belang om niet automatisch met het sterkste of dominantste geluid mee te gaan. Daarbij is fijngevoeligheid belangrijker dan instrumentele deskundigheid.

Cultureel jongerenwerk is een benadering die cruciaal is om te werken aan de persoonlijke en politieke vorming van jongeren en om te kunnen spreken van volwaardig jongerenwerk. We hebben het in maatschappelijke analyses en oplossingen vaak over bruggen bouwen tussen groepen mensen. Maar jongeren zijn geen eiland buiten de samenleving waar een brug naartoe moet. We hebben breekijzers nodig die in de samenleving ruimte creëren voor inbreng die misschien niet volwassen is, maar zeker niet onvolwassen.

Auteurs

Sebastian Abdallah is cultureel werker, arabist en socioloog. Hij werkt als programmacoördinator Maatschappelijke Participatie voor het Centre of Expertise for Urban Education bij de Hogeschool van Amsterdam. Daar is hij tevens docent Sociaal Werk.

Femke Kaulingfreks is filosoof en antropoloog. Ze is werkzaam als lector Jeugd en Samenleving aan Hogeschool Inholland.

Referenties

- Abdallah, S., & Kooijmans, M. (2021). Het diepere verhaal van rellende jongeren en het jongerenwerk. *Tijdschrift voor Sociale Vraagstukken*(1), p. 40-43.
- Abdallah, S., Kooijmans, M., & Sonneveld, J. (2016). *Talentgericht werken met kwetsbare jongeren. Ontwikkelwerk, erkenningswerk, verbindingswerk*. Coutinho.
- Abdallah, S., De Boer, N., Sinke, E., Sonneveld, J., & Spierts, M. (2010). *Goed jongerenwerk vergt goed gesprek*. DMO gemeente Amsterdam en Youth Spot Hogeschool van Amsterdam.
- Arendt, H. (1976). *The origins of totalitarianism*. Harcourt.
- Awad, S., Metz, J., Koops, K., Sonneveld, J. (2017). *Onderzoek naar Youth Organizing als specifieke methodiek van het grootstedelijk jongerenwerk. Portfolio Jongerenwerk aflevering 4*. Hogeschool van Amsterdam.
- Berry, M. F. (2019). *History teaches us to resist: how progressive movements have succeeded in challenging times*. Beacon.
- Biesta, G. (2011). *Learning Democracy in School and Society. Education, Lifelong Learning and the Politics of Citizenship*. Sense.
- Delgado, M. (2018). *Music, song, dance, and theatre. Broadway meets social justice youth community practice*. Oxford University Press.
- Delgado, M., & Staples, L. (2008). *Youth-led community organizing. Theory and action*. Oxford University Press.
- Dijkstra, P. & Knevel, J. (2019, 15 maart). Politiseren in het sociaal werk is niet alledaags, sociaal werk wel. *Sociale vraagstukken.nl*.
- De Lange, P. (2021, 3 juni). Nederlands coronabeleid: 'Uniek negatief voorbeeld in de wereld'. *De Volkskrant*.
- De Winter, M. (2021, 15 maart). Opinie: De belangstelling voor reljongeren mag iets oprechter. *De Volkskrant*.
- Freire, P. (1968/2012). *Pedagogy of the oppressed*. Continuum.
- Hartman, J. (2021). Over handelen in het sociaal werk: Hannah Arendt. In P. Raeymaekers, J. Gradener, S. van Dam, S. Botman, K. Driessens, J. Boxstaens & M. Tirions (Eds.), *Denken over sociaal werk* (p. 63-76). Acco.

- Hoijtink, M., & Spierts, M. (2017). Sociale dimensies van 'sociaal' werk. In M. Spierts, A. Sprinkhuizen, M. Scholte, M. Hoijtink, E. de Jonge & L. van Doorn (Eds.), *De brede basis van het sociaal werk. Grondslagen, methoden en praktijken* (p. 29-50). Coutinho.
- Hochschild, A. (2016). *Strangers in their own land. Anger and mourning on the American right*. New Press.
- Jongeren Denktank Coronacrisis (2021). *En nu... daden!*. JDC.
<https://www.ser.nl/-/media/ser/downloads/overige-publicaties/2021/en-nu-daden.pdf>
- Kaulingfreks, F. (2017). *Straatpolitiek: Op zoek naar nieuw engagement*. Uitgeverij Boom.
- Kaulingfreks, F. (2018). *Word in Progress: Verhalen over opgroeien in een meerstemmige gemeenschap*. In Holland (publicatie bij lectorale rede).
- Kaulingfreks, F. (2020, 10 juni). *Opinie: Jongeren zijn actiebereid, nu de politiek nog. De Volkskrant*.
- Kaulingfreks, F. (2021). Politiserend sociaal werk in crisistijd. In Van den Broeck, J., De Graeve, S., Claey, J., Huysmans, M., & Stiens, H. (eds.), *Stemmen voor de stad* (p. 19-31). Politeia.
- New Metropolis Zuidoost (2021, 4 februari). *Zuidoost zegt nee!!*. Videoverslag. <https://dezwijger.nl/programma/zuidoost-zegt-nee>
- NKO (2017). *Aanhoudend wisselvallig: Nationaal Kiezersonderzoek 2017*. Nationaal Kiezersonderzoek.
- NOS (2020, 30 november). *Half jaar na het Damprotest: wat heeft het teweeggebracht?* *Nos.nl*.
- NOS (2021, 18 maart). *Verkiezingen in cijfers: hoge opkomst onder jongeren en zorg belangrijkste thema. Nos.nl*.
- Nu.nl (2021, 2 juni). *Voor het eerst cijfers over wachttijd jeugdzorg: gemiddeld tien maanden. Nu.nl*.
- Pakhuis de Zwijger (2020, 11 juni). *Black Live Matters. Nagesprek Demonstratie Bijlmer*. Videoverslag. <https://www.youtube.com/watch?v=ixAynkAi10Q>
- Ricoeur, P. (1965). *The Political Paradox. History and Truth* (p. 247-270). Northwestern University Press.
- RTL (2021, 25 januari). *Avondklok: gelegenheidsargument om te tellen, of echte boosheid? rtlnieuws.nl*.
- RTL (2021, 21 februari). *Feest met honderden jongeren in Vondelpark: 'Onacceptabel'.* *rtlnieuws.nl*.
- SCP (2021, 3 maart). *Een jaar coronacrisis. Sociaal en Cultureel Planbureau. SCP.nl*.
- SEO (2021). *Seo Kansentlas*. SEO economisch onderzoek. <https://kansentlas.seo.nl/>
- SER (2019, 29 augustus). *Hoge verwachtingen : kansen en belemmeringen voor jongeren in 2019. Sociaal-Economische Raad. SER.nl*.
- SER (2021, 28 januari). *Jongeren Denktank Coronacrisis luidt noodklok bij minister-president Rutte. Sociaal-Economische Raad. SER.nl*.
- Te Poel, Y. (1997). *De volwassenheid voorbij. Professionalisering van het jeugdwerk en de crisis in de pedagogische verhouding 1945-1975*. DSWO Press.

- The Daily Show (2020, 27 januari). Mary Frances Berry - "History Teaches Us to Resist" and the Power of Protest. *The Daily Show*. <https://www.youtube.com/watch?v=qD-7d1QS3y1c>
- Tilsen, J. (2018). *Narrative Approaches to Youth Work: Conversational Skills for a Critical Practice*. New York: Routledge
- Van Kempen, J. (2021, 23 april). Coronapandemie leidt tot forse stijging psychische problemen bij jongeren. *Het Parool*.
- Yahye, E. (2021, 25 februari). Deze jonge activisten willen meebeslissen over klimaatbeleid. Want zij maken het einde van de eeuw nog mee. *decorrespondent.nl*.

Hoofdstuk 11

Mobiliseren rondom armoede in Amsterdam-Noord

Levenslessen voor politiserend opbouwwerk

JEROEN GRADENER, SAMIRA SHADID EN SASKIA WELSCHEN

In 2018 namen twee diaconale opbouwwerkers het initiatief tot de Noord-As in het Amsterdamse stadsdeel Noord – een stadsdeel dat zich kenmerkt door een combinatie van snelle gentrificatie en hardnekkige armoede. Dit luidde een nieuwe fase in voor de opbouwwerkers, die zich tot dusver rondom het thema armoede vooral bezighielden met het verlichten van directe noden en het ‘doen wat nodig is’: de organisatie van buurtmaaltijden, luistergroepen, spreekuren en budgetcursussen. Met het oprichten van de NoordAs verlegden zij hun focus naar een meer politiserende rol. Ze gingen zich richten op het agenderen van armoede als een collectief, maatschappelijk vraagstuk, als een voorbeeld van sociale onrechtvaardigheid dat ons allemaal raakt, en dat beïnvloed wordt door politieke besluitvorming. Ze begaven zich daarmee voor het eerst op het terrein van *community organising* – kort gezegd: het mobiliseren van mensen rondom gedeelde belangen, om politieke verantwoordelijken aan te spreken en structurele maatschappelijke misstanden op te lossen (Staples & Gradener, 2012, p. 144). Concreet in dit voorbeeld: het mobiliseren van een community van bewoners in armoede rondom de structurele vraagstukken die aan hun armoede ten grondslag liggen.

Deze nieuwe rol was een zoektocht die de opbouwwerkers gaandeweg en in de praktijk samen met de bewoners verkenden. Het mobiliseren riep fascinerende vragen op over methoden, rolverdeling, procesbegeleiding, groepsdynamiek, doelstellingen en impact. Daarnaast werden de ongemakken die zich in dat proces kunnen voordoen zichtbaar. Als onderzoekers waren wij in de bevoorrechte positie om dit proces vanaf het begin

van nabij te volgen en om deelgenoot te zijn van de kwesties, uitdagingen en vraagstukken die spelen wanneer sociaal werkers mensen uitnodigen tot politiek engagement. In dit hoofdstuk beschrijven wij eerst de context en het ontstaan van de NoordAs. Vervolgens lichten wij er drie kwesties uit die zich voordeden gedurende de beschreven periode bij de NoordAs, analyseren de betekenis daarvan voor het handelen van de opbouwwerkers oftewel organisatoren en reflecteren daarop aan de hand van de theorie en literatuur. Dit resulteert in drie levenslessen: kernachtige, door praktijk en theorie gevoede handreikingen voor de omgang met specifieke uitdagingen binnen (politiserende) community organising.

De NoordAs als politiserende praktijk

Woensdag 18 oktober 2017. Een opmerkelijk gezelschap deelt de lunch in de ontmoetingsruimte van de kerk 'Hoop voor Noord', in de Amsterdam-Noordse volksbuurt het Blauwe Zand. Voor de helft bestaat het gezelschap uit bewoners van het Blauwe Zand en omliggende buurten die elkaar kennen van 'De Gulden Middenweg' en allen moeten rondkomen van een klein budget. De Gulden Middenweg is een lotgenotennetwerk opgericht door diaconaal opbouwwerker Jeanette de Waard. De andere helft bestaat uit hooggeplaatste personen uit verschillende landen, allen lid van de raad van bestuur van de internationale NGO Open Society Foundations (OSF). Met name de komst van één van hen, prinses Mabel van Oranje, zorgt voor de nodige vrolijke opwinding in de buurt.

OSF voerde tussen 2012 en 2014 een uitgebreid onderzoek uit naar de maatschappelijke participatie van bewoners van de voormalige arbeidersbuurten in het Amsterdamse stadsdeel Noord, waaronder het Blauwe Zand (Welschen, 2014).¹³ De ontmoeting in de kerk was erop gericht om te verkennen welke vervolgacties op het onderzoek OSF in Amsterdam-Noord zou kunnen ondersteunen. Maar bovenal was het een fascinerende ontmoeting tussen twee compleet verschillende werelden. De aanwezige bewoners deelden indringende verhalen over hun dagelijkse ervaringen met armoede en stelden hun woningen open voor het inter-

13 Het onderzoek in Amsterdam- Noord (Welschen, 2014) maakte onderdeel uit van een internationaal vergelijkend onderzoeksproject in zes Europese steden naar *'Europe's white working class communities'* (zie voor het overzichtsrapport van alle zes steden: Open Society Foundations, 2014).

ationale gezelschap. Ondanks de onmetelijke verschillen tussen de twee groepen, kwamen de verhalen krachtig binnen – met als gevolg dat sommige internationale gasten zelf ook openhartig werden en verhalen deelden. Voor de Amsterdamse deelnemers was de ontmoeting een ijkpunt. Een moment waarop ze doordrongen werden van de kracht en impact van het delen van hun verhalen – voorbij de helende impact van het delen met lotgenoten, zoals ze dat al kenden van de luistergroep. Op die dag werd duidelijk dat ze met hun ervaringsverhaal impact konden hebben in de wereld van de internationale politiek en bestuur – in de wereld van de macht. De aanwezige gasten hoorden de verhalen niet alleen aan, maar namen die ook mee terug naar hun werkomgeving. Open Society Foundations besloot mede naar aanleiding van deze middag om voor langere tijd ondersteuning te bieden aan grassroots projecten in Amsterdam-Noord, waarmee ruimte ontstond voor de ontwikkeling van de NoordAs.

Urgentie van community organising

Die ervaring van de bewoners om gehoord te worden en impact te hebben, is van extra groot belang tegen de achtergrond van de ontwikkelingen in de voormalige arbeiderswijken in Amsterdam-Noord. Uit het OSF-onderzoek blijkt duidelijk dat bewoners van het eerste uur met een laag inkomen zich steeds minder thuis voelen in de buurt. Het stadsdeel kenmerkt zich door hardnekkige concentratie van armoede in bepaalde buurten, maar oefent daarnaast almaar meer aantrekkingskracht uit op kapitaal-krachtige bewoners. De opwaartse ontwikkeling (gentrificatie) van stadsdeel Amsterdam-Noord, in combinatie met bestaansonzekerheid door het wegvallen van laaggeschoolde werkgelegenheid, geeft bewoners het gevoel dat ze verdrongen en gemarginaliseerd worden. Een trend die in voormalige arbeiderswijken in heel West-Europa waarneembaar was in de periode van het (internationaal vergelijkende) OSF-onderzoek (Open Society Foundations, 2014). Op politiek niveau vertalen zulke sentimenten zich meestal op twee manieren. Enerzijds voeden ze een houding van politieke teleurstelling en onverschilligheid. Anderzijds kunnen ze de aantrekkingskracht van populistische partijen vergroten en onderlinge scheidslijnen op basis van etnisch-culturele achtergrond versterken.

In die context ontstond het initiatief voor de NoordAs, een grassroots

organisatie voor en door bewoners van Amsterdam-Noord die in armoede leven en die te maken hebben met sociale uitsluiting. De NoordAs streeft ernaar om bewoners uit heel Amsterdam-Noord met een laag inkomen te verenigen, ongeacht etnisch-culturele achtergrond. Het voorstel voor de NoordAs is in 2018 ontwikkeld door diaconaal opbouwwerkers Jeanette de Waard en Huub Waalewijn en OSF-onderzoeker Saskia Welschen. OSF bood met een ruimhartige subsidie de nodige vrijheid om te verkennen welk type actiegroep in deze setting kansrijk zou zijn. Daarbij werden al snel bewoners die in armoede leven betrokken. Tijdens bijeenkomsten in de startfase werden bewoners in armoede, afkomstig uit het netwerk van de opbouwwerkers, uitgenodigd om mee te denken en werden de inhoudelijke focus en de doelstellingen gezamenlijk geformuleerd. Iedere deelnemer werd daarbij uitgenodigd om een kennis mee te nemen, waardoor het bereik werd vergroot. Ook na de beginfase zijn beslissingen over de koers en de doelstellingen van de NoordAs altijd met de deelnemers, in de groepsbijeenkomsten, genomen.

Eerste stappen

In de NoordAs kwamen mensen die, in de eigen woorden van de groep, ‘kopzorgen hebben door geldzorgen’ samen om hun ervaringen uit te wisselen. Dat zorgde voor herkenning en sterkte mensen in het gevoel dat zij niet alleen stonden. Met andere woorden, het zorgde voor een gevoel van empowerment. Daaruit vloeide een nieuw doel voort: gezamenlijk politieke impact hebben op de plekken waar besluitvorming plaatsvindt en macht wordt uitgeoefend. Dat past goed bij de beschrijving van empowerment van Steenssens, Van Regenmortel en Schalk (2017): ‘een proces van versterking waarbij individuen, organisaties of gemeenschappen meer greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving (controle), hun vermogen aanscherpen om kritisch te reflecteren op de sociale situatie waarin men zich bevindt (kritisch bewustzijn) en in toenemende mate deelnemen aan democratische besluitvormingsprocessen’ (p. 204). De kern van de NoordAs-organisatie wordt gevormd door een actieve groep van twaalf noorderlingen, die ieder weer een grotere groep binnen zijn of haar eigen buurt en netwerk vertegenwoordigen. De kerngroep wordt ondersteund door een klein team van betaalde krachten – waarvan de diaconaal op-

bouwwerkers het zwaartepunt vormen. De NoordAs is een voorbeeld van politisering door opbouwwerkers die niet gebonden zijn aan een formele welzijnsorganisatie of aan overheidsfinanciering, wat het initiatief een grote mate van autonomie geeft. Het project is daarnaast ingebed in de organisatie van de Protestantse Diaconie, de werkgever van de twee opbouwwerkers.

Doelstellingen

De NoordAs heeft twee centrale doelstellingen. In de eerste plaats is de inzet: noorderlingen die in armoede leven versterken en emanciperen. Dankzij hun deelname aan de NoordAs doen zij kennis, vaardigheden en ervaringen op waardoor gevoelens van onmacht en marginalisering afnemen. De inzet is om een vorm van kritisch bewustzijn te bevorderen zodat deelnemers hun armoede niet langer zien als een individueel probleem, maar als een collectief maatschappelijk vraagstuk met structurele en politieke dimensies. De methodiek van storytelling – waarbij het delen van verhalen wordt ingezet om sociale verandering tot stand te brengen – vormt hierbij een belangrijk instrument. Het delen van verhalen helpt mensen om in te zien dat hun eigen ervaringen zijn ingebed in een grotere maatschappelijke context. Zodra meerdere mensen verhalen met elkaar delen over hun ervaringen, worden patronen zichtbaar en wordt het structurele, maatschappelijke of politieke karakter van die patronen duidelijk. Het delen van verhalen maakt bovendien dat mensen elkaar gaan begrijpen, zich in elkaar gaan herkennen; en die herkenning vormt een belangrijke basis voor het formuleren van gezamenlijke, maatschappelijke doelen en een motivatie voor actie.

In de tweede plaats verzet de NoordAs zich tegen de manier waarop mensen in armoede langs de zijlijn staan – zowel op het terrein van inkomen als politieke invloed – door naar buiten te treden als actiegroep, bewoners een stem te geven en invloed op het niveau van de macht na te streven. Die stem is niet altijd per se een proteststem. De NoordAs streeft er ook naar dat bewoners die altijd al weinig vertrouwen hadden in de (lokale) politiek of dat vertrouwen zijn kwijtgeraakt weer gaan participeren in het democratische proces en daarbinnen gehoord worden. De achterliggende gedachte hierbij is dat bewoners in armoede een vaste

gesprekspartner zouden moeten zijn van politici en beleidsmakers die gaan over armoedebeleid. De NoordAs heeft zich in 2020 en 2021, de periode die in dit hoofdstuk wordt beschreven, hard gemaakt voor de betaalbaarheid van huisvesting als een grondrecht, door op allerlei manieren actie te voeren. Dat is bij uitstek een urgent thema in een stad als Amsterdam waar de druk op de woningmarkt uitzonderlijk hoog is. Voor mensen in armoede is betaalbare huisvesting van levensbelang. Een veilige, betaalbare en stabiele woning vormt immers de meest centrale pijler van bestaanszekerheid. Bovendien raakt dit direct aan de genoemde spanningen rondom gentrificatie, die zich juist in stadsdeel Amsterdam-Noord zo sterk manifesteren.

Eerste resultaten

Enkele mijlpalen in 2020 en 2021 waren: directe ontmoetingen met politici waarbij ervaringsverhalen werden gedeeld; het maken van een krant met actiepunten voor het Amsterdamse woonbeleid, die werd aangeboden aan de lokale politiek; inspraak in de Amsterdamse gemeenteraad, een artikel geheel gewijd aan de NoordAs in het NRC (Krijger, 2021) en verschillende andere media-optredens, waaronder de deelname van drie leden van de NoordAs aan het programma ‘Pauw komt binnen’ (BNNVARA, 2020). Dat leverde de NoordAs niet alleen bekendheid op, maar heeft er ook toe geleid dat lokale bestuurders de NoordAs als vaste gesprekspartner zijn gaan zien en dat deelnemers van de NoordAs met politici aan tafel zitten om mee te praten over beleid. Het toewerken naar die zichtbare successen leverde de diaconaal opbouwwerkers een aantal indringende ervaringen op, waarvan we er hier drie uitlichten in de vorm van levenslessen.

Levensles 1: Bezint eer ge verbindt

Wanneer bewoners zich roeren, spitsen lokale politici vaak hun oren. De NoordAs is zo’n groep – ervaringsdeskundigen die zich roeren in het gemeentelijk armoedebeleid. Ze worden gezien als de vleesgeworden lokale democratie. Zo kan het gebeuren dat een gemeenteraadslid – ‘een rasechte activist’ – enthousiast het NoordAs-initiatief benaderde. Zelfs wees hij op de actie van zijn partij die pleitte voor een algehele huurbevrozing. Paste helemaal bij wat de bewoners eisten. Wellicht konden de mensen van de

NoordAs deze actie ondersteunen? Het enige wat nodig was: een foto uploaden met de bijgevoegde tekst ‘0 is genoeg’. Wat te doen? Want, ‘maar ik ben niet zo van die [partij]’, zegt een van de deelnemers. En: in welke mate is het verstandig dat de NoordAs deelneemt aan acties van politieke partijen? Wordt de NoordAs niet voor hun karretje gespannen? Kortom, de vraag die zich aandienende was hoe de onafhankelijke grassroots community zich tot de politieke partijen en hun agenda’s moet verhouden zodanig dat de agenda van de NoordAs wordt versterkt.

Initiatieven zoals de NoordAs opereren nooit echt in een politiek vacuüm. Er zullen altijd organisaties zijn, politiek, professioneel of vrijwillig, die zich met verwante kwesties bezighouden. Politieke partijen, belangenorganisaties zoals de woonbond of de huurdersverenigingen hebben soms het sociale, politieke of financiële kapitaal om het doel van de NoordAs – betaalbare en kwalitatief goede huisvesting – dichterbij te brengen. Ze weten de wegen naar de wethouder, kennen de vergaderagenda van de raadscommissie en hebben toegang tot expertkennis en de meer gevestigde coalities die ijveren voor degelijke huisvesting. Ook hebben zulke clubs vaak al meer organisatorische ervaring (Staples, 2016, p. 133) waardoor zij kunnen wijzen op de strategische valkuilen en de politieke ontmoedigings tactieken die op de loer liggen. Ten slotte kunnen ze, meer tastbaar, ook hun faciliteiten ter beschikking stellen, zoals vergaderruimte, technische faciliteiten en communicatiekanalen. Zaken die een grassroots community initiatief niet altijd tot haar beschikking heeft. Tegelijkertijd zitten er ook risico’s aan samenwerking met andere organisaties. Zo kan het onder de deelnemers tot stevige discussies leiden, bijvoorbeeld vanwege verschillen in politieke opvattingen. Ook dreigt er door dat verschil in toerusting inkapseling van het initiatief door sterke spelers.

Het is dus belangrijk dat de NoordAs goed nadenkt over hoe het aanpak van een coalitie met zulke organisaties het eigen initiatief organisatorische en strategische spierkracht kan geven. In zo’n afweging kan het de moeite waard zijn om als organisatoren met de achterban een krachtenveldanalyse te maken. Laat het aan de deelnemers om te besluiten met welke partners zij in zee willen gaan. Lokale organisatoren kunnen in zo’n situatie een workshop organiseren om met de deelnemers antwoord te vinden op

de vraag wat de positieve en negatieve krachten zijn die het succes van hun campagne kunnen bepalen. Volgens Staples (2016) volgt zo'n *Force Field Analysis* een aantal stappen. De eerste stap is het bepalen wie de medestanders zijn en waarin hun steun zou kunnen zitten. Zo'n exercitie kan alleen al zinvol zijn omdat wellicht andere partners in beeld komen dan de lokale politicus die zich spontaan aandiende bij de NoordAs. De NoordAs heeft al een poging gedaan om deze medestanders in kaart te brengen en te verenigen door buurtcollectieven, woonverenigingen en organisaties uit te nodigen voor een kick-offbijeenkomst, waar de ervaringsdeskundigen op het podium stonden om hun persoonlijke verhaal te delen met de genodigden. Daarnaast probeert de NoordAs medestanders te selecteren door te bekijken of zij van toegevoegde waarde zijn om een samenwerking mee aan te gaan. Deze medestanders houden zich met dezelfde problematiek bezig waardoor zij gezamenlijk kunnen optrekken in acties. Zo heeft de NoordAs in maart 2021 samen met Bewonersplatform Vogelbuurt/IJplein en bewonerscommissie De Punt gedemonstreerd bij het Amsterdamse stadhuis om een 'time-out' te eisen van alle bouwplannen in Noord.

Daartegenover is het, als tweede stap, ook belangrijk om je mogelijke tegenstand in kaart te brengen. Immers, de acties kunnen ook weerstand oproepen. Zo kregen de organisatoren een mailtje van een ambtenaar die het niet leuk vond dat bewoners met een actiebord bij de Stopera stonden met de tekst 'praten met het dagelijks bestuur is praten als tegen een muur'. Hoe zit het met de woningcorporaties, de private verhuurders, andere politieke partijen? Wat zijn hun agenda's en hoe machtig zijn ze? Een derde stap die je met de deelnemers zet is zicht krijgen op de meer objectieve omstandigheden, zoals de lokale maar ook landelijke politieke krachtsverhoudingen en hoe het grote publiek over de zaak denkt. Is de claim van de NoordAs omstreden of past die in de tijdgeest? Ten vierde adviseert Staples om een SWOT-analyse – een sterkte-zwakteanalyse – te maken. Probeer met de deelnemers te bedenken wat nodig om de negatieve krachten te verminderen en de positieve te versterken. Met een krachtenveldanalyse ontstaat zicht op de specifieke bijdrage van mogelijke partners. Bovendien heeft zo'n analyse als voordeel dat het de deelnemers van de NoordAs aan het roer zet van hun campagne.

Levensles 2: 'Vorming die vrijmaakt daagt uit tot denken...' (Paulo Freire)

De NoordAs verspreidde in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van 17 maart 2021 een krant onder de noorderlingen met de boodschap 'Stem Solidair'. Het thema was de situatie op de Amsterdamse woningmarkt. Wat zijn mensen maandelijks aan huur kwijt, en welk aandeel is dat van hun besteedbaar inkomen? Wat betekent dit voor het dagelijks leven van mensen? Het idee van de NoordAs was om mensen bewust te laten kiezen voor partijen die zich hard maken voor concrete verbeteringen voor mensen met lage inkomens. Het grasduinen in partijprogramma's kan al snel saai en abstract worden, en dat schrikt veel mensen af. Tegelijkertijd ontkom je er niet aan om de meer structurele oorzaken van ongelijkheid op de woningmarkt te schetsen. Maar hoe maak je deze herkenbaar en zorg je ervoor dat het daadwerkelijk wordt gelezen door de buurvrouw of buurman? Authenticiteit is daarbij essentieel. De organisatoren van de NoordAs lieten het daarom aan de deelnemers om de onderwerpen voor de krant te bepalen.

Een klassieke opdracht in community organising is de alledaagse ervaringen van mensen als basis te nemen voor mobilisatie. De grondlegger van het hedendaagse community organising, Saul Alinsky (1971), formuleerde het zelfs als regel twee van zijn dertien *Rules for Radicals*: 'Wijk niet af van de expertise van mensen'. Belangrijk hierbij is om die ervaringen te transformeren tot inzichten. Bijvoorbeeld over hoe de politieke en sociale omstandigheden van mensen de dagelijkse ervaringen van uitsluiting en armoede vormen en in stand houden. En daar zit iets dubbelzinnigs in. Aan de ene kant zeg je tegen bewoners: wij nemen, anders dan anderen, echt serieus wat jij denkt, voelt en vindt. Aan de andere kant denk je als organisator: maar het is ook belangrijk dat je begrijpt waardoor je die dingen denkt, voelt en vindt. De Braziliaanse pedagoog Paulo Freire ontwikkelde in de jaren zestig deze vorm van kritische pedagogiek onder de naam 'conscientização'. Volgens hem was het noodzakelijk om mensen los te weken van een soort 'naïef' bewustzijn. De spontane evaluaties van mensen in achterstandssituaties, meende hij, dragen altijd de sporen van de achterstand waarin ze leven en houden hen daar ook in vast. Met andere woorden: in hun denken komt de berusting met hun ondergeschikte

positie in de samenleving terug.

Ledwith, een van zijn volgelingen (2005) omschrijft dit proces van ‘*conscientização*’ als ‘ontmantelen van de dominante gedachte’ en Ibrahim (2017) als ‘het opsporen van sociale en politieke tegenstellingen’. Freire (1970) omschreef het zelf als een leerproces dat ‘... vraagt om intens vertrouwen in de mensheid, vertrouwen in het vermogen om te bouwen en opnieuw te bouwen, om te creëren en opnieuw te creëren, ... de roeping om vollediger te worden als mens (wat niet het voorrecht is van een elite, maar het geboorterecht van iedereen’. Kortom, ‘*conscientização*’ is een democratiserende praktijk, als contrapunt voor de traditionele pedagogiek van ‘banking’, waarbij de docent ervoor moet zorgen dat bepaalde kennis in de hoofden van zijn of haar pupillen terechtkomt. In het proces van kritische kennisontwikkeling van Freire daarentegen, ondersteunt de organiser deelnemers allereerst in het benoemen van de moeilijkheden in hun leven als ‘grenservaringen’. Dit soort ervaringen, aldus de kritische pedagogen, kunnen leiden tot vormen van zelfverwijt, zolang er geen inzicht is in de oorzaken ervan. Zoals Germaine, een voormalige bakfietsmoeder die in de verkiezingskrant vertelt dat ze haar hele maandelijks inkomen aan huur kwijt is. Als ze vertelt dat ze door haar scheiding gedwongen was om in de vrije sector te huren, ontstaat een eerste inzicht in de oorzaak van haar penibele situatie: de losgelagen woningmarkt in Amsterdam. Een tweede stap in het proces van kennen naar inzicht komt wanneer ze antwoordt op de vraag waarmee ze geholpen zou zijn: ‘De huur zou blijvend moeten worden verlaagd. En daarnaast een vaste baan om de huur op te kunnen brengen.’ Het geeft haar, net als anderen in vergelijkbare situaties, een perspectief. Dat perspectief is een betaalbare huur en een stabiel inkomen.

Het delen van deze verhalen met anderen in soortgelijke situaties zorgt ervoor dat armoede-gerelateerde problemen in het dagelijks leven niet meer gezien worden als een privéprobleem, maar als maatschappelijke kwestie. Socioloog Mills (1959) beschrijft in zijn werk ‘*The sociological imagination*’ hoe mensen het vermogen kunnen ontwikkelen om deze persoonlijke belevingen in groter maatschappelijk verband te plaatsen, waardoor zij niet langer hun *private trouble* zien als iets dat zij zelf hebben veroorzaakt, maar als gevolg van structurele maatschappelijke problemen.

Dit staat in een schril contrast met hoe mensen in armoede veelal worden aangemoedigd om slimmer met hun geld om te gaan, wat duidt op een persoonsgerichte aanpak van armoede. Een ander aspect van kritische kennisontwikkeling is het ontleden van de ervaring en het vertalen naar wat een gewenste situatie zou moeten zijn (Gradener & De Kreek, 2019). Yvonne, ook een noorderling, die bijna veertig procent van haar inkomen kwijt is aan huur (inclusief een parkeerplaats terwijl ze geen auto heeft) stelt het zo: 'De meeste inkomens blijven ver achter bij de prijsstijgingen. Lang niet alles wordt gecompenseerd. Het zou verstandig zijn om het hele toeslagensysteem stop te zetten en de basishuren te verlagen, misschien een optie bij de verkiezingen.'

Met die laatste zin is de cirkel rond. Het geeft de organisers een aanknopingspunt om de alledaagse noden van Yvonne, Germaine en de andere noorderlingen in armoede te verbinden aan abstracte teksten als verkiezingsprogramma's. Critici verwijten de Freirianen wel eens paternalisme. Immers, ze onderscheiden mensen in naïeve en kritische denkers. In deze tijd zou dit ter rechterzijde gezien worden als een vorm van politiek correct, *woke* denken om het denken van de 'doorsnee burger' kritisch te bekijken. In de praktijk is het prikkelen van deelnemers om hun kennis als bron te zien voor inzicht een precair proces, dat veel vraagt van de ambachtelijkheid van de organisator – als mens en niet als professional, waarbij geduld, respectvol handelen, authenticiteit en wederkerigheid sleutelwoorden zijn. In de woorden van Freire: '(...) een horizontale relatie waarbij het wederzijds vertrouwen tussen de dialogen een logisch gevolg is (...) liefdevol, nederig en vol vertrouwen (...) in een steeds hechtere associatie in het woorden geven aan de wereld.'

Levensles 3: Verschillen overstijgen is hard werken

Net als in de rest van Europa heerst in Amsterdam-Noord een discours van anti-migratie, waarbij vluchtelingen veelal als zondebok fungeren. Soms wordt in het publieke debat de nieuwkomer aangewezen als veroorzaker van het huidige tekort aan sociale huurwoningen door de vermeende voordelen die hij zou genieten op de Nederlandse woningmarkt. Ook tijdens een bijeenkomst van de NoordAs ontstond er een discussie over deze kwestie. Alhoewel het belangrijk is om zulke conversaties te voeren, vreesden de

community organisers dat een van de deelnemers, die statushouder is, zich misschien onveilig zou kunnen voelen. De organisers zochten daarom naar een manier om de tegenstellingen op basis van achtergrond te overstijgen.

Het overstijgen van verschillen in een diverse groep begint allereerst bij het beklimmen van de *empathy wall*, beschreven door de Amerikaanse socioloog Hochschild. Zij beschrijft in 'Strangers in Their Own Land' (2016) het sentiment van verlies onder de arme witte onderklasse van de Amerikaanse midwest. We kennen ze als de rabiante Trump-stemmers, de 'basket full of deplorables', volgens oud-presidentskandidaat Hillary Clinton. Hochschild wist zich nauwelijks raad met hun onbeschaamde anti-migrantensentiment. De socioloog geeft toe dat ze diep in zichzelf moest graven om zich open te kunnen stellen voor hun verhalen. De empathy wall waar ze vervolgens overheen moest, ervoer ze als een hoge steile wand met haar last van de geprivilegieerde, succesvolle wetenschapper. Pas door aandachtig luisteren was ze in staat het verhaal van verlies op te tekenen van de midwesterners. Deze groep zag als gevolg van de vlucht naar lage lonenlanden hun economie en gemeenschap teloorgaan. Met de komst van migranten uit Midden- en Zuid-Amerika hadden zij het gevoel achter aan de rij te moeten plaatsnemen voor steun van hun overheid. In 'Sociale cohesie in gentrificerende arbeiderswijken van Amsterdam-Noord' beschrijven Van den Kamp en Welschen (2019, p. 372) een sentiment van vervreemding. Sommige bewoners van de tuindorpen in Noord voelen zich steeds verder 'vervreemd' van hun woonplek door de instroom van zowel hogere-inkomensgroepen als prioriteitsdoelgroepen (zoals vluchtelingen) voor sociale huur. Deze veranderingen leiden tot meer anonimiteit onder de bewoners en hierdoor een afname van de sociale cohesie in de buurt.

Als community organiser is het van belang die muur van empathie met een grote regelmaat te beklimmen om onderliggende sentimenten van burgers te ontdekken en begrijpen (Gradener, 2016, p. 183). De Amerikaanse socioloog Richard Sennett beschrijft in 'Building and Dwelling: Ethics for the City' (2019) hoe hij binnen de Chicago school studenten trainde in zelfbeheersing, wanneer ze stereotyperende of bevooroordeelde reacties tegenkwamen tijdens hun veldwerk in de preciaire wijken van

Chicago. De schokreflex moest worden ingeruild voor de reflex van interesse: 'Oh, leg eens uit.' Met dit devies bepleit hij een zekere onverschilligheid.

Waar Sennett 'indifference to difference' voorstaat vanuit de effectiviteit van collectief handelen, bepleiten Hoffman, Geldof en Koning (2014) op individueel niveau dat de sociaal werker zich juist bewust is van het specifieke levensverhaal van de deelnemers. Wie 'te eenzijdig focust op de etnisch-culturele origine loopt het risico te vervallen in een culturaliserende houding die cliënten reduceert tot alleen hun etnisch, nationale of religieuze identiteit, die hun gedrag en opvattingen enkel en alleen verklaart vanuit hun etnische, nationale of religieuze achtergrond en deze achtergrond beschouwt als statisch, homogeen en algemeen geldend voor ieder groepslid.' De dialoog over hoe specifieke culturele praktijken of betekenissen, maar ook ervaringen zichtbaar worden in het individuele levensverhaal biedt, paradoxaal genoeg, een vruchtbare basis om de angel uit onderlinge op afkomst gebaseerde verschillen en verwijten te halen.

Naast doelbewuste onverschilligheid én nieuwsgierigheid naar het individuele verhaal, is ook een derde strategie interessant om te verkennen: dat is een vorm van 'restorative practice'. We kennen 'restorative practices' in het groot uit de 'Truth and Reconciliation' processen in Zuid-Afrika (Allias, 2011). Een commissie organiseerde dialogen in dorpen en steden met de witte, zwarte en gekleurde bewoners. Mensen werden uitgenodigd om tijdens openbare bijeenkomsten naar voren te komen, en hun verhalen te delen over het leed dat hen was aangedaan tijdens de apartheidperiode. Het vraagt van de organisator en van de deelnemers om een gedisciplineerde dialoog waarin respectvol geluisterd wordt en niet geoordeeld. De NoordAs past al soortgelijke praktijken op impliciete wijze toe door mensen met verschillende achtergronden het podium te geven om verhalen met elkaar te delen. Het uitnodigen tot het delen van ervaringen van angst, verlies en schaamte is er niet op gericht om de tegenstellingen in de groep op te heffen, maar in de geest van de godsdienstfilosoof Martin Buber een nieuwe verstandhouding te laten ontstaan waarbij de verschillende ervaringen begrepen en gezien worden. Volgens Owen en Westoby (2011) opereert de community organisator als een choreograaf die uitnodigt tot een dans. De openingsbeweging is die waarbij een van deelnemers zich

presenteert aan de anderen – ‘Ik heet X en ik ben hier om de volgende reden’. De tweede beweging is die van de respons, waarbij een deelnemer Y reageert op X – ‘Ik heet Y en ik ben hier om de volgende reden’. De derde beweging – respons op de respons – is wanneer andere deelnemers reageren op de inbreng van X en Y. Buber (2016) omschreef deze drieslag in de dialoog als de Ik-Jij-Wij beweging. De organisator luistert goed naar wat de deelnemers inbrengen, verbindt de mogelijk gedeelde ervaringen en houdt dit iteratieve proces op gang tot de deelnemers de gemeenschappelijkheid in hun ervaringen ontdekken.

Een veeleisende en verrassende praktijk

Het mobiliseren van mensen in armoede, zo ervaren de organisatoren van de NoordAs, is een complexe, veeleisende, indringende maar bij uitstek verrassende en organische praktijk. Het is complex omdat het zowel oog vraagt voor het persoonlijke verhaal van de deelnemers als voor de drempels die mensen moeten overwinnen om dat verhaal te durven delen met lotgenoten en buitenstaanders. Vaak zijn hun ervaringen met hulpverleners gekleurd door teleurstellingen, onmacht en stigmatisering, en is het vertrouwen in de medemens flink beschadigd. Om die ervaringen te durven delen moet over een hoge drempel worden gestapt, maar het is ook een politieke daad. Het roept immers systeemverantwoordelijken en professionals in de dienstverlening, maar ook in de beleidsontwikkeling en beleidsuitvoering ter verantwoording. Hiermee ontlokken community organising activiteiten ook reacties aan deze partijen en andere belangenorganisaties die, vanwege gedeeld of juist bedreigd eigenbelang, zullen proberen het initiatief in te lijven of te ontkrachten. Een heldere krachtenveldanalyse en een daarop geënte strategie om de deelnemers toe te rusten voor de krachten in die politieke arena, zo zagen we, is cruciaal. Deze vorm van community organising is ook veeleisend voor de opbouwwerkers omdat het een permanente zelfreflectie vraagt op de fragiele balans tussen hun rol als facilitator en die van pedagoog. De pedagoog als kritisch agogoog die mensen ondersteunt om hun ervaringen te onderzoeken en te transformeren naar in dit geval inzichten in de structurele oorzaken van hun armoede. De grote verklaringen liggen voor het oprapen in de sociologische, politieke en beleidsmatige clichés. De kunst is om inzichten

te laten rijpen op basis van alledaagse en diep doorleefde ervaringen.

Tot slot zagen we in de derde levensles ook hoe indringend community organising kan zijn in contexten met een grote culturele diversiteit. De diversiteit kan de bron zijn voor onderlinge vooroordelen bij de deelnemers. Recht doen aan achtergronden zonder die te beoordelen, vraagt van de diaconaal opbouwwerkers een diep begrip van ervaringen van falen en afwijzing. Maar het vraagt ook geduld en standvastigheid om diepgevoelde tegenstellingen in gemeenschappelijke levensvragen van de deelnemers te verkennen. Dat is cruciaal, omdat juist die herkende gemeenschappelijkheid in ervaringen een voorwaarde is voor effectieve community organising.

Auteurs

Jeroen Gradener is hoofddocent Social Work aan de Hogeschool van Amsterdam en is als adviseur betrokken bij de NoordAs. Hij houdt zich bezig met onderzoek naar democratiserende praktijkontwikkeling in het sociaal domein.

Saskia Welschen werkt als senior onderzoeker bij het Amsterdams Kenniscentrum voor Maatschappelijke Innovatie van de Hogeschool van Amsterdam en als zelfstandig onderzoeker. Ze is als zelfstandig onderzoeker/adviseur betrokken bij de NoordAs.

Samira Shadid is docent bij de opleiding Social Work aan de Hogeschool van Amsterdam en is anderhalf jaar als community organiser werkzaam geweest bij de NoordAs.

Referenties

- Allias, L. (2011). Restorative Justice, Retributive Justice, and the South African Truth and Reconciliation Commission. *Philosophy & Public Affairs*, 39(4), p. 331-363.
- Alinsky, S. (1971). *Rules for Radicals*. Random House.
- BNNVARA (2020, 27 december). 'Pauw Komt Binnen'. Aflevering 6: Armoede.
- Buber, M. (2016). *Ik en Jij*. Uitgeverij Bijleveld.
- Freire, P. (1970). *Pedagogy of the oppressed*. Herder and Herder.
- Gradener, J. (2016). *Keys to the community. A multiple case study into professional legitimization in community development practice*. Doctoral Dissertation: Utrecht University.

- Gradener, J., & De Kreek, M. (2019). Negotiating consent in neighbourhood-based community development work. In S. Banks, & P. Westoby (Eds.), *Ethics, equity and community development (Rethinking Community Development)*, p. 83-102. Policy Press.
- Hochschild, A.R. (2016). *Strangers in Their Own Land: Anger and Mourning on the American Right*. The New Press.
- Hoffman, E., Geldof, D., & Koning, M. (2014). Superdiversiteit op de frontlijn. Diversiteitsbewuste communicatie is een noodzaak. *Alert: Tijdschrift voor Sociaal Werk en Politiek*, 40(4), p. 6-13.
- Ibrahim, S. (2017). How to Build Collective Capabilities: The 3C-Model for Grassroots-Led Development. *Journal of Human Development and Capabilities*, 18(2), p. 197-222.
- Krijger, A. (2021, 1 april). Wonen in Noord is veel te duur: actiegroep pikt het niet langer. *NRC*.
- Ledwith, M. (2005). *Community Development: A critical approach*. Policy Press.
- Owen, J. R., & Westoby, P. (2011). The structure of dialogic practice within developmental work. *Community Development*, 1, p. 1-14.
- Mills, C.W. (1959). *The Sociological Imagination*. Oxford University Press.
- OSF (2014). *Europe's white class communities: A Report on Six EU Cities*. Open Society Foundations.
- Sennett, R. (2019). *Building and Dwelling. Ethics for the City*. Penguin Books.
- Staples, L. (2016). *Roots to Power: A Manual for Grassroots Organizing*. (3de ed.). Abc-Clio.
- Staples, L., & Gradener, J. (2012). De effectiviteit van politisering. Drie Amerikaanse lessen van community organising. In J. Uitermark, A-J Gielen, M. Ham, *Wat werkt Nu Werkelijk? Politiek en Praktijk van Sociale Interventies* (p. 144-166). Van Gennep.
- Steenssens, K., Van Regenmortel, T., & Schalk, R. (2017). Kwaliteitsstandaarden voor de ontwikkeling van instrumenten voor het evalueren van empowerment: Van theorie tot praktijk in welzijnsorganisaties. *Gedrag & Organisatie*, 30(3).
- Van den Kamp, L., & Welschen, S. (2019). Sociale cohesie in gentrificerende arbeiderswijken van Amsterdam-Noord. *Beleid en Maatschappij*, 46(3), p. 366-389.
- Welschen, S. (2014). *White Working Class Communities in Amsterdam*. Open Society Foundations.

Hoofdstuk 12

Dekoloniseren is politiseren

Perspectief voor het hoger onderwijs

CHARLOTTE KEMMEREN EN SAMEHA BOUHALHOUL

Het koloniaal verleden van Nederland is ruim vier eeuwen oud (Heijden, 2020). Met de bezetting van gebieden, handel in grondstoffen vanuit die bezette gebieden en daarbij het tot slaaf maken van mensen ontstond een koloniale logica – een systeem van denken, handelen en beslissen, waarin macht en onderdrukking een belangrijke rol spelen (Tuck & Wayne Yang, 2012). Inmiddels zijn de meeste gekoloniseerde gebieden teruggegeven, maar de koloniale logica is nog altijd aanwezig. Deze is niet alleen zichtbaar in internationale verhoudingen, maar ook in het beleid en de houding tegenover Nederlanders met wortels in migratie. Gloria Wekker, cultureel antropoloog en emeritus hoogleraar gender en etniciteit, gebruikt het concept ‘cultureel archief’ van Edward Said (1993) om de gevolgen van het koloniale verleden in de hedendaagse Nederlandse samenleving te begrijpen. In navolging van Said stelt Wekker dat in de westerse cultuur ‘een raciale grammatica ingeplant is, een diepe structuur van ongelijkheid in gedachten en gevoelens, gebaseerd op ras, en dat vanuit dit diepe reservoir het culturele archief – onder meer een gevoel over het zelf – gevormd en gefabriceerd werd’ (Wekker, 2017, p. 34). Uitingen van het cultureel archief zijn overal in de samenleving te vinden, ook in het sociaal werk en sociaal werk onderwijs. Iedereen die gesteund wordt door sociaal werk of sociaal werk onderwijs volgt, heeft te maken met instituties waarvan het beleid geborgd ligt in een cultureel archief dat voortkomt uit een koloniaal verleden. Hoe komt dat tot uiting? Hoe ervaren en erkennen studenten en docenten dat?

Een perspectief dat sinds kort aan terrein wint in de samenleving is

dat van dekolonisering. Een definitie van dekolonisering is het erkennen, begrijpen en actief tegengaan van de implicaties van kolonisering (Sium, Desai & Ritskes, 2012). Dekolonisering gaat over reflecteren op de eigen geschiedenissen, waarden en privileges die zijn ontstaan vanuit die geschiedenissen. Het keert zich tegen koloniale machtsrelaties en streeft naar meer rechtvaardigheid. De internationale definitie van sociaal werk sluit hierbij aan: het is van belang dat sociaal werkers een kritisch bewustzijn creëren voor onderdrukking en privileges op basis van diverse identiteiten, en dat het beroep bijdraagt aan de bevrijding van onderdrukking (IFSW, IASSW, 2014). Dekoloniseren betekent het aankaarten en erkennen van ongelijke machtsstructuren vanuit een cultureel archief dat voortkomt uit het koloniale verleden. Dekoloniseren sluit daarmee aan op politiserend handelen, dat ‘draait om het bevragen en contesteren van macht’ (Nachtergaele et al., 2018, p. 117).

Dit hoofdstuk is een verkenning van de rol van dekolonisering in het sociaal werk onderwijs. We beschrijven de betekenis van een cultureel archief en wat de rol kan zijn van een dekoloniserende blik. We illustreren dit aan de hand van SESI Community Center van de Hogeschool van Amsterdam, waarbij we focussen op het evenement Dear White HvA als voorbeeld van een dekoloniale praktijk in het sociaal werk onderwijs.

Dekolonisering

Gloria Wekker schrijft dat dekolonisering gaat over het erkennen van een cultureel archief dat het gevolg is van een geschiedenis van het Nederlands kolonialisme. Ze stelt dat Nederland een imago claimt van een tolerante, open cultuur, terwijl in werkelijkheid racisme institutioneel en systematisch onderdeel is van de samenleving (Wekker, 2017). Een dekoloniale blik vraagt om het kritisch onder de loep nemen van verhoudingen en aannames die onderdeel zijn geworden van het alledaags leven. Een voorbeeld van zo’n alledaagse aanname komt naar voren in een onderzoek naar de Bijlmer, een diverse wijk buiten de Amsterdamse ring (Pinkster, Frier, & Hoekstra, 2019). Uit interviews met diverse Bijlmerbewoners blijkt dat bewoners van kleur het stigma van de buurt als kansarm en onveilig moeten compenseren, terwijl witte bewoners juist profiteren van het imago en als open en werelds worden gezien. Het is daarom in het

dekoloniale denken van belang om de specifieke geschiedenis van kolonialisme te herkennen, omdat het, zo stellen Sium, Desai en Ritskes (2012), effect heeft op iedereen.

Een van de uitgangspunten van dekolonisering als benadering is het terugnemen en definiëren van de menselijkheid van gekoloniseerde groepen. Frantz Fanon beschrijft hoe gekoloniseerde mensen niet alleen gedomineerde mensen zijn, maar hoe dat ook vergaande implicaties heeft voor de manier waarop naar die mensen gekeken wordt, namelijk op dialectische wijze als 'wij' en 'zij', waarbij de 'ander' ontmenselijkt wordt in een veelheid aan kenmerken en verhalen (In Agathangelou, 2016). Anton de Kom beschrijft hiervan talloze voorbeelden in zijn afschuwwekkende boek 'Wij slaven van Suriname' (2021). Hij beschrijft onder andere hoe plantage-eigenaren tot slaaf gemaakte Afrikanen als werktuig en voor seksuele bevrediging gebruikten. In de huidige Nederlandse context gaat het bijvoorbeeld over mensen die hun wortels hebben in migratie en die geframed worden als migrant of moslim en daarmee volgens een rechts-conservatief discours een bedreiging vormen voor de Nederlandse cultuur. Fanon stelt nadrukkelijk dat dekolonisering niet alleen een manier van denken is, maar ook om handelen vraagt: 'het is niet langer alleen een kwestie van de wereld leren kennen, maar van de wereld veranderen' (In Sium, Desai & Ritskes, 2012, p. 1).

Alleen als recht gedaan wordt aan ervaringen van degenen die centraal staan in het verhaal, bijvoorbeeld mensen met wortels in migratie in de Nederlandse context, kan een transformatie ontstaan. Dit benadrukt dat dekolonisering een gedeeld proces is, en om dat te laten slagen is het belangrijk dat degenen die macht hebben de macht delen (Wekker, 2017). Het gaat hier, mogelijk meer dan om gelijkheid, om sociale rechtvaardigheid. We moeten breken met de opvatting dat kennis blijft bij degenen die historisch gezien de macht hebben en dat onderdrukte of onder-gerepresenteerde groepen degenen zijn die in actie zouden moeten komen. Dekolonisering draait rollen van macht en kennis om. Binnen sociaal werk onderwijs zijn kennis en macht aanwezig bij het instituut, de docenten en juist ook bij studenten. Tegelijkertijd zijn we kritisch, want op veel plekken is gedeelde macht en verantwoordelijkheid vooral retoriek, en bevat de praktijk feitelijk nog een koloniale logica.

Tuck en Wayne Yang nemen een stevige positie in als het gaat om het definiëren van dekolonisering (2012). In hun ogen wordt dekolonisering te vaak als metafoor gebruikt voor een veelheid van manieren om onderwijs en andere settingen in de samenleving te verbeteren. Ze waarschuwen voor het risico van onjuist, te weinig specifiek of oppervlakkig gebruik van de term in onderzoek en onderwijs. Ze stellen nadrukkelijk dat dekolonisering gaat over de bevrijding van onderdrukking als onderdeel van kolonialisme. Dekolonisering is daarmee niet synoniem aan andere vormen van sociale rechtvaardigheid, kritische methoden of mensenrechtenbenaderingen. Dekolonisering heeft geen synoniem. Oneigenlijk gebruik van de term dekolonisering, bijvoorbeeld in het ‘dekoloniseren van het schoolsysteem’ of ‘dekoloniseren van het denken’, zou medeplichtigheid binnen machtsverhoudingen te weinig benadrukken. Vertaald naar Nederland kijken we vanuit dekoloniaal perspectief naar wie beleid vormt en wie zich vanuit een andere culturele achtergrond daarin niet herkennen, maar zich wel dienen te voegen naar dat beleid (Wekker, 2017).

Dekolonisering in sociaal werk onderwijs

Als sociaal werkers perspectieven van degenen die ze ondersteunen met wortels in migratie onderdeel willen laten zijn van hun werk is het van belang dat het sociaal werk onderwijs daar al aandacht voor heeft (Tamburro, 2013). Op die manier kunnen sociaal werkers opgeleid worden zonder bij te dragen aan een dominante, onderdrukkende cultuur. Daarbij is het van belang dat sociaal werkers in de opleiding leren over het koloniale verleden en de gevolgen daarvan in de samenleving. Sociaal werkers worden vanuit hun opleidingen en het maatschappelijk debat opgeroepen om zich kritisch bewust te worden van de context waarin zij handelen – een context waar bijvoorbeeld institutioneel racisme in onder andere werk, wonen en onderwijs een weerslag heeft op de levens van de mensen die ze ondersteunen. Wij zien actief bijdragen aan structurele veranderingen in machtsverhoudingen die een erfenis zijn van het kolonialisme als dekoloniale praktijk.

SESI Community Center aan de Hogeschool van Amsterdam is zo’n praktijk. Diversiteit en inclusie waren weliswaar al jaren speerpunten binnen de hogeschool, maar de docenten Mahutin Awunou en Sameha

Bouhalhoul vonden het gesprek en aanbod hierover te eenzijdig en algemeen, vanuit een te dominant wit westers perspectief bij de machthebbers: docenten, managers, decanen. Vaak ging het bij studenten met een migratieachtergrond over problematische zaken als schooluitval en niveauverschillen in taal, niet over de rol die de hogeschool als instituut zelf speelde bij het in stand houden van deze gevolgen en negatieve beeldvorming van studenten van kleur. Studenten klopten bij hen aan over situaties die ze meemaakten, over hoe in lessen negatieve beeldvorming over hun identiteit voorbijkwam. Zo werden kansengelijkheid in het onderwijs, antiracisme, het dekoloniseren van het onderwijs en het eigen bewustzijn belangrijke thema's in hun werk. Awunou en Bouhalhoul wilden het witte instituut bewust maken van blinde vlekken, zoals het onbewust reproduceren van systemen die ongelijkheid in de hand werken. Ze vonden het daarbij belangrijk dat studenten leren om hun stem te laten horen, dat studenten van kleur strijdbaar zijn en zich kunnen uitspreken over gedeelde ervaringen van racisme en dat witte studenten solidair zijn, zodat ze een gemeenschappelijk kritisch studentengeluid kunnen creëren. Uit deze inspanningen ontstond SESI Community Center.

Hieronder beschrijven we vier punten van dekolonisering vanuit de literatuur over dekolonisering en over sociaal werk (onderwijs) aan de hand van SESI Community Center van de Hogeschool van Amsterdam en het evenement Dear White HvA.

Culturele diversiteit als bron

Het eerste aandachtspunt van SESI is het erkennen van kennis van degenen met wie je als professional te maken hebt en het analyseren van problemen vanuit die contextspecifieke kennis. Gray en collega's spreken over het comfortabel zijn met onzekerheid en diversiteit die voortkomt uit het werken met mensen met een andere culturele achtergrond, in plaats van het versimpelen van complexe geschiedenissen en culturen om deze vanuit westers perspectief te analyseren (Gray et al., 2013, p. 25). Dekoloniaal werk is daarom eerder een benadering dan een kennisbasis, omdat kennis zeer contextafhankelijk is. Bij het in de praktijk werken vanuit dekoloniaal gedachtegoed stelt de sociaal werker de lokale context centraal, maar incorporeert idealiter ook kennis en interventies vanuit andere culturen die

aansluiten bij degenen met wie hij of zij werkt. Een dekoloniaal perspectief heeft een meerwaarde ten opzichte van inclusief, cultureel sensitief of vanuit diversiteit werken, omdat het aandacht geeft aan de herkomst van dominante kennis en machtsverhoudingen die daaruit voortkomen.

Om dit eerste aandachtspunt te verduidelijken maken we een uitstapje naar de sociaal-werkpraktijk, die van Bureau Beschermjassen – transculturele ondersteuning aan gezinnen (Tjin A Dje, 2019). Beschermjassen gaat over het idee dat mensen kracht kunnen vinden door zichzelf in te bedden in de cultuur, de gebruiken, de waarden, het eten en de landenschappen van de plek waar ze vandaan komen. De ondersteuning van Beschermjassen gaat ervan uit dat niet de sociaal werker de expertise heeft en bepaalt wat problematisch is in het gezin, maar het gezin zelf. De sociaal werker faciliteert en begeleidt het gezinsproces. Op het moment dat diegene vastloopt in dit proces, vaak gaat het dan om jeugd- en gezinswerk, organiseert Bureau Beschermjassen een sessie waarbij meer werkers aanwezig zijn om samen te onderzoeken wat er aan de hand is. Ze gaan er dan niet in eerste instantie vanuit dat het probleem van vastlopen bij het gezin ligt, maar juist bij de professional. Vragen waar het gezin en professionals dan samen op reflecteren zijn: heeft de werker belangrijke inzichten gemist of zijn er hulpbronnen die de werker over het hoofd gezien heeft? Op die manier erkennen ze dat de relevante kennis om het gezin te ondersteunen complex en cultuurspecifiek is.

Een ander voorbeeld vanuit een aan sociaal werk gerelateerde discipline waar kennis vanuit culturele ervaringen bij de doelgroep ligt: psychisch lijden dat voortkomt uit racisme. Vaak zijn het witte therapeuten die mensen behandelen voor klachten gerelateerd aan racisme, mensen die zelf geen ervaringen hebben met racisme en discriminatie (Hoorntje, 2020). De afdeling transculturele psychiatrie van de branchevereniging Nederlandse psychiaters beschrijft racisme als een intermenselijk trauma, een aanval op de persoon dat invloed heeft op iemands zelfbeeld, maar ook op iemands relaties tot anderen. Het gaat hierbij niet om een incidenteel trauma, maar om een gevoel van onveiligheid door structurele incidenten. Therapeuten erkennen bepaald gedrag niet altijd als copingstrategieën, waardoor ze ineffectieve interventies inzetten. Therapeuten willen hun cliënten laten inzien dat hun angsten irreëel zijn, zoals het doel

is van bijvoorbeeld cognitieve gedragstherapie, maar erkennen daarmee de werkelijkheid van hun cliënten niet. Om de psychische gevolgen van iets als racisme te begrijpen is het van belang om te kijken naar systemen en culturele achtergronden in plaats van alleen naar het individu. De maatschappelijke context en culturele baggage spelen hierin, naast de familiegeschiedenis, een rol. De betekenis van relevante kennis wordt in dit voorbeeld uitgedaagd, omdat veel witte therapeuten de ervaringen van racisme niet hebben.

Op de Hogeschool van Amsterdam erkent SESI Community Center de kennis van mensen met andere culturele achtergronden dan de norm, door programma's te maken waarin onderwerpen vanuit een dekoloniaal perspectief geadresseerd worden – met thema's die een verdieping vormen op de bestaande invalshoeken. Een voorbeeld daarvan is het programma *Roots*, waarbij studenten op zoek gaan naar hun familieachtergrond die verband houdt met de koloniale en slavernijgeschiedenis of met de koloniale logica die uit het cultureel archief van Nederland voortkomt. Ze krijgen daarbij gastlessen van experts of het gebied van kolonisering en racisme. Er is veel ruimte om in dialoog met elkaar te reflecteren op wat ze gevonden hebben. Aan het einde van het project geven studenten workshops aan scholieren van een middelbare school in Amsterdam om hun inzichten door te geven. Op deze manier krijgt de kennis van studenten vanuit diverse achtergronden een plek bij het sociaal werk onderwijs.

Kritisch kijken naar de etnocentrische praktijk

Het tweede aandachtspunt bij dekolonisering in sociaal werk gaat over het erkennen van een dominant westers systeem (Gray et al., 2013). Het gaat dan over de medeplichtigheid van het onderwijs in het benadelen van groepen, maar ook over mogelijkheden, namelijk stoppen van deelname aan processen die bijdragen aan deze benadeling; erkennen en veroordelen van kolonisatie en het effect daarvan in het heden; en actief deelnemen aan dekoloniserende praktijken. Een voorbeeld hiervan is het evenement *Dear White HvA* in 2017 – een belangrijke bijeenkomst in de aanloop naar het ontstaan van SESI. Vragen die bij het evenement centraal stonden: hoe kan de hogeschool als instituut veranderen om de diverse studentenpopulatie te bedienen? Wat kan de school in verschillende lagen van het

instituut anders doen om inclusief te zijn? Kernpunten waren representatie onder medewerkers en docenten, herziening en kritisch bevragen van het curriculum, scholing van medewerkers en ruimte voor studenten om mee te praten en mee te bouwen. De bijeenkomst vertolkte een geluid dat niet eerder een podium had en werd bewust op 5 december georganiseerd – om zo te verwijzen naar Anti-Zwarte Piet als een andere uiting van een dekoloniale beweging.

De studenten en docenten hielden met Dear White HvA de hogeschool een spiegel voor om te laten zien welk perspectief er onbewust dominant is, namelijk een wit, eurocentrisch perspectief dat sterk verschilt van de superdiverse studentenpopulatie. Het evenement begon met geluidsopnames van studenten die hun voorbeelden van microagressie en racisme deelden, waarna het projectteam onder begeleiding van stevige muziek op kwam, om zo een statement te maken. De boodschap naar het publiek was duidelijk: luister naar ervaringen van studenten, geluiden die niet altijd serieus genomen worden. Om ook een ander perspectief onderdeel te laten zijn van de norm was er volgens de organisatie van Dear White HvA, een cultureel divers team van studenten, docenten nodig en een diverse opleidingsmanager. De opleidingsmanager deed zijn verhaal over de blinde vlekken en vooroordelen die hij had over diversiteit en het dominante discours. Hij erkende het belang van ongemak aangaan en vanuit zijn positie ruimte maken voor verandering in de organisatie. In studentenpanels vertelden studenten over hun ervaringen en over wat het met hun zelfvertrouwen en studiesucces in het onderwijs deed. Een witte student in het panel was kritisch op de literatuur in het curriculum van haar studie tot sociaal werker, die voornamelijk van witte, mannelijke auteurs kwam. Ze meende dat dat haar wereldbeeld eerder zou vernauwen dan zou verbreden en dat dit haar niet voldoende zou klaarstomen voor sociaal werk in de praktijk.

Niet alleen diversiteit vieren

Dat leidt logischerwijs naar het derde aandachtspunt, namelijk het erkennen van beperkingen van de praktijk (Gray et al., 2013). Gesprekken en projecten binnen de Hogeschool van Amsterdam gingen vaak over het *vieren* van diversiteit, over de constatering dat de studenten cultureel divers zijn. Ruimte voor het bespreekbaar maken van pijnpunten, specifiek

van studenten van kleur, was er weinig. Met Dear White HvA besloten studenten en docenten ruimte te nemen om het gesprek over diversiteit en inclusie kritisch te bevragen. Zij stelden onderbelichte perspectieven, die weinig tot geen onderdeel waren van het narratief, centraal. Programma's over vormen van uitsluiting en racisme waren hier onderdeel van. Helder werd dat het onderwerp van Dear White HvA leefde onder studenten, er waren tweehonderdtwintig bezoekers, waarvan grotendeels deelnemers van kleur, en negenhonderd mensen die meeketen via een livestream. Bezoekers reageerden deels enthousiast en opgelucht over de kans om de 'onbesproken olifant in de ruimte' te benoemen. Voor anderen waren het evenement en de titel, die de dominante witte cultuur in de organisatie aankaartten, provocerend en aanvallend. In de aanloop heeft het bestuur van de HvA verzoeken gehad om de bijeenkomst af te zeggen. Na Dear White HvA werd de organisatie door bezoekers van het evenement bekritiseerd om de manier van aanklaarten en werd hen gevraagd om een aanpak die bij de witte medewerkers minder ongemak zou opleveren. Een groep studenten en docenten is geconfronteerd met hun witheid en privileges, iets dat lang neutraal en onbesproken is gebleven.

Sinds Dear White HvA en twee jaar later het ontstaan van SESI is er veel veranderd. SESI biedt ruimte voor kennis vanuit studenten met diverse achtergronden en geeft aandacht aan blinde vlekken. Studenten en docenten met hart voor diversiteit zien de noodzaak om vanuit allerlei opleidingen en faculteiten aan initiatieven als werkgroepen en symposia te werken. Het thema staat bovendien als speerpunt op de agenda van decanen en bestuur. Ontwikkelingen binnen de hogeschool en ook daarbuiten, zoals de Black Lives Matter beweging, hebben hieraan bijgedragen.

Leer studenten over vergankelijkheid van kennis

Een vierde aandachtspunt bij dekolonisering vanuit de literatuur over sociaal werk is gebaseerd op het perspectief van Alexandra Crampton (2015). Zij stelt dat sociaal werk uitgaat van een permanente waarheid bij het zoeken naar best practices en evidence based practice. De belangrijkste les van dekolonisering van sociaal werk is volgens haar daarentegen de waarde van vergankelijkheid van kennis voor positieve verandering van sociale omgevingen. Formeel sociaal werk onderwijs, zowel aan studenten

sociaal werk als aan werkers in het veld, gaat vaak over het herhalen van best practices, ervan uitgaande dat die tot goede resultaten leiden. Deze best practices en evidence based practices creëren standaarden die lang niet altijd aansluiten bij de lokale contexten waar ze over gaan. Volgens Crampton is het belangrijk om niet alleen te kijken naar gebruikte theorieën en interventies binnen het sociaal werk, maar veel meer te focussen op het onderliggende paradigma waarop deze theorieën en interventies gestoeld zijn, bijvoorbeeld westerse ideeën over opvoeding van kinderen.

Vanuit een dekoloniaal perspectief pleit ze voor de waarde van vergankelijkheid in plaats van permanentie om duurzame sociaal werk interventies in te zetten. Dit heeft alles te maken met de contextafhankelijkheid van sociaal werk, waarbij vergankelijkheid ruimte schept om te reageren op die context. Open dialoog en uitwisseling zijn noodzakelijk, zodat sociaal werkers steeds in kunnen spelen op wat in een specifiek geval belangrijk is en past bij de kennis en achtergrond van de mensen met wie ze werken. Een voorbeeld is de eerdergenoemde praktijk van Bureau Beschermjassen, dat zich sterk richt op kennis die aanwezig is bij het gezin waarmee hulpverleners werken (Tjin A Djie & Zwaan, 2019). Bij SESI Community Center krijgen studenten tools en kennis aangereikt om te begrijpen hoe hun ervaring op microniveau een breed gedragen probleem en onderdeel is van een groter systeem. Ze leren dat ze elkaar nodig hebben om op grotere schaal impact te maken. Ze nemen ruimte in door maatschappelijke thema's te agenderen samen en voor studenten, door onbesproken onderwerpen een platform en podium te geven en terug te brengen naar het klaslokaal. Dit relateert aan hoe Crampton het inbrengen en uitwisselen van nieuwe kennis en perspectieven ziet.

Dekoloniseren is politiseren

Een dekoloniaal perspectief in het sociaal werk onderwijs biedt een frame dat recht doet aan de diversiteit van de context van studenten en biedt begrip van de relatie tussen die diversiteit en het institutionele karakter van de onderwijsinstelling. Het helpt om te werken vanuit de krachten van studenten en hun culturele bagage, om te herwaarderen wat ze inbrengen als onderdeel van het onderwijs. Het maakt dat we kritisch kijken naar het cultureel archief van waaruit het sociaal werk onderwijs is op-

gebouwd en wat daarin de heersende norm is. SESI Community Center ontwikkelt zich als een dekoloniale praktijk in het sociaal werk onderwijs. Het evenement Dear White HvA was een belangrijke katalysator hiervoor die het cultureel archief van de onderwijsinstelling aankaartte en kritisch bevroeg. SESI is een voorbeeld van politiseren en empoweren binnen een organisatie dat impact heeft in het bredere sociaal domein.

Auteurs

Charlotte Kemmeren is docent bij Social Work van de Hogeschool van Amsterdam. Zij coördineert de minor Community organizing and human rights. In 2020 volgde zij Sameha Bouhalhoul op als projectmanager van SESI Community Center.

Sameha Bouhalhoul is docent bij Social Work van de Hogeschool van Amsterdam. In 2018 zette zij samen met studenten en collega's van de opleiding Cultureel Maatschappelijke Vorming SESI Community Center op. Naast haar docentschap is Bouhalhoul projectcoördinator Inclusieve programma's bij het Center of Expertise Urban Education.

Referenties

- Agathangelou, A. M. (2016). Fanon on Decolonization and Revolution: Bodies and Dialectics. *Globalizations*, 13 (1), p. 110-128.
- Crampton, A. (2015). Decolonizing social work “best practices” through a philosophy of impermanence. *Journal of indigenous social development*, 4 (1), p. 1-11.
- De Kom, A. (2020). *Wij slaven van Suriname*. Atlas Contact.
- Gray, M., Coates, J. Yellow Bord, M., & Hetherington, T. (2013). *Decolonizing social work*. Routledge.
- Hoorntje, R. (2020). *Hoe behandel je het trauma van racisme?* OneWorld.
- IFSW, IASSW (2014.) *Globale definitie van sociaal werk*. Vertaling door Denoix Kerge. Arteveld Universiteit Gent.
- Nachtergaele, S., Reynaert, D., Gobeyn, H., De Stercke, N., & Roose, R. (2018). *Sociaal werk en mensenrechten*. Acco.
- Pinkster, F., Frier, M., & Hoekstra, M. (2019, 25 juni). Het hardnekkige stigma van de Bijlmer. *Sociale vraagstukken.nl*.
- Sium, A., Desai, C., & Ritskes, E. (2012). Towards the ‘tangible unknown’: decolonization and the indigenous future. *Decolonization: indigeneity, education & society*, 1(1), p. 1-13.

- Tamburro, A. (2013). Including Decolonization in Social Work Education and Practice. *Journal of indigenous social development*, 2 (1), p. 1-16.
- Tjin A Djie, K., & Zwaan, I. (2019). *Beschermjassen in de praktijk. Professionals en families leren samen*. Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum.
- Tuck, E., & Wayne Yang, K. (2012). Decolonization is not a metaphor. *Decolonization: indigeneity, education and society*, 1(1), p. 1-40.
- Said, E. (1993). *Culture and imperialism*. Vintage.
- Van der Heijden, C. (2020). Het verhaal van de anderen. *De Groene Amsterdammer*, nr. 41.
- Wekker, G. (2017). *Witte onschuld*. Amsterdam University Press.

Hoofdstuk 13

Liever sociale reflexiviteit dan individuele reflectie

Lessen voor het hbo-onderwijs

JOSIP KEŠIĆ, LILIAN LINDERS EN PAULINA KRIJNEN

‘En op de middelbare school zeiden mensen: “Jij bent een sociale jongen, jij moet iets sociaals doen”. Nou. Ja. Toen kwam ik dus bij SPH uit.”(...) “De opleiding bestond vooral uit zelfreflectie, zelfreflectie, zelfreflectie. Dat kon ik nog helemaal niet aan.” Daan belandde in een identiteitscrisis. Wie was hij nou?’ (Van Sadelhoff, 2021).

Maatschappelijke engagement en politisering worden internationaal en in Nederland als een belangrijk element van het sociaal werk gezien. In dit hoofdstuk stellen wij dat de opleidingen sociaal werk dit nog beter en verder vorm kunnen geven. Dat is een hele opgave, want in de werkpraktijk ligt de nadruk vaak op individuele hulpverlening. Dit valt niet los te zien van individualisering in sociaal beleid en in de samenleving als geheel (Beck & Beck-Gernsheim, 2002; Bredewold et al., 2018; Van Ostaijen, 2018). De politiserende opdracht van sociaal werk betekent volgens het Landelijk Opleidingsdocument dat het soms nodig is dat sociaal werkers ‘hun stem laten horen in het publieke debat.’ Dit sluit aan bij empowerment, het vermogen om invloed uit te oefenen op de leefomstandigheden (Jacobs 2005; Linders 2019a; 2019b). Om dit te realiseren dienen studenten over een breed handelingsrepertoire te beschikken, van individuele hulpverlening tot sociaal-politiek handelen. Deze bijdrage gaat over een onderzoek dat wij verrichtten naar hoe studenten sociaal-politiek handelen zien. Ons lectoraat wil graag leren van dit onderzoek om op basis van voortschrijdend inzicht het onderwijs daar waar nodig verder te verbeteren. Wat kan de opleiding aankomende sociaal professionals meegeven

zodat ze niet enkel in een microcontext bewegen, maar óók maatschappelijk engagement ‘leren’ en zich een kritische blik eigen kunnen maken?

Reflectie, nu meestal individueel

Een belangrijk instrument dat het onderwijs inzet om te werken aan de ontwikkeling tot sociaal werker is reflectie. ‘Reflecteren doe je door naar jezelf te kijken’ (Geenen, 2019, p. 61). Deze zin vat in een notendop samen dat bij het reflecteren vaak de eigen persoonlijke ervaringen, opvattingen en handelingen centraal staan in het onderwijs. Het werk van Donald Schön over de ‘reflectieve practitioner’ uit de jaren tachtig van de vorige eeuw is hierbij erg invloedrijk geweest. In deze benadering keert de reflecterende sociaal werker telkens terug naar zichzelf (1983; 1987). Voortbordurend op Schön investeert het hoger beroepsonderwijs intensief in leren reflecteren ‘on-action’: achteraf terugblikken op eigen denken, voelen en handelen. In hbo-opleidingen sociaal werk wordt deze reflectie op het eigen handelen gezien als kerncompetentie, vanuit de gedachte dat de sociaal werker in tegenstelling tot andere professionals ‘zijn eigen instrument’ is (Dunk-West, 2013; Geenen, 2019).

Hoewel deze focus op individuele reflectie bijdraagt aan handelingsbekwaam worden, kent de uitvoering daarvan beperkingen en zelfs risico’s. Wij noemer er zes: [1] De eerste beperking is dat de kwaliteit van reflecteren nogal eens te wensen over laat (Geenen 2019; Luken, 2015). [2] Daarnaast en mede hierdoor is individuele reflectie vaak een energielek voor studenten. [3] Een kleine inventarisatie binnen de opleiding laat zien dat reflectie in opdrachten en omschrijvingen niet altijd helder wordt gedefinieerd en uitgelegd. Begrippen als reflectie, evaluatie en verantwoording lopen soms door elkaar. [4] Vaak sluit de manier van reflecteren niet aan op het ontwikkelingsniveau van de student (Luken & Reynaert, 2010). [5] Daarnaast kan reflecteren onbedoeld ontaarden in rumineren: het herhaaldelijk langdurig denken over (of herkauwen van) je ervaringen, gevoelens en problemen. Dit komt deels voort uit de aanname van veel studenten dat diepgaande introspectie een noodzakelijke voorwaarde is om goed te handelen als sociaal werker. In het extreemste geval, kan dit gevolgen hebben die sociaal werk-opleidingen meestal niet op eigen kracht kunnen opvangen, zoals het ontstaan van depressies (Luken, 2010). Ook Margot Bastin (2018)

schrijft in haar proefschrift 'Praten Over Ervaringen is Niet Altijd Goed' dat de kans op depressies en angsten bij adolescenten toeneemt als gevolg van co-rumineren – het excessief bespreken van de eigen problemen.

[6] Het grootste probleem met reflectie is ten slotte dat het te geïndividualiseerd is, waardoor de sociale context en sociale relaties naar de achtergrond verdwijnen. Dit belemmert de betrokkenheid bij de mensen om wie het gaat, bij de doelgroepen van sociaal werk, en is daarmee in strijd met de sociale opdracht van het beroep. Uit ons onderzoek blijkt eveneens dat de persoonlijke verhalen van hulpverleners als belastend kunnen worden ervaren door cliënten (Steenvoorde, Van Dijk & Linders, 2020). Dat op zichzelf gericht zijn ten koste kan gaan van anderen is ook wat Lichterman (2005) observeerde tijdens zijn empirisch onderzoek onder *civic groups* in de VS. Hij zag dat vrijwilligers soms te veel ondergedompeld raken in hun eigen en elkaars persoonlijke verhalen en bekentenissen, en dan raakt het helpen van anderen op de achtergrond. In een recent onderzoek van de Universiteit van Amsterdam wordt gesteld dat het delen van ervaringen niet per se tot meer empathie leidt. Die ervaringen kunnen immers een emotionele reactie veroorzaken bij de luisteraar en haar of hem daarmee 'blind maken voor hoe de ander zich voelt' (UvA, 2020).

Dergelijke nadelen en risico's ontstaan volgens Marie-José Geenen (2019) doordat reflecteren onvoldoende verbonden wordt aan het beroep en de sociale context. Zij benadrukt hoe belangrijk het is dat studenten leren hun ervaringen in de context van de situatie en van maatschappelijke ontwikkelingen te plaatsen. Maar dan nog is het van belang om als professional te leren niet enkel de *eigen* ervaring maar primair de ervaringen van de *ander* in diens politiek-maatschappelijke context centraal te stellen. Dat is gemakkelijker gezegd dan gedaan, want hoe geef je dat nou het beste vorm in het onderwijs?

Liever sociale reflexiviteit

In plaats van individuele reflectie gaan wij liever uit van sociale reflexiviteit. Voortbordurend op Lichterman (2005) en anderen definiëren wij sociale reflexiviteit als 'contextgevoelig bewustzijn van jezelf in relatie tot anderen', waarin aandacht voor het zelf selectief, instrumenteel en dienend is voor kennis over en invloed op anderen en de bredere context.

De definitie is breed. Immers, de sociaal werker verhoudt zich tot verschillende ‘anderen’, niet alleen tot cliënten, maar ook tot managers, de beroepsgroep of zelfs groepen die ver van de dagelijkse praktijk staan, zoals journalisten of beleidsmakers. Daarbij slaat sociale reflexiviteit op zowel het duiden van problemen als op het handelen. Sociale reflexiviteit staat niet haaks op individuele reflectie. Integendeel. Indien de ander en de sociale context op de voorgrond blijven, kan individuele reflectie een nuttige aanvulling zijn op sociale reflexiviteit. Individuele reflectie is dan niet het einddoel, maar een belangrijk en selectief toegepaste opmaat naar reflectie op sociale relaties. Hoe geven studenten sociaal werk op het hbo nu vorm aan politiserend sociaal werk? In welke mate is er sprake van sociale reflexiviteit? En hoe kunnen we hen bij deze complexe exercitie nog beter helpen zodat zij effectiever de sociale opdracht van sociaal werk kunnen uitvoeren?

Politisering vanuit het studentenperspectief

Om een concreet beeld te krijgen van hoe op het hbo sociaal werk wordt vormgegeven aan politisering en maatschappelijk engagement keken wij naar essays van studenten in hun afstudeerfase waarin zij hun visie op het sociaal werk articuleren. Ons onderzoeksmateriaal bestond uit vijftientwintig opdrachten geschreven in de laatste fase van het afstudeerjaar door studenten Social Work aan Hogeschool Inholland in Alkmaar uit de lichtingen 2019/2020 en 2020/2021. De opdrachtoomschrijving vraagt de student om aan de hand van een door hem of haar zelf gekozen sociaal vraagstuk na te denken over de ‘maatschappelijke opgave’ van het beroep. In hoeverre is er dan sprake van sociale reflexiviteit in de manieren waarop studenten het gekozen sociaal vraagstuk al dan niet contextueel duiden? Welke handelingsmogelijkheden voor sociaal werkers (maatschappelijke opgave) dragen zij aan? Met andere woorden, plaatsen studenten een sociaal probleem in een bredere maatschappelijke context, en wat zien zij als hun aandeel in maatschappelijke verandering?

Macro als minderheid

In een minderheid (een derde) van de onderzochte opdrachten laten studenten zien zich bewust te zijn van de bredere context van het sociale

vraagstuk dat zij bespreken. Zo problematiseert een student de negatieve effecten van etikettering in de jeugd-ggz, met name de neiging om het kind te benaderen als een problematisch individu. Zowel de verklaring als de oplossingen worden door deze student gezocht in 'het systeem': 'Kinderen die niet meer passen binnen het reguliere onderwijs worden 'apart gezet' en krijgen in het ergste geval een etiket opgeplakt (...) Dit vind ik niet de schuld van de leerkrachten maar van het huidige systeem. De hoge werkdruk zorgt ervoor dat leerkrachten geen tijd hebben voor een kind wat niet binnen de norm past.' Ook bij het aandragen van een oplossing benadrukt deze student het belang van de sociale context: 'Ik vind dat (probleem)gedrag bij kinderen terug gerefereerd kan worden vanuit het systeem en dat hier meer aandacht voor moet zijn in plaats van er een etiket op te plakken door het stellen van een diagnose.' Een andere student, die het probleem van stigmatisering in de ggz bespreekt, verkent structurele oplossingen die verdergaan dan de professionele praktijk in enge zin. Verandering moet niet alleen worden gezocht in de hbo-opleidingen, maar ook in de samenleving en politiek: 'Wordt er vanuit de overheid genoeg gedaan om stigma tegen te gaan? (...) Zouden basisscholen preventief educatie moeten bieden om de kennis van mensen met een psychische kwetsbaarheid te vergroten.' In een ander voorbeeld van de structurele rol van sociaal werkers stelt een student dat 'de sociaal werker als taak heeft om de weg naar de zorg zo makkelijk en duidelijk mogelijk te laten verlopen. Dit kan hij doen door organisaties op de complexiteit van hun informatie aan te spreken en bij hun eigen organisatie kritisch te kijken naar hun aanbod aan informatie.'

Dit laatste voorbeeld waarin niet alleen de micropraktijk van sociaal werk maar ook maatschappelijke mechanismen centraal staan, gaat over de stigmatiserende beeldvorming van pedofielen. Het probleem van deze beeldvorming zowel in de hulpverlening als in de samenleving is dat pedofilie en pedoseksualiteit (kindermisbruik) met elkaar worden vereenzelvigd. Stigmatisering is in de ogen van de student onrechtvaardig tegenover pedofielen en leidt uiteindelijk tot meer slachtoffers omdat hulpverlening zowel in de vraag- als aanbodkant hierdoor bemoeilijkt wordt. Als oplossing kijkt deze student niet enkel naar de hulpverleners, maar ook naar de maatschappij in bredere zin: 'Sociaal werkers hebben dus de

taak de samenleving ‘hier op te wijzen’ (...) Het streven moet zijn om meer openheid in de samenleving en lagere drempels tot hulpverlening te creëren’, bijvoorbeeld door ‘voorlichting voor diverse bevolkingsgroepen’. De student ziet de media als medeverantwoordelijk voor het probleem van stigmatiserende beeldvorming, maar suggereert echter niet dat beïnvloeding van en via de media een (deel) oplossing kan zijn.

Kenmerkend voor deze minderheid onder studenten is de bredere blik op het sociale probleem die verdergaat dan de directe werksetting binnen een organisatie. Zij laten zien zich, in bepaalde mate, bewust te zijn van het feit dat sociale problemen in hun bredere context begrepen moeten worden. Daarnaast vinden zij dat de oplossing niet enkel ligt in het direct werken met de desbetreffende doelgroep, maar dat er een verandering nodig is van de grotere omstandigheden. Echter, wat het veranderen van deze omstandigheden precies zou kunnen inhouden, blijft vaak vaag. Het beïnvloeden van de politiek of het beleid door sociaal werkers wordt niet genoemd. Het concreet maken van deze structurele dimensie in het handelen van sociaal werkers blijkt een lastige opgave.

De dominantie van het microniveau

Bij de meeste essays die we bestudeerden speelt de structurele, macrodimensie van sociaal werk een nog kleine rol. De belangrijkste uitkomst van dit onderzoek is dat in de meerderheid (twee derde) van de onderzochte essays de bredere sociale context naar de achtergrond verdwijnt. Nog meer dan bij de probleemanalyse, plaatsen de meeste studenten het handelingsrepertoire van sociaal werkers op het microniveau. Een treffende illustratie van deze asymmetrie is een student die sociologisch onderbouwd, helder, standvastig en toch genuanceerd politiek stelling neemt: er moet door de gemeente meer geïnvesteerd worden in de dagbesteding in de wijk. De rol van sociaal werk ziet deze student echter niet in het veranderen van de cruciale omstandigheden en randvoorwaarden, maar enkel in de directe omgang met de doelgroep zelf op microniveau: ‘Als sociaal werker hoop ik dat cliënten ervaren dat ik respect voor hen heb en hen gelijkwaardig behandel net zoals ik ieder ander zou behandelen. Ook hoop ik dat zij ervaren dat zij de ruimte krijgen om zelf de regie zo veel mogelijk te behouden en dat alles bespreekbaar is. Hier zal ik in mijn komende loopbaan

mijn best voor blijven doen.’ Hoewel het probleem en de oplossing in de politiek worden gezocht, ziet deze student geen rol voor sociaal werkers om hier invloed op uit te oefenen.

Deze neiging om de politieke omstandigheden te accepteren in plaats van na te denken over hoe deze beïnvloed en veranderd zouden kunnen worden, zien we sterk terug in meerdere essays die de recente coronasituatie aankaarten. Zo observeert een student dat de mentale gezondheid onder de jeugd tijdens de pandemie een maatschappelijk probleem is als gevolg van de sluiting van scholen door de politiek. Hoewel de student goed inzicht heeft in politieke maatregelen en hun korte termijn- en lange termijneffecten in de samenleving, blijft zijn visie op de rol van sociaal werk vooral beperkt tot het microniveau. Naast het besef dat het sociale netwerk een deeloplossing is, wordt de oplossing vooral gezocht in de jongeren zelf: ‘Het is daarom van belang dat de Sociaal werker handvatten aanbiedt om de jongere met deze situatie te laten omgaan’, en het is ‘belangrijk dat de jongeren zich moeten kunnen ontwikkelen maar dat iedere jongere wel zijn of haar eigen unieke behandelwijze krijgt.’ We zien dus dat politiek bewustzijn aanwezig is in het duiden van het probleem, maar ontbreekt in het nadenken over oplossingen en de rol van sociaal werkers hierin. Dezelfde neiging om overheidsbeleid te accepteren in plaats te beïnvloeden op basis van een kritische terugkoppeling uit de praktijk, zien we ook bij een student die de negatieve effecten van coronabeleid op ouderen als sociaal probleem schetst. Het standpunt dat ‘het sociaal werk van groot belang is tijdens deze pandemie’ wordt uitsluitend op het microniveau uitgewerkt: ‘Mijn handelen is vooral in het belang van de cliënt en het bevorderen van diens gevoel van kwaliteit van leven ondanks alle beperkingen veroorzaakt door deze wereldwijde Coronacrisis.’

In sommige andere gevallen wordt het gekozen probleem nog minder in de sociale en politieke context geplaatst. Een voorbeeld van dit patroon is een opdracht waarin het gebrek aan respect voor culturele diversiteit van cliënten door hulpverleners als probleem wordt geformuleerd. Sociale professionals leggen vooral hun eigen ideeën op, hebben vooroordelen en houden in beperkte mate rekening met cliënten met een andere culturele achtergrond, ‘wat maakt dat de cliënt geen aansluiting voelt bij de hulp die geboden wordt.’ Dit wordt vooral als een professioneel mankement

gezien, niet als een onderdeel van een breder maatschappelijk en politiek fenomeen. De student stelt enkel dat er ‘veel aandacht’ is voor culturele diversiteit, maar gaat hier niet op in. Wat ontbreekt is het plaatsen van de professionele problematiek – een negatieve houding tegenover culturele diversiteit – in de bredere maatschappelijke context, namelijk het xenofobe politieke discours waarin culturele diversiteit en het vreemde als een van de grootste maatschappelijke bedreigingen wordt gepresenteerd. Daar waar deze student relevante waarden zoals gelijkwaardigheid wel in collectieve termen formuleert, blijft de vertaling daarvan naar het handelen op het microniveau steken. De oplossing is volgens deze student een aan te leren, meer inclusieve manier van kijken: ‘Kennis van diversiteit gaat voornamelijk over nieuwsgierig zijn naar referentiekaders van anderen. Bijvoorbeeld door vragen te stellen aan de cliënt zelf, informatie op internet op te zoeken of door vragen te stellen aan collega’s kan je inzicht krijgen in het referentiekader van anderen.’ Of: ‘Door bewust te kijken naar de zienswijze van de ander kan je ook van elkaar leren en dat je als beroepskracht de autonomie van de cliënt in eigen denken en handelen erkent. Kortom, voor respectvol krachtgericht sociaal werk is aandacht voor het individu nodig, waarbij rekening wordt gehouden met de cultuur en leefwereld van mensen.’

Deze voorbeelden illustreren een patroon: als studenten überhaupt al een bredere blik hebben dan hun kijk op de directe werkvloer, dan is deze eerder te vinden bij de contextualisering van het probleem dan bij het aandragen van handelingsmogelijkheden voor sociaal werkers om er iets aan te doen. Het overheersende idee onder studenten is dat de invloedssfeer van sociaal werkers zich vooral beperkt tot individuele cliënten. Het agenderen van de problemen of andere vormen van collectieve actie gericht op het veranderen van de structurele omstandigheden wordt niet genoemd. Het beïnvloeden van anderen, zoals managers of beleidsmakers, in samenwerking met anderen (zoals de directe collega’s, de beroepsgroep, activisten of maatschappelijke organisaties) wordt niet als een optie gezien, laat staan als een noodzakelijke rol van sociaal werk. Waar veel studenten genuanceerde en onderbouwde ideeën hebben over vooral individuele hulpverlening, blijven perspectieven op collectief handelen voor structurele beïnvloeding van sociaal-politieke omstandigheden uitzondering.

Politiseren leren op hbo sociaal werk

Ook het hbo-onderwijs is een kind van haar tijd. De op het ‘zelf’ gerichte reflectiepraktijken weerspiegelen maatschappelijke individualiseringstendenzen. In ons onderzoek hebben wij de neiging tot individualisering in de samenleving, het beleid en in de dominante reflectiemodellen op het hbo weerspiegeld gezien in de uitwerking van studenten van politiserend sociaal werk: vooral op microniveau en binnen de bestaande beleidskaders. Waar studenten sociaal reflexief blijken te zijn in hun rol van hulpverlener in directe interacties met cliënten, valt nog veel te winnen in het ontwikkelen van sociale reflexiviteit in bredere invloedsferen.

Hoe is deze ondervertegenwoordiging van de macro-dimensie van sociale reflexiviteit te duiden? Komt het door de neoliberale tijdsgeest waarin het gepsihologiseerde individu centraal staat? Heeft het iets te maken met de primaire interesses van studenten of met hun ideeën van prioriteiten en relevantie? Of komt het door de hoge abstractiegraad van de problematiek in combinatie met weinig werkervaring en overzicht in deze fase van hun professionele ontwikkeling? Al deze factoren – tijdsgeest, interesse, senioriteit, abstractiegraad – verklaren deels de dominantie van het microniveau ten koste van het macroniveau. Maar het heeft ook zeker te maken met de manier waarop studenten op het hbo gewend zijn te reflecteren. De dominante reflectiemodellen focussen vooral op de sociaal werker zelf, met pas in tweede instantie aandacht voor de sociale context, die zich dan vaak beperkt tot de directe omgeving, tot de sociale interacties op microniveau. Deze micro-macro asymmetrie onder studenten dwingt ons, ontwerpers en uitvoerders van het hbo-onderwijs, tot bezinning en actie. In welke mate en op welke manier krijgen de macroblik, politiserend sociaal werk en empowerment vorm in de onderwijspraktijk en hoe kan het beter?

Sommigen binnen sociaal werk, zoals de Amsterdamse lector Lex Veldboer, stellen dat politiserend sociaal werk niet binnen het onderwijscurriculum moet vallen (Bogaerts & Ham, 2020). Wij denken echter dat politiserend sociaal werk ook binnen hbo-opleidingen hoger op de agenda moet komen en stevig uitgebreid kan worden. Niet als vervanging of verdrinking van andere aspecten van sociaal werk, maar als hoognodige aanvulling erop. Zowel de officiële missie van het beroep als de maatschappelijke

problemen vragen hierom. Maatschappelijk en politiek engagement moet daarom helderder en systematischer aandacht krijgen in de curricula, binnen de Nederlandse hbo-opleidingen sociaal werk bestaan hiervoor talloze aanknopingspunten. Dit kan met een concrete uitwerking en toepassing van het concept sociale reflexiviteit.

Het 'sociale' in sociale reflexiviteit heeft niet alleen betrekking op *waarop* wordt gereflecteerd, maar ook met *wie*. Met reflectie die niet louter begrepen wordt als een individuele maar ook als een sociale activiteit, kunnen studenten nadenken over de reikwijdte van hun invloedssfeer. Wat kunnen zij doen in termen van collectieve actie als ze zien dat er onrecht is waar zij in hun eentje amper invloed op hebben? Hoe agendeer je iets alleen én met anderen (met directe collega's of de beroepsvereniging) bij leidinggevendenden binnen je organisatie, bij het grote publiek (via opiniestukken of campagnes) en bij bestuurders en politici (via lobbyen of interprofessioneel overleg)? Hoe organiseer je openbare discussieavonden met diverse groepen over belangrijke maatschappelijke thema's? Hiervoor hoeft het wiel niet helemaal opnieuw te worden uitgevonden. Sociaal werk in de praktijk, uit het verleden en in andere landen bieden genoeg aanknopingspunten. Daarnaast ligt ook veel praktische en didactische kennis uit andere disciplines voor het grijpen wat betreft het agenderen, lobbyen, netwerken en onderhandelen. Het gegeven dat studenten zelf zijn opgegroeid met sociale media kan ook worden ingezet voor collectieve actie.

Veel van de stappen en vaardigheden die vallen onder sociale reflexiviteit – de 'wat'-, 'wie'- en 'waar'-vragen – kunnen op allerlei manieren concreet en stapsgewijs worden geoefend. Een simpel maar belangrijk begin zou kunnen zijn dat studenten in reflectieonderdelen expliciet gevraagd wordt naar ideeën over collectieve actie. Een ander aanknopingspunt bij het vergroten van de invloedssfeer via netwerken of lobbyen zijn de gespreksvaardigheden, een belangrijk onderdeel van elke sociaal werkopleiding. Daarnaast kunnen rollenspellen en simulaties ingezet worden waarbij studenten leren hoe zij strategisch kunnen schakelen tussen rollen en waarom ze dat zouden moeten doen. Dit kan worden uitgebreid met multidisciplinair onderwijs waarbij de student leert met studenten van andere opleidingen in praktijksettings. Studenten worden hierdoor gestimuleerd om in een bredere context bewuster om te gaan met ver-

schillen en conflicten en met het aangaan van allianties. Het gebruik van rolmodellen kan niet alleen bijdragen aan het concreet en voorstelbaar maken van abstracte vraagstukken, maar kan ook inspirerend werken. Zo kunnen succesvolle voorbeeldfiguren uit de praktijk van het sociale werk zelf gastcolleges komen geven. Ook kunnen docenten maatschappelijk en politiek bewustzijn dichterbij de leefwereld van de studenten brengen door materiaal over geëngageerde muzikanten en voetballers te betrekken in hun lessen. Denk aan Beyoncé die antiracisme en feminisme uitdraagt, of de Amsterdamse rapper Massih Hutak die zich met rapteksten en voorstellingen inzet tegen gentrificatie in zijn stad.

Natuurlijk is niet iedere student even geïnteresseerd of even capabel in politiserend sociaal werk, of krijgt er tijdens stages direct mee te maken. Toch kan hiermee al vroeg, laagdrempelig en in toenemende mate van complexiteit worden geoefend. Gezien het belang van deze kennis en vaardigheden, is het de taak van een hbo om studenten op een basaal niveau met politiserend sociaal werk bekend te maken – onder het motto: bekend maakt bemind. Het is de verantwoordelijkheid van de hbo-opleidingen om ervoor te zorgen dat het voor studenten helder is dat dit ook bij sociaal werk hoort, hoe sociaal werk ook gedaan kan worden en dat dit een vorm is van (misschien wel veel meer) ‘mensen helpen’. Een geluk bij een ongeluk is de actualiteit: collectieve kwesties zoals de coronacrisis en de toeslagenaffaire tonen niet alleen aan hoe belangrijk sociaal werkers zijn in direct contact met hun doelgroepen, maar ook hoe belangrijk maatschappelijk engagement en politieke invloed is voor verandering van leefomstandigheden.

Wat precies wel en niet werkt, en de verdere uitwerking van inhoud en didactische werkvormen, vergt verder experimenteren en onderzoek naar nationale en internationale praktijken. Ook kunnen we veel leren over de relatie tussen reflectie in het onderwijs en werkervaring door vol- en deeltijdstudenten en hogescholen onderling met elkaar te vergelijken. Kort gezegd, de huidige op het hbo dominante individuele reflectie volstaat niet om maatschappelijk onrecht te bestrijden. Daarvoor moet de bredere maatschappelijke en politieke context in de sociaal werkpraktijk centraal staan – een sociale manier van reflecteren met wij sociale reflexiviteit noemen.

Auteurs

Josip Kešić is docent-onderzoeker Social Work bij het lectoraat Empowerment en Professionalisering, Inholland Social Work Noord.

Lilian Linders is lector Empowerment en Professionalisering, Inholland Social Work.

Paulina Krijnen is beleidsadviseur bij Inholland Social Work Noord.

Referenties

- Bastin, M. (2018). *Praten Over Ervaringen is Niet Altijd Goed*. Universiteit van Amsterdam.
- Beck, U., & Beck-Gemshiem, E. (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences*. Thousand Oaks.
- Bogaerts, N., & Ham, M. (2020, 20 oktober). 'Sociaal werkers alleen gaan de wereld niet veranderen'. *Sociaal.net*.
- Bredewold, F., Duyvendak, J., Kampen, T., Tonkens, E., & Verplanke, L. (2018). *De verhuizing van de verzorgingsstaat. Hoe de overheid nabij komt*. Van Gennep.
- D'Cruz, H., Gillingham, P., & Melendez, S. (2007). Reflexivity, its Meanings and Relevance for Social Work: A Critical Review of the Literature. *The British Journal of Social Work*, 37(1), p. 73-90.
- Dunk-West, P. (2013). *How to be a Social Worker: A Critical Guide for Students*. Palgrave Macmillan.
- Geenen, M.-J. (2019). *Reflecteren. Leren van je ervaringen als professional*. Uitgeverij Coutinho.
- Jacobs, G. (2005). Participatie en empowerment in de gezondheidsbevordering. Professionals in de knel tussen ideaal en praktijk?. *Sociale interventie*, 4, p. 29-39.
- Landelijk opleidingsdocument Sociaal Werk (2017). https://www.vereniginghogescholen.nl/system/profiles/documents/000/000/212/original/Landelijk_opleidingsdocument_Sociaal_Werk_-_downloadversie.pdf?1494439200
- Lichterman, P. (2005). *Elusive Togetherness: Church Groups Trying to Bridge America's Divisions*. Princeton University Press.
- Linders, L. (2019a). *Op zoek naar houvast. Empowerment als handelingskader in de praktijk van zorg en welzijn*. Lectorale rede, Hogeschool Inholland.
- Linders, L. (2019b, 14 juni). Sociaal werk moet zijn focus richten op empowerment en sociale reflectie'. [Socialevraagstukken.nl](https://www.socialevraagstukken.nl).
- Luken, T. (2010). Problemen met reflecteren: De risico's van reflectie nader bezien. In Luken, T., & Reynaert, W. (red.). *Puzzelstukjes voor een nieuw paradigma? Aard-*

- verschuivingen in Loopbaandenken* (p. 9-36). Eindhoven/Tilburg: Lectoraat Career Development Fontys Hogeschool HRM en Psychologie.
- Luken, T. (2015). De schaduw van reflectie. In M. Boer, M. Hoonhout, & J. Oosting (red.), *Supervisiekunde meerperspectivisch* (p. 147-161). Vakmedianet.
- Luken, T. (2018). Reflecteren over reflectie. Wat hebben negatieve effecten en wankelende vooronderstellingen te betekenen?'. *Tijdschrift voor Ouderengeneeskunde*, 7 (11), p. 2-11.
- Schön, D. (1983). *The reflective practitioner*. Basic Books.
- Schön, D (1987). *Educating the reflective practitioner*. Jossey-Bass.
- Sociaal werk versterkt (2018). *Beroepscode voor de sociaal werker*. Sociaalwerkversterkt.nl.
- Steenvoorde, J., Van Dijk, M., & Linders, L. (2020, 14 april). Hulpverleners, laat je eigen shit thuis. Socialevraagstukken.nl.
- Thompson, N., & Pascal, J. (2012). Developing critically reflective practice. *Reflective Practice*, 13(2), p. 311-325.
- UvA (2020, 2 oktober). Gedeelde ervaringen kunnen ons ook blind maken voor de emoties van anderen. Uva.nl.
- Van Sadelhoff, L. (2021, 7 februari). Daan, Fenna en Erik deden alsof ze studeerden: 'Je graaft je steeds dieper in'. *De Volkskrant*.
- Van Ostaijen, M. (2018). *Wij zijn ons: een kleine sociologie van grote denkers*. Vantilt.

Hoofdstuk 14

In een papieren huis kun je niet wonen

Het engagement van een sociaal werker tegen dakloosheid

MARC RÄKERS

Vanaf eind jaren tachtig van de vorige eeuw maakte Marc Räkers als sociaal werker de bestrijding van dakloosheid mee. Nadat het engagement een tijdje helemaal verdwenen leek uit de aanpak, keerde die de afgelopen tijd weer verrassend terug. Een persoonlijk gekleurde terugblik op deze ontwikkeling.

Eind jaren tachtig kreeg ik een tijdelijke baan in de nachtopvang van HVO en zo kwam ik in contact met dak- en thuislozen. Er leefden in die tijd in Amsterdam en de andere grote steden nog vrij veel mensen op straat. Zij verbleven vaak onder bruggen, in portieken of in hutjes op binnenterreinen tussen woningen. De meesten van hen kwamen niet aan hun fundamentele rechten toe, denk alleen al aan het recht op adequate huisvesting. Maar ook het recht op een fatsoenlijk bestaansminimum of op gezondheidszorg werd regelmatig ernstig geschonden, en in feite is dat voor veel dak- en thuislozen nog steeds zo. Niet in theorie, wel in de praktijk. Op papier lijken de meeste zaken in Nederland nog best goed geregeld. Maar voordat je ook daadwerkelijk van deze rechten gebruik kunt maken moet je aan allerlei complexe voorwaarden voldoen. Het overheidswantrouwen is groot. Maar wat uiteindelijk telt is de praktijk. Papieren rechten kun je immers niet eten.

Met een busje op huisbezoek bij dak- en thuislozen

Om de mensen op straat actief op te zoeken en hen toch goede zorg en aandacht te kunnen bieden bedachten we met een paar HVO-medewerkers begin jaren negentig het project 'rijdend dienstencentrum'. Met een busje

met dekens, schoenen, kleding, eten, veel formulieren en EHBO-spullen gingen we op 'huisbezoek' bij de dak- en thuislozen die zelf de opvang niet wilden of konden vinden. Vrijwel tegelijkertijd nam Henri Henselmans in de Rotterdamse ggz het eerste 'bemoeizorg'-initiatief en publiceerden Jos van der Lans en Paul Kuypers hun pleidooi voor een meer actieve houding van het sociaal werk: 'Naar een modern paternalisme' (1994). De maatschappelijke tijdgeest werd langzaam rijp voor een meer actieve benadering van mensen die de aansluiting met de samenleving waren verloren of dreigden te verliezen. Op dat moment was 'outreaching werken' of ongevraagd bemoeien als ideologie maar ook in de praktijk van het sociaal werk, volslagen not done. De proactieve woonmaatschappelijk werkende van de jaren vijftig en zestig die de onmaatschappelijken indringend kwam vertellen hoe ze moesten leven, en die er niet voor terugdeinsde om stevige drang of zelfs dwang uit te oefenen, bestond al een tijdje niet meer. Als reactie op de (te) radicaal linkse politieke opstelling van het welzijns- en opbouwwerk eind jaren zeventig en begin jaren tachtig had men zich collectief in de spreekkamers en achter bureaus teruggetrokken. Van 'cliënten' werd verwacht dat zij tijdens de daartoe ingestelde spreekuren ten kantore een adequate en 'gemotiveerde hulpvraag' kwamen formuleren. Voor wie hier niet toe in staat bleek, kon het maatschappelijk werk helaas niets betekenen. Onbedoeld 'verwees' deze professionele afzijdigheid een flinke groep mensen vrijwel als vanzelf in de richting van de maatschappelijke opvang.

Met het rijdend dienstencentrum maakten we actief contact met mensen op straat, we gingen met ze in gesprek en wanneer dit niet lukte, gingen we gewoon zwijgend een tijd naast iemand zitten. Uiteindelijk ontstond er bijna altijd wel een vorm van contact. Was het niet de eerste keer, dan wel de vierde of vijfde keer. Al was het maar omdat onze pakjes brood, de kleding en de sjekkies die we lieten draaien heel welkom waren. Op straat, maar ook onder de bewoners van de terreinen voor stadsnomaden in het oostelijk of westelijk havengebied, want daar kwamen we ook, troffen we de meest kleurrijke en fascinerende personen. Voor wie het vaak vooral lastig was om in de georganiseerde samenleving mee te draaien, maar daar bedachten wij dan wel weer pragmatische oplossingen voor. Aanvraagformulieren voor een postadres, en zelfs voor een uitkering en

ziektekostenverzekering, konden we ook invullen in de bosjes, of in een aftandse caravan, in een vrachtwagen of een, al dan niet ondergrondse, hut. Soms reden ambtenaren of andere functionarissen met ons mee die de situatie toch ter plekke wilden zien. Of controleren. Op 'huisbezoek' dus, lang voordat dit binnen het sociaal werk weer meer de norm werd.

Oplossingen vinden dankzij goede contacten

Gelukkig kregen we alle handelingsruimte van HVO, de gemeente en andere instanties om telkens weer oplossingen op maat te bedenken; dit laatste werd zelfs zo'n beetje ons handelsmerk. En als we die ruimte niet vanzelf kregen, dan namen of zochten we deze, rechtsom of linksom. Fundamentele rechten – een dak boven je hoofd – zijn tenslotte fundamentele rechten en iemand moet de verantwoordelijkheid nemen om er voor te zorgen dat ook mensen aan de maatschappelijke 'zelfkant' hier in de praktijk aan toe komen. De samenleving en vooral instellingen als de gemeente en HVO waren begin jaren negentig nog niet zo besmet met de gedachte dat alle organisaties vooral op een bedrijfsmatige wijze gerund zouden moeten worden. De termen 'input, throughput en output' kwamen alleen nog voor in managementboeken over het bedrijfsleven. Nederland was nog geen bv en de marktwerking stond in haar kinderschoenen.

Dankzij goede contacten die we als rijdend dienstencentrum hadden met mensen van onder andere het gemeentelijk grondbedrijf wisten we regelmatig mensen te huisvesten in slooppanden in de stadsvernieuwingsgebieden. Vrijwel altijd tijdelijk, maar deze tijdelijkheid strekte zich niet zelden uit tot jaren, dus voor velen best een goede en zelfs bijna duurzame oplossing. Natuurlijk was dit te doen voor mensen met wie je wel enigszins redelijk en samenhangend van gedachten kon wisselen. Voor degenen die volledig in de war en permanent op de rand van psychoses en wanen in de stad rondhingen – omdat vanwege de 'vermaatschappelijking' de grote instellingen buiten de stad inmiddels gesloten waren – werden sociale pensions geopend. Interessante plekken waar tientallen mensen in allerlei verschillende stadia van 'gekte', met of zonder medicatie, met elkaar samenleefden en van de aldaar werkzame hulpverleners minimale zorg ontvingen. De grondslag van de maatschappelijke opvang was immers het bieden van 'bad, bed en brood', de basale levensbehoeften. Tegenwoordig

zit daar heel vaak ook de vierde b van (gedwongen) behandeling onlosmakelijk aan vast. Dat laatste is niet de makkelijkste manier om vertrouwen te winnen, goede relaties aan te gaan en in contact te komen. Maar aan de andere kant is het blindelings aanvaarden van gekte, zonder te kijken of er iets zou kunnen veranderen, ook niet altijd zo'n goed idee. In hoeverre is iemand nog in staat zijn of haar vrije wil te bepalen? En wie bepaalt dat dan weer? Op grond waarvan? Afzijdig blijven met als argument autonomie, zelfbeschikking of zelfs zelfredzaamheid is vaak een zwakgebod.

Dakloosheid is meer dan geen vast onderdak hebben

In de loop van de jaren negentig ging ik me steeds meer afvragen hoe mensen eigenlijk dakloos worden. Waardoor komen zij op straat terecht? Mijn diensten in de nachtopvang gebruikte ik om de gasten hier uitgebreid naar te vragen. Huisuitzetting wegens schulden bleek regelmatig de oorzaak, of tenminste aanleiding voor de dakloosheid. Naast echtscheiding of het anderszins verbreken van relaties. Het was voor de hand liggend om bezig te gaan met het voorkomen van huisuitzettingen wegens schulden, om zo ook dakloosheid te voorkomen. Want hoe goedbedoeld de zorg en aandacht ook is die opvanginstellingen bieden, *voorkomen van dak- en thuisloosheid* is eigenlijk altijd de best denkbare zorg.

Dakloosheid betekent veel meer dan het niet meer hebben van vast onderdak. Het betekent voor de meeste mensen ook het verlies van vrienden en familie, van sociale netwerken, van zelfvertrouwen, van fysieke en mentale gezondheid en van een positie in de samenleving. Als iemand eenmaal dakloos is en de maatschappelijke en sociale onthechting die daarmee onherroepelijk gepaard gaat haar verwoestende werking doet, wordt herstel steeds moeilijker. Mensen raken sociaal en maatschappelijk uitgesloten. De middelpuntvliedende kracht waarover de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving in haar rapport 'Herstel begint met een huis, dakloosheid voorkomen en verminderen' uit 2020 schrijft, bestaat absoluut, geen twijfel. Eenmaal in de problemen stapelen deze zich vaak op en blijkt het erg ingewikkeld om goed grip op je eigen situatie te houden. Juist dan ontstaat bij veel mensen ook de neiging om zichzelf nog verder uit te sluiten. Je schaamt je voor familie, vrienden, collega's en bekenden en dus kies je uiteindelijk zelf, uit een zekere trots of juist vanwege

die schaamte, voor een sociaal isolement. Voor de meeste mensen is het dan ook helemaal geen heel weloverwogen keuze om als sociaal kluizeaar door het leven te gaan. De schaamte voor de eigen situatie draagt veel bij aan deze zogenaamde 'eigen keuze'. De illusie van de eigen keuze maakt de ellende minder onverdraaglijk.

Huisuitzettingen wegens schulden voorkomen

De privatisering bereikte in de jaren negentig ook de volkshuisvesting. Onder invloed hiervan gingen woningcorporaties zich steeds zakelijker opstellen, ook naar hun huurders. 'Wij verhuren stenen meneer, en als daar niet voor betaald wordt dan moeten mensen er uit. Zo simpel is het', zo werd de geprivatiseerde visie van woningcorporaties eens aan mij uitgelegd. De salarissen in de volkshuisvesting stegen enorm en men ondernam financiële avonturen met risicovolle beleggingen, schepen en megalomane bouwprojecten. De sociale taak van volkshuisvesters verschoof een tijd naar de achtergrond, al lijkt inmiddels gelukkig het sociaal bewustzijn in deze sector langzamerhand weer terug te keren.

Dakloosheid bleek vaak het gevolg van een huisuitzetting wegens financiële problemen. Hierover doordenkend bedacht ik na het rijdend dienstencentrum van de jaren negentig een relatief simpel plan om dit te voorkomen: vlak voor de uitzetting op huisbezoek gaan, kijken wat er aan de hand is en gaan onderhandelen met alle betrokken partijen. In eerste instantie met als doel om tot uitstel en daarna tot afstel van de uitzetting te komen. Met als uiteindelijke bedoeling om erger afglijden naar dakloosheid te voorkomen. Het werd een project van HVO-Querido, in samenwerking met het Amsterdamse Leger des Heils, onder de naam De Vliegende Hollander. Het doel: voorkomen van huisuitzettingen (dakloosheid) wegens schulden. We kregen signalen over dreigende uitzettingen van deurwaarders en woningcorporaties en naar aanleiding daarvan gingen we ter plekke kijken. In veel situaties bleek de uitzetting toch nog te voorkomen. We bemoeiden ons actief en intensief met dreigende huisuitzettingen en ontwikkelden hiertoe een effectieve outreachende benadering. In een tijd waarin dit, zoals ik al aangaf, helemaal niet de norm was. We gingen niet alleen op huisbezoek tijdens kantooruren maar ook 's avonds en af en toe zelfs in het weekend, en bij afwezigheid deden we een

handgeschreven briefje in de bus. Als we echt geen contact kregen zochten we ook wel naar mensen door eens bij de burens of andere omwonenden te informeren.

Natuurlijk is dit glad ijs en moeten we privacy en zelfbeschikking respecteren. Maar in veel situaties hadden we met mensen te maken die nou juist niet meer tot doordachte en bewuste zelfbeschikking in staat waren. Zelfbeschikking is absoluut een mooi goed, maar je moet er wel toe in staat zijn. En daar wilden wij ons dus eerst van overtuigen voordat we afzagen van verdere pogingen tot contact. Je laat mensen niet aan hun lot over. En, is het niet juist de taak van een vriend, in dit geval een *professional friend* (Hans Van Ewijk, 2010), om aan iemand die in een lastige situatie verkeerd namens de samenleving de vraag te stellen of het goed gaat en of er misschien ergens hulp bij nodig is? Dat is toch geen vreemde taakopvatting voor een professionele vriend? Sterker, die vasthoudendheid mag je juist van vrienden verwachten.

Vroeg eropaf-aanpak effectief

Toen de Vliegende Hollander een groot succes bleek en er na verloop van tijd zo'n acht fte's aan medewerkers dagelijks de stad rondfietsten om zich overal met dreigende dakloosheid te bemoeien, besloot de gemeente Amsterdam dat deze vorm van preventie niet een taak was van de maatschappelijke opvang, maar van het algemeen maatschappelijk werk en de woningcorporaties gezamenlijk. Gelukkig had Amsterdam een uitstekende voormalig directeur van de Amsterdamse Gemeentelijke Kredietbank, Jan Siebols, aan wie de zorg voor het implementeren en uitbouwen van de Eropaf-benadering werd toevertrouwd. Siebols bleek een enorm vasthoudend en vooral handig diplomaat die uiteindelijk in staat was om het voorkomen van huisuitzettingen wegens schulden in Amsterdam tot een overtuigend succes te maken. Zodanig, dat onlangs de Amsterdamse Federatie van Woningcorporaties meldde dat het aantal huisuitzettingen wegens schulden als gevolg van deze aanpak was afgenomen van duizend tien jaar geleden naar nu minder dan vijftig.

De hoop en wens is natuurlijk dat deze vroeg eropaf-benadering in andere gemeenten wordt nagevolgd. Want afgezien van de afname van het aantal huisuitzettingen voorkomt het natuurlijk een heleboel meer

maatschappelijke ellende. En daarmee hoge kosten voor de samenleving. Nu zijn veel gemeenten al langer bezig met het min of meer invoeren van 'vroegsignalering betalingsachterstanden'. Dat dit effectief is, is inmiddels door allerlei onderzoeken en publicaties wel breed doorgedrongen en geaccepteerd. Een mooie mijlpaal werd in januari 2021 behaald toen de plicht om een meldstructuur voor vroegsignalering van betalingsachterstanden (ofwel de meer belastende term schulden) te organiseren werd opgenomen in de Wet op de Gemeentelijke Schuldhulpverlening (WGS). Resultaat van onder andere CDA-Tweede Kamerlid René Peters, indiener van het wetsvoorstel en lobbyist voor de preventieve benadering van betalingsachterstanden. Nu is het nog zaak om te bevorderen, of desnoods juridisch af te dwingen, dat alle gemeenten er ook voor zorgen dat er daadwerkelijk iets gedaan wordt met de binnenkomende signalen. Want als er wel signalen komen maar er wordt vervolgens niets mee gedaan of er wordt niet effectief opgetreden, dan heeft het nog weinig zin. Dan verwordt zo'n opname in de wet tot net zoiets symbolisch als nu vaak het geval is bij de mensenrechten: mooie symboolpolitiek, maar in de praktijk doen we er niet zoveel mee.

De sociaal werker is een *professional friend*

Zijn wij, sociaal werkers, dan belangenbehartigers of, zoals sommige bijdragers aan het debat over politisering menen, eerder *state agents*, uitvoerders van overheidsbeleid? Voor beide opvattingen valt zeker iets te zeggen, maar naar mijn mening moeten we geen van beide willen zijn. Sociaal werk is in mijn ogen vooral een bindende en verbindende, onafhankelijke factor in de samenleving. Niet partij kiezen voor de ene of de andere kant, maar, om emeritus hoogleraar Hans van Ewijk te parafraseren, een *professional friend* zijn die tussen de partijen staat en die de communicatie, het wederzijdse begrip en de samenwerking weer op gang brengt en op gang houdt. De *professional friend* heeft deze rol niet alleen naar 'cliënten', maar juist en vooral ook naar beleidsmakers, instanties en functionarissen. Het is een vanzelfsprekende maatschappelijke opdracht aan het sociaal werk om ervoor te zorgen dat alle ingezetenen aan hun fundamentele mensenrechten toekomen. Feitelijk heeft dat niet zo veel met politiek of politisering te maken, mensenrechten zijn immers niet links of rechts.

Dat sommigen ook het wijzen op mensenrechten als fundament onder het sociaal werk als politiserend kenschetsen, is daarom best pijnlijk. Sociaal werk is gewoon een mensenrechtenberoepen. Sociaal werkers bevinden zich bij uitstek in de positie om te zoeken naar en te wijzen op de overeenkomstige belangen. En om steeds te zoeken naar de ruimte die wet- en regelgeving altijd biedt om deze vooral doelmatig toe te passen.

Auteur

Marc Räkers is verbonden aan Stichting Eropaf!

Referenties

- Kuypers, P., Van der Lans, J. (1994). *Naar een modern paternalisme*. Stichting Balie.
- RVS (2020). *Herstel begint met een huis, dakloosheid voorkomen en verminderen*. Raad voor Volksgezondheid en Samenleving.
- Van Ewijk, H. (2010). *Maatschappelijk werk in een sociaal gevoelige tijd*. Oratie. Universiteit voor Humanistiek.

Nawoord

Sociaal weerwerk, een gevoelde noodzaak

RICHARD DE BRABANDER, MARCEL HAM EN FEMKE KAULINGFREKS

In de media, in gesprekken met sociaal werkers, zorgverleners, beleidsmakers en met onderzoekers nemen we een toenemende onvrede waar over de beperkte ruimte die professionals hebben om hun vak goed uit te oefenen. Het sociaal werk zou zijn gereduceerd tot het uitvoeren van overheidsbeleid. Beleid dat is gericht op zelfredzaamheid, terwijl bewoners en cliënten zich steeds meer in de steek gelaten voelen door de overheid. De laatste jaren neemt de kritiek toe op de nadruk op de eigen verantwoordelijkheid van de burger. Dat is een veel te mager antwoord op maatschappelijke misère als groeiende inkomensongelijkheid, institutioneel racisme, polarisatie, de klimaatverandering of de coronacrisis. Oplossingen voor sociale problemen worden eenzijdig op het bord van de individuele burger gelegd. Mensen die zich al in een kwetsbare positie bevinden krijgen het zwaar te verduren. De mate waarin mensen worden blootgesteld aan bestaansonzekerheid, gezondheidsrisico's en marginalisering is onevenredig verdeeld in de samenleving. Van sociaal werkers wordt verwacht dat zij de meest kwetsbare individuen of groepen aanspreken op hun zelfredzaamheid, eigen regie en eigen verantwoordelijkheid én in hun kracht zetten. Maar hoe kun je hen daarop aanspreken als de oorzaken van een problematische situatie niet alleen op individueel niveau liggen, maar ook op maatschappelijk niveau? Hoe kun je als sociaal werker deze groepen daadwerkelijk ondersteunen als de overheid geen verantwoordelijkheid lijkt te nemen voor structurele vormen van kwetsbaarheid, ongelijkheid en uitsluiting? Het is een discrepantie die leidt tot een gevoel van onrecht en een toenemend wantrouwen tegenover de aangeboden voorzieningen.

Lastig manoeuvreren

De meeste sociaal werkers hebben een scherp oog voor maatschappelijk onrecht en maken zich hard voor het recht op ondersteuning en hulp aan burgers. Zij voelen zich verantwoordelijk voor het realiseren van een menswaardig bestaan voor iedereen die in een kwetsbare en niet zelden uitzichtloze positie zit, en ze proberen werk te maken van de maatschappelijke opgave van het sociaal werk, zoals beschreven door de International Federation of Social Workers en die aan de basis ligt van de *Beroepscode voor de sociaal werker* (Buitink & Steenmeijer, 2018). Daarin staat dat sociaal werk gericht is op het bevorderen van sociale verandering, sociale cohesie, empowerment en bevrijding van mensen, en dat daarbij principes als sociale rechtvaardigheid, mensenrechten, collectieve verantwoordelijkheid en respect voor diversiteit vooropstaan. Tegelijkertijd worstelen sociaal werkers met deze opgave, want in hoeverre hebben zij daadwerkelijk slagkracht om het verschil te maken wanneer die principes zover afstaan van het heersende beleid en praktijk? Politiseren wordt steeds meer gevoeld als noodzaak in het sociaal domein, maar hoe doe je dat in de praktijk?

Neem de praktijkondersteuner van een huisarts die vertelde dat ze diep was geraakt toen ze zag hoe een van haar cliënten ernstig leed onder de kindertoeslagenaffaire. Ze zag groot onrecht en de oplossing lag niet op individueel niveau, hier moest structureel iets veranderen. Maar het was niet bij haar opgekomen de kwestie ergens aan te kaarten, zelfs niet bij haar eigen beroepsvereniging. Dit voorbeeld uit het hoofdstuk van Jurja Steenmeijer laat zien dat individuele professionals onrecht signaleren, maar vaak niet weten hoe zij daar collectief tegen op kunnen treden. Wat als alle sociale professionals die de afgelopen jaren te maken kregen met het leed van de slachtoffers van de toeslagenaffaire dit hadden aangekaart? Wat als zij hun ervaringen hadden 'gepolitiseerd' door individuele ervaringen te agenderen als collectief, maatschappelijk probleem? Was er dan veel leed voorkomen?

De verschillende bijdragen in deze bundel laten zien dat het ook anders kan. We zien nieuwe vormen van engagement in het sociaal werk. Ze zijn kleinschalig, lokaal en komen aarzelend van de grond. Ze manoeuvreren tussen beleidskaders, wetten en regels, tussen tegenstrijdige belangen van

burgers onderling en tussen de soms tegenstrijdige wensen en idealen van professionals en hun organisaties. Politiseren en nieuwe vormen van engagement zijn bepaald nog geen gemeengoed, zo leert deze bundel, van een revolutionaire beweging is geen sprake. Maar er is wel wat aan de gang, al gaat het aarzelend, zoekend, ‘werkendeweg’. Onmiskenbaar staat het venster open, is er iets van een frisse wind te voelen, we zien sociaal weerwerk. Dat was voor ons de reden om deze bundel samen te stellen en daarin theorie en nieuwe vormen van engagement en politiserend werken te belichten en mogelijkheden daartoe te verkennen.

Theorie is er

De laatste decennia is als gevolg van New Public Management in zorg en welzijn de discretionaire ruimte van de publieke professional kleiner geworden. Om de professional meer in het gareel te krijgen en zijn handelen op één lijn met het beleid te brengen moet hij steeds vaker z'n beslissingen en resultaten verantwoorden. Daartegen ontwikkelen zich wel steeds meer stille vormen van verzet (Bredewold et al., 2018). Dergelijk stil verzet kun je zien als een begin van politisering in de alledaagse praktijk, maar er wordt ook gezocht naar andere, meer fundamentele ideologische keuzes in het sociaal domein om uit de impasse van het huidige beleid te komen, en ons nieuwe, meer rechtvaardige en meer zorgzame staat-burger-relaties voor te stellen.

Theorie voor het sociaal werk om uit te putten, zodat het zich kan vernieuwen, is in dit verband geen overbodige luxe. Die gaat in deze bundel over mensenrechten, discretionaire ruimte, duurzaamheid en radicale democratie. Mensenrechten zijn om te beginnen een fundament voor sociaal werk dat wil vernieuwen, zo laat Didier Reynaert zien. In zijn hoofdstuk worden verhalen van jongeren in armoede en het onrecht dat zij ervaren door middel van theater gecollectiviseerd. Daarmee wordt het realiseren van mensenrechten op andere wijze vormgegeven dan enkel via de bekende rationele weg van argumenten. Thomas Kampen bepleit een bewaking en vergroting van de discretionaire ruimte opdat sociaal werkers meer micropolitiek kunnen bedrijven. Daar horen dan wel passende manieren van verantwoorden bij. Vernieuwing en meer rechtvaardigheid moeten volgens Erik Jansen komen van een minder instrumenteel-rationele bena-

dering van complexe en veelomvattende maatschappelijke problemen, zoals de klimaatverandering. Dit is geen technologisch oplosbaar probleem, maar raakt aan sociale rechtvaardigheid, omdat mensen in verschillende mate worden blootgesteld aan de risico's die klimaatverandering met zich meebrengt. Een instrumentele benadering houdt geen rekening met het belang en de existentiële waarde die mensen hechten aan bepaalde routines in hun dagelijks leven, zoals douchen. Richard de Brabander wijst er eveneens op dat structurele vormen van ongelijkheid en uitsluiting niet op te lossen zijn door wat te sleutelen aan bestaand beleid, maar dat we een fundamenteel andere manier van kijken naar politieke vraagstukken nodig hebben om tot inclusie te komen. Hij benadrukt daarbij de noodzaak van verdeeldheid en betoogt dat een instrumentele rationaliteit doorwerkt in het streven naar consensus en het vormgeven van participatie en inclusie en wijst op de 'internal exclusion' die dat tot gevolg kan hebben. Sociaal werkers zouden daarvoor oog moeten leren krijgen en publieke ruimtes kunnen creëren waarin op andere dan gebruikelijke manieren de stem van onrecht kan worden gehoord.

Vrijplaatsen, mobiliseren, beleid beïnvloeden

In lokale vormen van politisering wordt duidelijk hoe de verhouding tussen burger en overheid op een andere manier vorm kan krijgen en welke rol sociale professionals en vrijwilligers daarin kunnen spelen. Lokaal ontstaan beloftevolle praktijken waarin hulpverlening en ondersteuning meer worden ingericht vanuit het perspectief en de wensen van bewoners en cliënten. Zo wijst Karlijn Roex op vrijplaatsen waar neurodiversiteit gevierd kan worden. Het zijn plekken waar afwijkend gedrag niet wordt gepathologiseerd of gestigmatiseerd. Iets vergelijkbaars zien we in het alternatief voor de reguliere ggz van de Zorgvrijstaat in Rotterdam-West, waar Ympkje Albeda verslag van doet. Roex en Albeda laten zien dat het bij deze alternatieven niet gaat om het creëren van heerlijke nieuwe werelden: het organiseren van vrijplaatsen vereist lastige manoeuvres en samenwerking, en subtiële afstemming met de regels en het beleid waarlangs de bestaande orde zich organiseert. Niet zelden worden die ordes 'antagonistisch' uitgedaagd, zoals de reguliere ggz door de buurtbewoners van Geestverwanten met hun koffieochtenden en wandelingen. Op een

heel andere manier maken jongerenwerkers ook ruimte, en dan om stem te geven aan jongeren die zich gestigmatiseerd voelen of een gebrek aan gelijke kansen ervaren, zo maken Abdallah en Kaulingfreks inzichtelijk. Jongerenwerk biedt een plek waar jongeren zelf hun voorwaarden kunnen bepalen, en hun stem kenbaar kunnen maken. Niet alleen door te praten maar ook via muziek, dans, zang, theater en poëzie. Daarmee claimen zij ook andere expressievormen op waarin zij hun eisen en verlangens politiek kenbaar maken.

We zien als tweede vorm van politisering hoe mensen zich, met professionele hulp, mobiliseren. Sociaal werkers kaarten samen met bewoners en cliënten aan wat binnen de bestaande beleidskaders over het hoofd wordt gezien en vragen om erkenning van groepen, ervaringen en belangen waar nog te weinig aandacht voor is. In Amsterdam-Noord komen bewoners met diaconale opbouwwerkers op voor hun recht op betaalbaar wonen. Dat is een precair proces, zo tonen de auteurs, want paternalisme moet worden vermeden, met gereedschappen als geduld, respectvol handelen, authenticiteit en wederkerigheid. Op die eigenschappen van de professional wordt des te meer een beroep gedaan wanneer bewoners vluchtelingen als een bedreiging voor de woningmarkt zien. In dit voorbeeld komt de complexiteit van de mensenrechtenbenadering naar voren die Didier Reynaert bespreekt in het eerste hoofdstuk. In deze benadering wordt politiseren gezien als enerzijds het waarborgen van rechten – of het recht op recht – en anderzijds als het collectiviseren van een maatschappelijk probleem, concreet het ontbreken van betaalbare woningen. De opbouwwerkers kunnen het recht op betaalbare woningen niet alleen opeisen voor bewoners. Dat recht geldt ook voor vluchtelingen. Dat vraagt van hen om het probleem tot een publieke en politieke kwestie te maken. De buurtbewoners krijgen vervolgens een stem in de lokale politiek en zelfs in de landelijke media. Ze worden als gesprekspartner gezien door Amsterdamse bestuurders en bedienen zich zo gaandeweg van de derde vorm van politisering die we in dit boek zien: beleidsbeïnvloeding.

Politiserend sociaal werk in de vorm van beleidsbeïnvloeding gaat behalve met mobiliseren regelmatig gepaard met signaleren en agenderen als belangrijke taken. Vaak gaat het om lokale spelers die in beweging moeten komen voor een publieke kwestie: de gemeente of de eigen orga-

nisatie, zoals in de bijdrage van Verharen, Van Pelt en Slegers. Historisch bijzonder is het actuele verzet van jeugdzorgwerkers tegen de deplorabele omstandigheden waarin zij hun werk moeten doen. Personeelstekorten, agressie naar hulpverleners, kinderen die in arren moede maar worden geïsoleerd – het inspireerde zelfs tot een landelijke staking. Jurja Steenmeijer beschrijft hoe het verzet in alle redelijkheid toch gericht blijft op ‘een dialoog met de beleidsmakers’. Er wordt gepoogd om door middel van onderhandeling de bestaande beleidskaders aan te passen. Het risico is dat deze dialoog een ongelijke wedstrijd wordt, waarbij de kennis en kunde van beleidsmakers de ‘anderen’ overtroeven. Dit kan ertoe leiden dat de belangen van bewoners of cliënten toch ondergesneeuwd raken en dat sociaal werkers en hun organisaties ingekapseld raken in een bestuurlijke benadering van de zaken waar bewoners en burgers tegenaan lopen. Een andere valkuil is dat de dialoog in een rationele vorm wordt gegoten die weinig of geen ruimte laat voor andere expressievormen, waar bepaalde bewoners- of cliëntengroepen zichzelf beter in kunnen uitdrukken dan in ambtelijke taal.

Deze drie vormen van politisering – vrijplaatsen creëren, mobiliseren en beleid beïnvloeden – lopen soms in elkaar over en worden andere keren gecombineerd, zoals bij het opbouwwerk rond betaalde huisvesting in Amsterdam-Noord of het geluid van jongerenwerkers tegen racisme in Amsterdam Zuidoost. En ook in het persoonlijke relaas van Marc Räckers, die beschrijft hoe ze met Eropaf! ongewone manieren bedachten om daklozen ‘thuis’ op te zoeken (de eerste manier), en tegelijk lobbyden bij gemeenten, de maatschappelijke opvang en corporaties om veel eerder te voorkomen dat mensen uit hun huis worden gezet (de derde manier). Uiteindelijk kwam er ook een wet aan te pas die het moeilijker moet maken mensen uit hun huis te zetten.

Dit helpt politisering

Een programma afleiden uit een bundel inspirerende verkenningen zou pretentius zijn. Maar er zijn wel een paar obstakels aan te wijzen voor meer engagement van sociale professionals, en breekijzers die politisering makkelijker maken.

- Dat politisering nog maar aarzeland wordt ingezet komt lang niet altijd doordat sociaal werkers het grotere plaatje van hun werk niet zien. De crux is dat het vaak ontbreekt aan de middelen en mogelijkheden om in actie te komen. Pregnant is het voorbeeld van de gezinswerker die een nieuwkomersgezin begeleidt dat maar moeizaam geaccepteerd wordt door het dorp (in hoofdstuk 8). De gemeente ertoe bewegen een bijeenkomst te organiseren lukt nog wel, maar daarna valt het stil. De gemeente geeft niet thuis, het gezin verpietert, en de gezinswerker vervalt in moedeloosheid, zo beschrijven Verharen, Van Pelt en Slegers. Vaak hebben sociaal werkers het gevoel niks te kunnen veranderen, omdat structurele oorzaken niet worden aangepakt. Sommigen vinden dat het agenderen van structurele oorzaken niet binnen hun taakopvatting past. ‘Hier zijn wij niet voor.’ De suggesties die de auteurs doen gaan voor een deel in de richting van een andere houding van de professional, wat betekent: ruimte en tijd om stil te staan en om meer overstijgend te kijken, om achterliggende vragen te stellen. Maar voor een deel gaat het ook om het scheppen van de organisatorische randvoorwaarden om meer tijd en aandacht te besteden aan collectieve belangen, en uitoefenen van druk op overheden om aan die belangen tegemoet te komen.

- Politiserend sociaal werk kost dus tijd en aandacht, zo lezen we bij verschillende auteurs. Tijd voor het maken van een krachtenveldanalyse, of om een misstand adequaat te kunnen signaleren. In wezen lopen we hier tegen de gegroeide managementpraktijken aan waarin protocollen en targets het werk domineren. Die zitten de relatie met cliënten in de weg. Daarom vereist opkomen voor de publieke belangen van burgers ook radicaal andere manieren van besturen. Het past waarschijnlijk goed in de tijdgeest om korte metten te maken met tijdschrijven, projectnummers, klantgericht werken, en andere ongemakken uit het New Public Management.

- Net zoals voor veel burgers de maatschappelijke context hun individuele positie bepaalt, zo geldt dat ook voor hoe sociaal werkers hun werk kunnen doen. Daarin moeten ze zich gesteund voelen. Door hun collega's en door hun organisatie. Al helemaal door de gemeente die vaak hun salaris

betaalt. Hier zien we het probleem dat sociaal werkers vaak *state agents* zijn. Soms zijn ze ronduit bang om hun baan te verliezen als ze een te kritisch geluid laten horen, soms voelen ze zich te weinig gesteund door hun collega's of organisatie. In sommige werksoorten, zoals die van het jongerenwerk, bestaat er historisch een wat onafhankelijker positie, maar in een wijkteam of de jeugdzorg is het een stuk lastiger politiseren. Toch, zo sluiten we hier bij de Vlaamse lector Koen Hermans aan, zijn het juist de alternatieven, of 'de kleine praktijken' die de maatschappelijke status quo kunnen uitdagen (Bogaerts & Ham, 2020). En juist daarvan zien we in deze bundel mooie voorbeelden.

- Sociaal werkers worden al met al niet sterk gestuurd om hun maatschappelijk engagement om te zetten in de praktijk. Ze worden in andere richtingen geduwd. En ook al is politiseren in de ene werksoort en setting vanzelfsprekender dan in de andere, het is vrijwel altijd een kwestie van een persoonlijke taakopvatting en engagement. Van 'kant kiezen', soms tegen de stroom in. Sociaal werkers missen vaak nog een platform om met elkaar over de kern van hun werk van gedachten te wisselen, en samen strategieën te ontwikkelen om datgene wat ze agenderen meer onder de publieke aandacht te brengen. Beroepsverenigingen, zegt Steenmeijer, kunnen veel duidelijker de zeepkist zijn voor de naar politisering zoekende beroepskracht, en daar sluiten we ons graag bij aan.

- Net als bij het pleidooi van Josip Kešić, Lilian Linders en Paulina Krijnen om politisering een stevige plek in het onderwijs te geven. Meer aandacht voor sociale reflexiviteit in plaats van de nadruk op individuele reflectie kan daarbij helpen: minder focus op de sociaal werker zelf, en meer oog voor de sociale context. Sociale reflexiviteit draagt bij aan het kritische bewustzijn van studenten en sociaal werkers en stelt hen in staat normatieve afwegingen te maken en kritische vragen te stellen bij bestaande praktijken. In het opleiden van toekomstige professionals is ook een radicaal ander perspectief nodig om ongelijke machtsstructuren die historisch zijn gegroeid vanuit ons koloniale verleden te kunnen herkennen en aankaarten, zo tonen Charlotte Kemmeren en Sameha Bouhalhoul. Vanuit de opvatting van een radicale democratie zouden we aandacht kunnen vragen

voor politieke reflexiviteit waarin studenten en professionals kritisch leren kijken naar hoe een probleem wordt gerepresenteerd, dat wil zeggen afgebakend of gedefinieerd. Die reflectie begint met een heel eenvoudig vraag: waarom wordt de grens hier gelegd en niet daar?

Tot slot, dat politiseren en maatschappelijk engagement vaak een veel adequater antwoord zijn op de noden van mensen, dat laat deze bundel óók zien. Juist door te politiseren kunnen sociale professionals aan mensen laten zien dat zij er niet alleen voor staan met hun problemen. Politisering is ook een pleidooi voor solidariteit, en dat is een welkome boodschap in een samenleving die al te lang geïndividualiseerd is geweest.

Referenties

- Bogaerts, N., & Ham, M. (2020, 20 oktober). Twistgesprek. 'Sociaal werkers alleen gaan de wereld niet veranderen'. *Sociale vraagstukken.nl*.
- Buitink, J., & Steenmeijer, J. (2018). *Sociaal werk versterkt. Beroepscode voor de sociaal werker*. NVMW.
- Bredewold, F., Duyvendak, J.W., Kampen, T., Tonkens, E., & Verplanke, L. (2018). *De verhuizing van de verzorgingsstaat*. Van Gennep.

